SRIMAD BHAGWAT
MAHA PURANE

॥ अथ श्रीधरकृतटीकासहिताश्रीमद्भगवद्गीताप्रारम्भः ॥

श्रीकृष्णाय नमः।

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीनारायणजगद्गुरवे नमः ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥ शेषाशेषमुखव्याख्याचातुर्यंत्वेकवक्त्रतः ॥ दधानमद्भुतंवंदेपरमा
दमाधवम् ॥ १ ॥ श्रीमाधवंप्रणम्योमाधवंविश्वेशमादरात्॥तद्भक्तियंत्रितःकुर्वे गीताव्याख्यांसुबोधिनीम् ॥ २ ॥ भाष्यकारमतंसम्यक्तत
द्व्याख्यातृगिरस्तथा ॥ यथामतिसमालोड्यगीताव्याख्यांसमारभे ॥ ३ ॥ गीताव्याख्यायतेयस्याःपाठमात्रादयत्नतः ॥ सेयंसुबोधिनी
टीकासदाध्येयामनीषिभिः ॥ ४ ॥ इहखलुसकललोकहितावतारः सकलवंदितचरणःपरमकारुणिकोभगवान्देवकीनंदनस्तत्त्वाज्ञानवि
जृंभितशोकमोहविभ्रंशितविवेकतयानिजधर्मत्यागपरधर्माभिसंधिपरमर्जुनं धर्मज्ञानरहस्योपदेशप्लवेनतस्माच्छोकमोहसागरादुद्दधार

धृतराष्ट्र उवाच ॥ ॥ धर्मक्षेत्रेकुरुक्षेत्रेसमवेतायुयुत्सवः ॥ मामकाःपांडवाश्चैवकिमकुर्वतसंजय ॥ १ ॥
॥ संजय उवाच ॥ दृष्ट्वातुपांडवानीकंव्यूढंदुर्योधनस्तदा ॥ आचार्यमुपसंगम्यराजावचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

तमेवभगवदुपदिष्टमर्थंकृष्णद्वैपायनःसप्तभिःश्लोकशतैरुपनिबबंध तत्रचप्रायशःश्रीकृष्णमुखनिःसृतानेवश्लोकानलिखत् कांश्चित्तत्संग
तयेस्वयंव्यरचयत् यथोक्तंगीतामाहात्म्ये "गीतासुगीताकर्तव्याकिमन्यैःशास्त्रविस्तरैः ॥ यास्वयंपद्मनाभस्यमुखपद्माद्विनिःसृता" इति
तत्रतावद्धर्मक्षेत्रइत्यादिनाविषीदन्निदमब्रवीदित्यंतेनग्रंथेनश्रीकृष्णार्जुनसंवादप्रस्तावायकथानिरूप्यते धर्मक्षेत्रइति । भोसंजय ! धर्म
भूमौकुरुक्षेत्रे मत्पुत्राःपांडुपुत्राश्च युयुत्सवःयोद्धुमिच्छंतः समवेताःमिलिताःसंतः किंकृतवंतः ॥ १ ॥ दृष्ट्वेति पांडवानामनीकंसैन्यं
व्यूढंव्यूहरचनयाव्यवस्थितंदृष्ट्वाद्रोणाचार्यसमीपंगत्वाराजादुर्योधनोवक्ष्यमाणवाक्यमुवाच ॥ २ ॥

तदेववाक्यमाह पश्यैतामित्यादिनवभिःश्लोकैः । भोआचार्य ! पांडवानांविततांचमूंसेनां पश्य द्रुपदपुत्रेणधृष्टद्युम्नेनव्यूढांव्यूहरचनयाअधि ष्ठिताम् ॥३॥ अत्रशूराइति । अत्रास्यांचम्वाम् इषवोबाणाअस्यंतेक्षिप्यंतेएभिरितिइष्वासाःधनूंषि महांतइष्वासायेषांते तथा भीमार्जुनौ तावदत्रातिप्रसिद्धौयोद्धारौ ताभ्यांसमाःशूराःशौर्येणक्षात्रधर्मेणउपेताःसंति । तानेवनामभिर्निर्दिशति । युयुधानः सात्यकिः॥४॥किंच धृ ष्टकेतुरिति । चेकितानोनामएकोराजा नरपुंगवःनरश्रेष्ठःशैब्यः॥५॥युधामन्युश्चेति।विक्रांतोयुधामन्युर्नामैकः सौभद्रोऽभिमन्युःद्रौपदेया

पश्यैतांपांडुपुत्राणामाचार्यमहतींचमूम्॥व्यूढांद्रुपदपुत्रेणतवशिष्येणधीमता ॥३॥ अत्रशूरामहेष्वासाभी मार्जुनसमायुधि॥ युयुधानोविराटश्चद्रुपदश्चमहारथः ॥ ४ ॥ धृष्टकेतुश्चेकितानःकाशीराजश्चवीर्यवान्॥ पुरुजित्कुंतिभोजश्चशैब्यश्चनरपुंगवः ॥ ५ ॥ युधामन्युश्चविक्रांतउत्तमौजाश्चवीर्यवान् ॥ सौभद्रोद्रौपदे याश्चसर्वएवमहारथाः ॥ ६ ॥ अस्माकंतुविशिष्टायेतान्निबोधद्विजोत्तम॥ नायकाममसैन्यस्यसंज्ञार्थंतान्ब्र वीमिते ॥ ७ ॥ भवान्भीष्मश्चकर्णश्चकृपश्चसमितिंजयः ॥ अश्वत्थामाविकर्णश्चसौमदत्तिस्तथैवच ॥ ८ ॥

द्रौपद्यांपंचभ्योयुधिष्ठिरादिभ्योजाताःप्रतिविंध्यादयःपंच।महारथादीनांलक्षणम् "एकोदशसहस्राणियोधयेद्यस्तुधन्विनाम्॥शस्त्रशास्त्रप्रवी णश्चमहारथइातिस्मृतः॥अमितान्योधयेद्यस्तुसंप्रोक्तोऽतिरथस्तुसः॥रथीत्वेकेनयोयुध्येत्तन्न्यूनोऽर्द्धरथोमतः" इति॥६॥अस्माकमिति । नि बोधबुद्ध्यस्व नायकाः नेतारः संज्ञार्थंसम्यग्ज्ञानार्थमित्यर्थः॥७॥तानेवाह भवानितिद्वाभ्याम्।भवान्द्रोणः समितिंसंग्रामंजयतीतित

सौमदत्तिः सोमदत्तस्यपुत्रोभूरिश्रवाः ॥ ८ ॥ अन्येचेति। मदर्थेमत्प्रयोजनार्थंजीवितंत्यक्तुमध्यवसिताइत्यर्थः । नानाअनेकानिशस्त्राणिप्रहरणसाधनानियेषांते युद्धेविशारदानिपुणाइत्यर्थः ॥ ९ ॥ ततःकिमित्यतआह । अपर्याप्तमिति । तत्तथाभूतैर्वीरैर्युक्तमपिभीष्मेणाभिरक्षितमप्यस्माकंबलंसैन्यमपर्याप्तं तैःसहयोद्धुमसमर्थभाति इदंतुएतेषां पांडवानांबलं भीमेनाभिरक्षितंसत्पर्याप्तंसमर्थभाति भीष्मस्योभयपक्षपातित्वादस्मद्बलंपांडवसैन्यंप्रत्यसमर्थं भीमस्यैकपक्षपातित्वात् ॥ १० ॥ तस्माद्भवद्भिरेवंवर्तितव्यमित्याह। अयनेष्विति। अयनेषु

अन्येचबहवःशूरामदर्थेत्यक्तजीविताः॥ नानाशस्त्रप्रहरणाःसर्वेयुद्धविशारदाः॥९॥ अपर्याप्तंतदस्माकंबलं भीष्माभिरक्षितम्॥पर्याप्तंत्विदमेतेषांबलंभीमाभिरक्षितम्॥१०॥ अयनेषुचसर्वेषुयथाभागमवस्थिताः॥भीष्ममेवाभिरक्षंतुभवंतःसर्वएवहि॥११॥ तस्यसंजनयन्हर्षंकुरुवृद्धःपितामहः॥सिंहनादंविनद्योच्चैःशंखंदध्मौ प्रतापवान्॥१२॥ ततःशंखाश्चभेर्यश्चपणवानकगोमुखाः॥ सहसैवाभ्यहन्यंतसशब्दस्तुमुलोऽभवत्॥१३॥

व्यूहप्रवेशमार्गेषुयथाभागंविभक्तांस्वांस्वांरणभूमिमपरित्यज्यावस्थिताःसंतःसर्वेभीष्ममेवाभितोरक्षंतु यथान्यैर्युध्यमानः पृष्ठतः कैश्चिन्नहन्येततथारक्षंतु भीष्मबलेनैवास्माकंजीवितमितिभावः ॥ ११ ॥ तदेवंबहुमानयुक्तंराज्ञोदुर्योधनस्यवाक्यंश्रुत्वाभीष्मःकिंकृतवांस्तदाह । तस्येति । तस्यराज्ञोहर्षंसंजनयन्कुर्वन् पितामहोभीष्मउच्चैःमहांतंसिंहनादंकृत्वाशंखंदध्मौवादितवान् ॥ १२ ॥ तदेवंसेनापतेःभीष्मस्ययुद्धोत्सवमालक्ष्य सर्वतोयुद्धोत्सवःप्रवृत्तइत्याह । ततइति। पणवाःआनकाः गोमुखाश्चवाद्यविशेषाः सहसैवतत्क्षणमेवाभ्यहन्यंत

वादिताः सचशंखादिशब्दस्तुमुलोमहानभवत् ॥ १३ ॥ ततः पांडवसैन्येप्रवृत्तंयुद्धोत्सवमाह। तत इति पञ्चभिः। ततः कौरवसैन्यवाद्यकोलाह
लानंतरं स्यंदनेरथेस्थितौसंतौकृष्णार्जुनौदिव्यौशंखौप्रकर्षेणदध्मतुःवादयामासतुः ॥ १४ ॥ तदेवविभागेनदर्शयन्नाह। पांचजन्यमिति। पां
चजन्यादीनिश्रीकृष्णादिशंखानांनामानि भीमंघोरंकर्मयस्यसः वृकवदुदरंयस्यसवृकोदरोमहाशंखंपौंड्रंदध्माविति ॥ १५ ॥ अनंतविजय

ततःश्वेतैर्हयैर्युक्तेमहतिस्यंदनेस्थितौ ॥ माधवःपांडवश्चैवदिव्यौशंखौप्रदध्मतुः ॥ १४ ॥ पांचजन्यंहृषीकेशोदे
वदत्तंधनंजयः ॥ पौंड्रंदध्मौमहाशंखंभीमकर्मावृकोदरः ॥ १५ ॥ अनंतविजयंराजाकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ न
कुलःसहदेवश्चसुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥ काश्यश्चपरमेष्वासःशिखंडीचमहारथः ॥ धृष्टद्युम्नोविराटश्च
सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७ ॥ द्रुपदोद्रौपदेयाश्चसर्वशःपृथिवीपते ॥ सौभद्रश्चमहाबाहुःशंखान्दध्मुःपृथ
क्पृथक् ॥ १८ ॥ सघोषोधार्त्तराष्ट्राणांहृदयानिव्यदारयत् ॥ नभश्चपृथिवींचैवतुमुलोव्यनुनादयन् ॥ १९ ॥
अथव्यवस्थितान्दृष्ट्वाधार्त्तराष्ट्रान्कपिध्वजः ॥ प्रवृत्तेशस्त्रसंपातेधनुरुद्यम्यपांडवः ॥ २० ॥

मिति। नकुलःसुघोषंनामशंखंदध्मौ सहदेवोमणिपुष्पकंनाम ॥ १६ ॥ काश्यश्चेति। काश्यःकाशीराजः कथंभूतः परमःश्रेष्ठःइष्वासोधनुर्यस्य
सः ॥ १७ ॥ द्रुपदइति। हेपृथिवीपते हेधृतराष्ट्र ॥ १८ ॥ सचशंखानांनादस्त्वदीयानांमहाभयंजनयामासेत्याह। सघोषइति। धार्त्तराष्ट्राणांत्व
दीयानांहृदयानिविदारितवान् किंकुर्वन् नभश्चपृथिवींचैवतुमुलोव्यनुनादयन् ॥ १९ ॥ तस्मिन्समयेश्रीकृष्णमर्जुनोविज्ञापयामासेत्या

ह अथेतिचतुर्भिः । व्यवस्थितान्युद्धोद्योगनास्थितान् कपिध्वजःअर्जुनः ॥ २० ॥ हृषीकेशमिति। तदेववाक्यमाह।सेनयोरिति ॥ २१ ॥य
वदेतानिति ननुत्वंयोद्धानतुयुद्धप्रेक्षकस्तत्राह।कैः सहमयायोद्धव्यम् ॥२२॥योत्स्यमानानिति ।धार्त्तराष्ट्रस्यदुर्योधनस्यप्रियंकर्तुमिच्छंतो
यइहसमागतास्तान्यावद्द्रक्ष्यामितावदुभयोःसेनयोर्मध्येमेरथंस्थापयेत्यन्वयः ॥ २३ ॥ ततःकिंप्रवृत्तमित्यपेक्षायांसंजयउवाच । एवमि

हृषीकेशंतदावाक्यमिदमाहमहीपते ॥ सेनयोरुभयोर्मध्येरथंस्थापयमेऽच्युत॥२१॥यावदेतान्निरीक्षेऽहंयो
द्धुकामानवस्थितान् ॥ कैर्मयासहयोद्धव्यमस्मिन्रणसमुद्यमे ॥ २२ ॥ योत्स्यमानानवेक्षेऽहंयएतेऽत्रसमाग
ताः ॥ धार्तराष्ट्रस्यदुर्बुद्धेर्युद्धेप्रियचिकीर्षवः ॥ २३ ॥ संजयउवाच ॥ एवमुक्तोहृषीकेशोगुडाकेशेनभारत ॥
सेनयोरुभयोर्मध्येस्थापयित्वारथोत्तमम् ॥२४॥ भीष्मद्रोणप्रमुखतःसर्वेषांचमहीक्षिताम् ॥ उवाचपार्थप
श्यैतान्समवेतान्कुरूनिति ॥ २५ ॥ तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थःपितॄनथपितामहान् ॥ आचार्यान्मातुलान्भ्रा
तॄन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा ॥ श्वशुरान्सुहृदश्चैवसेनयोरुभयोरपि ॥ २६ ॥

ति।गुडाकानिद्रातस्याईशेनजितनिद्रेणार्जुनेनैवमुक्तःसन् हेभारतधृतराष्ट्र! सेनयोर्मध्येरथानामुत्तमंरथंहृषीकेशःस्थापितवान्॥२४॥ भी
ष्मद्रोणेति । महीक्षितांपितामहद्रोणराज्ञांचप्रमुखतःसंमुखेरथंस्थापयित्वा हेपार्थ! एतान्कुरून्पश्येत्युवाच॥२५॥ततःकिंप्रवृत्तमित्यतआ
ह।पितॄन्पितृव्यादीनित्यर्थः।पुत्रान्पौत्रानिति। दुर्योधनादीनांयेपुत्राःपौत्राश्चतानित्यर्थः।सखीन्मित्राणि सुहृदःकृतोपकारांश्चापश्यत२६

ततः किंकृतवानित्यत आह। तानिति आविष्टोव्याप्तः युक्तः विषीदन्विशेषेणसीदन् अवसादंग्लानिंलभमानः ॥ २७ ॥ किमब्रवीदित्यपेक्षायामाह दृष्ट्वेममित्यादियावदध्यायसमाप्ति । हेकृष्ण योद्धुमिच्छंतंपुरतःसम्यगवस्थितमिमंबंधुजनंदृष्ट्वामदीयानिगात्राणिकरचरणादीनि सीदंतिविशीर्यंते किंच मुखंपरिसमंताच्छुष्यति निर्द्रवीभवति ॥ २८ ॥ किंच वेपथुश्चेति वेपथुःकंपः रोमांचःस्रंसतेनिपततिपरिदह्य

तान्समीक्ष्यसकौंतेयः सर्वान्बंधूनवस्थितान्॥ कृपयापरयाविष्टोविषीदन्निदमब्रवीत्॥२७॥ अर्जुनउवाच ॥ दृष्ट्वेमंस्वजनंकृष्णयुयुत्सुंसमुपस्थितम्॥ सीदंतिममगात्राणिमुखंचपरिशुष्यति ॥२८॥ वेपथुश्चशरीरेमेरोमहर्षश्चजायते॥ गांडीवंस्रंसतेहस्तात्त्वक्चैवपरिदह्यते॥२९॥ नचशक्नोम्यवस्थातुंभ्रमतीवचमेमनः॥ निमित्तानिचपश्यामिविपरीतानिकेशव॥३०॥ नचश्रेयोऽनुपश्यामिहत्वास्वजनमाहवे॥ नकांक्षेविजयंकृष्णनचराज्यंसुखानिच॥३१॥ किंनोराज्येनगोविंदकिंभोगैर्जीवितेनवा ॥ येषामर्थेकांक्षितंनोराज्यंभोगाःसुखानिच ॥ ३२ ॥ तइमेवस्थितायुद्धेप्राणांस्त्यक्त्वाधनानिच ॥ आचार्याःपितरःपुत्रास्तथैवचपितामहाः ॥ ३३ ॥

तेसर्वतःसंतप्यते ॥२९॥ अन्यच्च नचेति। विपरीतानिनिमित्तानिअनिष्टसूचकानिशकुनानिपश्यामि ॥३०॥ किंच नचेति । स्वजानं आहवेयुद्धेहत्वाश्रेयःफलंनपश्यामि। विजयादिकंफलंकिंनपश्यसीतिचेत्तत्राह। नकांक्षइति।३१। एतदेवप्रपंचयति किंनइतिसार्धाभ्याम्। यदर्थमस्माकंराज्यादिकमपेक्षितंतएतेप्राणधनानित्यक्त्वात्यागमंगीकृत्ययुद्धार्थमवस्थिताः अतःकिमस्माकंराज्यादिभिःकृत्यमित्यर्थः।३२।३३।

ननुयदिकृपयात्वमेतान्नहंसितर्हित्वामेते राज्यलोभेनहनिष्यंत्येवअतस्त्वमेवैतान्हत्वाराज्यंभुंक्ष्वतत्राह एतानितिसार्द्धेन । अतोप्यस्मा
न्घातयतोऽपिएतान्त्रैलोक्यराज्यस्यापिहेतोस्तत्प्राप्त्यर्थमप्यहंहंतुंनेच्छामि किंपुनर्महीमात्रप्राप्त्यर्थमित्यर्थः ॥३४॥३५॥ननुच"अग्निदो
गरदश्चैवशस्त्रपाणिर्धनापहः॥ क्षेत्रदारापहर्त्ताचषडेतेआततायिनः"इतिस्मरणात् अग्निदइत्यादिभिःषड्भिरपिहेतुभिरेतेतावदाततायिनः
आततायिनांचवधोयुक्तएव"आततायिनमायांतंहन्यादेवाविचारयन्॥नाततायिवधेदोषोहंतुर्भवतिकश्चन"इतिवचनात्तत्राहसार्द्धेन। पाप

मातुलाःश्वशुराःपौत्राःश्यालाःसंबंधिनस्तथा॥एतान्नहंतुमिच्छामिघ्नतोऽपिमधुसूदन ॥ ३४ ॥ अपित्रैलोक्य
राज्यस्यहेतोःकिंनुमहीकृते ॥ निहत्यधार्त्तराष्ट्रान्नःकाप्रीतिःस्याज्जनार्दन ॥ ३५ ॥ पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वै
तानाततायिनः ॥ तस्मान्नार्हावयंहंतुंधार्त्तराष्ट्रान्स्वबांधवान् ॥ स्वजनंहिकथंहत्वासुखिनःस्याममाधव ॥
॥ ३६ ॥ यद्यप्येतेनपश्यंतिलोभोपहतचेतसः ॥ कुलक्षयकृतंदोषंमित्रद्रोहेचपातकम् ॥ ३७ ॥ कथंनज्ञेयम
स्माभिःपापादस्मान्निवर्तितुम् ॥ कुलक्षयकृतंदोषंप्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३८ ॥

मिति।आततायिनमायांतमित्यादिकमर्थशास्त्राद्दुर्बलम्।यथोक्तंयाज्ञवल्क्येन"स्मृत्योर्विरोधेन्यायस्तुबलवान्व्यवहारतः ॥ अर्थशास्त्रात्तुब
लवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिः॥"तस्मादाततायिनामप्येतेषामाचार्यादीनांवधेऽस्माकंपापमेवभवेत् अन्याय्यत्वादधर्मत्वाच्चैतद्वधस्य॥३६॥
नचेहसुखंस्यादित्याह। स्वजनंहीति। ननुतवैतेषामपिबंधुवधदोषेसमानेसतियथैवैतेबंधुवधदोषमंगीकृत्ययुद्धेप्रवर्त्तंते तथैवभवानपिप्रवर्त्त

तांकिमनेनविषादेनेत्यतआह यद्यपीतिद्वाभ्याम् । राज्यलोभेनोपहतंभ्रष्टविवेकंचेतोयेषांते एतेदुर्योधनादयोयद्यपिदोषंनपश्यंति तथाप्य
स्माभिर्दोषंप्रपश्यद्भिरस्मात्पापान्निवर्तितुंकथंनज्ञेयम्।निवृत्तावेवबुद्धिःकर्त्तव्येत्यर्थः ।३७।३८।तमेवदोषंदर्शयति।कुलक्षयइति । सनात
नाः परंपराप्राप्ताः उतअपिअवशिष्टंकुलमधर्मोऽभिभवति व्याप्नोति॥३९॥ततश्चअधर्माभिभवादिति॥४०॥एवंसतिसंकरइति।एषांकुलघ्ना
नांपितरःपतंति हियस्मात् लुप्ताःपिंडोदकक्रियायेषांते।४१।उक्तंदोषमुपसंहरति दोषैरितिद्वाभ्याम्।उत्साद्यंतेलुप्यंतेजातिधर्माःवर्णधर्माः

कुलक्षयेप्रणश्यंतिकुलधर्माःसनातनाः॥धर्मेनष्टेकुलंकृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥ ३९ ॥ अधर्माभिभवात्कृ
ष्णप्रदुष्यंतिकुलस्त्रियः॥ स्त्रीषुदुष्टासुवार्ष्णेयजायतेवर्णसंकरः॥४०॥संकरोनरकायैवकुलघ्नानांकुलस्यच ॥
पतंतिपितरोह्येषांलुप्तपिंडोदकक्रियाः ॥ ४१ ॥ दोषैरेतैःकुलघ्नानांवर्णसंकरकारकैः ॥ उत्साद्यंतेजातिधर्माः
कुलधर्माश्चशाश्वताः ॥ ४२ ॥ उत्सन्नकुलधर्माणांमनुष्याणांजनार्दन ॥ नरकेनियतंवासोभवतीत्यनुशु
श्रुम ॥ ४३ ॥ अहोबतमहत्पापंकर्तुंव्यवसितावयम् ॥ यद्राज्यसुखलोभेनहंतुंस्वजनमुद्यताः ॥ ४४ ॥

कुलधर्माश्च चकारादाश्रमधर्मादयोऽपिगृह्यंते।४२।उत्सन्नेति।उत्सन्नाःकुलधर्मायेषामितिउत्सन्नजातिधर्मादीनामप्युपलक्षणम्अनुशुश्रुमः
श्रुतवंतोवयम् "प्रायश्चित्तमकुर्वाणाःपापेषुनिरतानराः॥अपश्चात्तापिनःकष्टान्निरयान्यांतिदारुणान्" इत्यादिवचनेभ्यः॥४३॥ बंधुवधाध्यव
सायेनसंतप्यमानआह।अहोइति।स्वजनंहंतुमुद्यताइति।यतएतन्महत् पातकंकर्तुमध्यवसायंकृतवंतोवयम् अहोबतकष्टमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

एवंसंततःसन्मृत्युमेवाशासानआह । यदीति।अकृतप्रतीकारंतूष्णीमुपविष्टंमांयदिहनिष्यंतितर्हितद्धननंममक्षेमतरमत्यंतंहितंभवेत् पा
पानिष्पत्तेः ॥ ४५ ॥ ततःकिंवृत्तमित्यपेक्षायांसंजयउवाच । एवमिति । संख्येसंग्रामेरथोपस्थेरथस्योपरिउपाविशत्उपविवेश शोकेन
संविग्नंप्रकंपितंमानसंचित्तंयस्यसः॥ ४६ ॥ इतिश्रीसुबोधिन्यांटीकायां श्रीधरस्वामिविरचितायांप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ततःकिंवृत्तमित्य
पेक्षायांसंजयउवाच । तंतथेति । अश्रुभिःपूर्णेआकुलेईक्षणेयस्यतम् तथोक्तप्रकारेणविषीदंतमर्जुनंप्रतिमधुसूदनइदंवाक्यमुवाच॥१॥तदे

यदिमामप्रतीकारमशस्त्रंशस्त्रपाणयः।धार्त्तराष्ट्रारणेहन्युस्तन्मेक्षेमतरंभवेत्॥४५॥संजयउवाच।एवमुक्त्वा
र्जुनःसंख्येरथोपस्थउपाविशत्॥विसृज्यसशरंचापंशोकसंविग्नमानसः ॥४६॥ इति श्रीमद्भ०सूपनि०ब्रह्म०
अर्जुनविषादयोगोनामप्रथमोऽध्यायः॥१॥संजयउवाच॥तंतथाकृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम्॥विषीदंतमि
दंवाक्यमुवाचमधुसूदनः॥१॥श्रीभगवानुवाच॥कुतस्त्वाकश्मलमिदंविषमेसमुपस्थितम्॥अनार्यजुष्टमस्व
र्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन॥२॥क्लैब्यंमास्मगमःपार्थनैतत्त्वय्युपपद्यते॥क्षुद्रंहृदयदौर्बल्यंत्यक्त्वोत्तिष्ठपरंतप॥३॥

ववाक्यमाह । श्रीभगवानुवाच कुतइति । कुतोहेतोः त्वाइतित्वाम् विषमेसंकटेइदंकश्मलंसमुपस्थितंअयंमोहःप्राप्तः यतआर्यैरसेवित
म् अस्वर्ग्यमधर्म्यम् अयशस्करंच ॥ २ ॥ तस्मात् क्लैब्यमिति हेपार्थ!क्लैब्यंकातर्यंमास्मगमःनप्राप्नुहि यतस्त्वय्येतन्नोपपद्यते योग्यंन
भवति क्षुद्रंतुच्छम् हृदयदौर्बल्यंकातर्यंत्यक्त्वायुद्धायोत्तिष्ठ हेपरंतपशत्रुतापन ॥ ३ ॥

नाहंकातर्येणयुद्धादुपरतोऽस्मिकिंतुयुद्धस्यान्याय्यत्वादित्यर्जुनउवाच । कथमिति । भीष्मद्रोणौपूजायामर्हौयोग्यौतौप्रतिकथमहंयो
त्स्यामितत्रापिइषुभिः यत्रवाचापियोत्स्यामीतिवक्तुमनुचितं तत्रबाणैःकथंयोत्स्यामीत्यर्थः।हेअरिसूदनशत्रुसूदन!॥४॥तर्हितवदेहयात्रा
पिनस्यादितिचेत्तत्राह । गुरूनिति।गुरून्द्रोणादीनहत्वापरलोकविरुद्धोगुरुवधस्तमकृत्वाइहलोकेभिक्षान्नमपिभोक्तुंश्रेयःउचितम्।विपक्षे
तु नकेवलं परत्रदुःखम् इहैवतुनरकदुःखमनुभवेयमित्याह हत्वेति गुरून्हत्वाइहैवतुरुधिरेणप्रदिग्धान्प्रकर्षेणलिप्तान्अर्थकामात्म
कान्भोगानहंभुंजीयअश्नीयाम् । यद्वा । अर्थकामानितिगुरूणांविशेषणम् अर्थतृष्णाकुलत्वादेतेतावद्युद्धान्ननिवर्त्तेरन् तस्मादेतद्वधः प्रस

अर्जुनउवाच । कथंभीष्ममहंसंख्येद्रोणंचमधुसूदन ॥ इषुभिःप्रतियोत्स्यामिपूजार्हावरिसूदन ॥ ४ ॥
गुरूनहत्वाहिमहानुभावाच्छ्रेयोभोक्तुंभैक्ष्यमपीहलोके ॥ हत्वाऽर्थकामांस्तुगुरूनिहैवभुंजीयभोगान्रुधिर
प्रदिग्धान् ॥ ५ ॥ नचैतद्विद्मःकतरन्नोगरीयोयद्वाजयेमयदिवानोजयेयुः ॥ यानेवहत्वानजिजीविषामस्ते
ऽवस्थिताःसंमुखेधार्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥

ज्यतैवेत्यर्थः । तथाचयुधिष्ठिरंप्रतिभीष्मेणोक्तम्"अर्थस्यपुरुषोदासोदासस्त्वर्थोनकस्यचित् ॥ इतिसत्यंमहाराजबद्धोऽस्म्यर्थेनकौरवैः"
इति॥५॥किंच यद्यपिअधर्ममंगीकरिष्यामस्तथाऽपिकिमस्माकंजयःपराजयोवाभवेदितिनज्ञायतइत्याह।नचेति। एतद्द्वयोर्मध्येनोऽस्माकं
कतरत् किंनामगरीयोऽधिकतरंभविष्यतीतिनविद्मःतदेवद्वयंदर्शयति । यद्वा । एतान्वयंजयेमजेष्यामः यदिवानोऽस्मानेतेजयेयुः जेष्यं
तीति किंचास्माकंवाजयोऽपिफलतःपराजयएवेत्याह । यानेवहत्वाजीवितुंनेच्छामस्तएवैतेसंमुखेअवस्थिताः ॥ ६ ॥

कार्पण्येति। तस्मात्कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः एतान्हत्वाकथंजीविष्यामइतिकार्पण्यं दोषश्चस्वकुलक्षयकृतस्ताभ्यामुपहतोऽभिभूतः स्व
भावः शौर्यादिलक्षणोयस्यसोऽहंत्वांपृच्छामि तथाधर्मेसंमूढंचेतोयस्यसः युद्धंत्यक्त्वाभिक्षाटनमपिक्षत्रियस्यधर्मोवाऽधर्मोवेतिसंदिग्धचि
त्तः सन्नित्यर्थः। अतोमेयन्निश्चितंश्रेयोयुक्तंस्यात्तद्ब्रूहि किंचतेऽहंशिष्यः शासनार्हः अतस्त्वांप्रपन्नंशरणागतंमांशाधिशिक्षय ॥७॥ त्वमेववि
चार्ययद्युक्तंतत्कुर्वितिचेत्तत्राह। नहीति। इंद्रियाणामुच्छोषणमतिशोषणकं मदीयंशोकंयत्कर्मापनुद्यादपनयेत्तदहंनप्रपश्यामि यद्यपिभू

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामित्वांधर्मसंमूढचेताः॥ यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितंब्रूहितन्मेशिष्यस्तेऽहंशाधिमां
त्वांप्रपन्नम्॥७॥ नहिप्रपश्यामिममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिंद्रियाणाम् ॥ अवाप्यभूमावसपत्नमृद्धंरा
ज्यंसुराणामपिचाधिपत्यम् ॥ ८ ॥ संजयउवाच ॥ एवमुक्त्वाहृषीकेशंगुडाकेशः परंतप ॥ नयोत्स्यइतिगोविंद
मुक्त्वातूष्णींबभूवह ॥ ९ ॥ तमुवाचहृषीकेशः प्रहसन्निवभारत ॥ सेनयोरुभयोर्मध्येविषीदंतमिदंवचः ॥१०॥
श्रीभगवानुवाच॥ अशोच्यानन्वशोचस्त्वंप्रज्ञावादांश्चभाषसे॥ गतासूनगतासूंश्चनानुशोचंतिपंडिताः ॥११॥

मौनिष्कंटकंसमृद्धंराज्यंप्राप्स्यामि तथासुरेंद्रत्वमपियदिप्राप्स्यामि एवमभीष्टंतत्सर्वमवाप्यापिशोकापनोदनोपायंनप्रपश्यामीत्यन्व
यः॥८॥ एवमुक्त्वार्जुनः किंकृतवानित्यपेक्षायांसंजयउवाच। एवमिति। स्पष्टार्थः॥९॥ ततः किंप्रवृत्तमित्यपेक्षायामाह। तमुवाचेति। प्रहसन्निव
प्रसन्नमुखः सन्नित्यर्थः॥१०॥ देहात्मनोरविवेकादस्यैवंशोकोभवतीति तद्विवेकप्रदर्शनार्थं श्रीभगवानुवाच। अशोच्यानिति। शोकस्याविषय

भूतानेवबंधूंस्त्वमन्वशोचः अनुशोचितवानसि दृष्ट्वेमंस्वजनंकृष्णयुयुत्सुंसमुपस्थितमित्यादिनातत्रकुतस्त्वाकश्मलमिदंविषमेसमुपस्थित
मित्यादिनामयाबोधितोपि पुनश्चप्रज्ञावतांपंडितानांवादान्शब्दान्कथंभीष्ममहंसंख्यइत्यादीन्केवलंभाषसे नतुपंडितोऽसि यतः गता
सून् गतप्राणान्बंधूनगतासूंश्चजीवतोपिबंधुहीनाएतेकथंजीविष्यंतीतिनानुशोचंति ॥ ११ ॥ अशोच्यत्वेहेतुमाह। नत्वेवेति। यथाऽहंपरमेश्वरो
जातुकदाचित्लीलाविग्रहस्याविर्भावेतिरोभावेपिनासमितिनैव अपितुआसमेव अनादित्वात् नचत्वंनासीः नाभूः अपित्वासीरेव इमेच
जनाधिपाः नृपाः नासन्निति न अपितुआसन्नेव मदंशत्वात् तथाऽतः परमितउपर्यपिनभविष्यामोनस्थास्यामइतिचनैव अपितुस्थास्याम

नत्वेवाहंजातुनासंनत्वंनेमेजनाधिपाः ॥ नचैवनभविष्यामः सर्वेवयमतः परम् ॥ १२ ॥
देहिनोऽस्मिन्यथादेहेकौमारंयौवनंजरा ॥ तथादेहांतरप्राप्तिर्धीरस्तत्रनमुह्यति ॥ १३ ॥

एव जन्ममरणशून्यत्वादशोच्याइत्यर्थः ॥ १२ ॥ नन्वीश्वरस्यतवजन्मादिशून्यत्वंसत्यमेव जीवानांतुजन्ममरणेप्रसिद्धेतत्राह देहिनइति दे
हिनो देहाभिमानिनोजीवस्ययथाऽस्मिन्स्थूलदेहेकौमाराद्यवस्थादेहानि बंधनाएवनतुस्वतः पूर्वावस्थानाशेऽवस्थांतरोत्पत्तावपिसएवाह
मितिप्रत्यभिज्ञानात्तथैवैतद्देहनाशेदेहांतरप्राप्तिरपिलिंगदेहनिबंधना नतुतावदात्मनोनाशः जातमात्रस्यपूर्वसंस्कारेणस्तन्यपानादौप्रवृ
त्तिदर्शनात अतोधीरः धीमांस्तत्रतयोर्देहनाशोत्पत्त्योर्नमुह्यति आत्मैवमृतोजातश्चेतिनमन्यते ॥ १३ ॥

ननुगतानागतानहंनशोचामि किंतुतद्वियोगादिदुःखभाजमात्मानमेवेतिचेत्तत्राह मात्रास्पर्शाइति मीयंतेज्ञायंतेविषयाआभिरितिमा
त्राइंद्रियवृत्तयःतासांस्पर्शाःविषयैःसंबंधाः तेशीतोष्णादिप्रदाभवंति तेत्वागमापायित्वादनित्याअस्थिराः अतस्तांस्तितिक्षस्वसहस्व
यथाजलातपादिसंपर्कास्तत्तत्कालकृताःस्वभावतःशीतोष्णादिप्रयच्छंति एवमिष्टसंयोगवियोगाअपिसुखदुःखादिप्रयच्छंतितेषांचास्थि
रत्वात्सहनंतवधीरस्योचितं ननुतन्निमित्तहर्षविषादपारवश्यमित्यर्थः ॥१४॥ तत्प्रतीकारप्रयत्नादपितत्सहनमेवोचितंमहाफलत्वादित्या

मात्रास्पर्शास्तुकौंतेयशीतोष्णसुखदुःखदाः ॥ आगमापायिनोनित्यास्तांस्तितिक्षस्वभारत ॥ १४ ॥ यंहिन
व्यथयंत्येतेपुरुषंपुरुषर्षभ ॥ समदुःखसुखंधीरंसोऽमृतत्वायकल्पते ॥ १५ ॥ नासतोविद्यतेभावोनाभावो
विद्यतेसतः ॥ उभयोरपिदृष्टोंतस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १६ ॥

ह । यमिति । एतेमात्रास्पर्शाःयंपुरुषंनव्यथयंति नाभिभवंति समेसुखदुःखेयस्यतम् सतैरविक्षिप्यमाणोधर्मज्ञानद्वाराअमृतत्वायमोक्षाय
कल्पतेयोग्योभवति ॥१५॥ ननुतथाऽपिशीतोष्णादिकमतिदुःसहंकथंसोढव्यम्अत्यंतंतत्सहनेचकदाचिद्देहनाशस्यापिसंभवादित्याशं
क्यतत्त्वविचारतःसर्वंसोढुंशक्यमित्याशयेनाह । नेति।असतःअनात्मधर्मत्वादविद्यमानस्यशीतोष्णादेरात्मनिभावःसत्तानविद्यतेतथास
तः सत्स्वभावस्यात्मनोऽभावोविनाशोनविद्यते एवमुभयोःसदसतोरंतोनिर्णयोदृष्टःकैस्तत्त्वदर्शिभिर्वस्तुयाथात्म्यविद्भिः एवंभूतविवे

कैनसहस्वेत्यर्थः॥ १६॥तत्रसत्स्वभावमविनाशिवस्तुसामान्येनोक्तंविशेषतोदर्शयति।अविनाशीति।येनसर्वमिदमागमापायधर्मकंदेहादिकं ततंतत्साक्षित्वेनव्याप्तम् तत्तुआत्मस्वरूपंअविनाशिविनाशशून्यंविद्धिजानीहि । तत्रहेतुमाह।विनाशमिति॥ १७॥आगमापायधर्मकंसंदर्शयति।अंतवंतइति।अंतोविनाशोविद्यतेयेषांतेअंतवंतः नित्यस्यसर्वदैकरूपस्यशरीरिणः शरीरवतअतएवअनाशिनः विनाशरहितस्याप्रमेयस्यापरिच्छिन्नस्यात्मनइमेसुखदुःखादिधर्मकादेहाउक्तास्तत्त्वदर्शिभिः यस्मादेवमात्मनोनविनाशःनचसुखदुःखादिसंबंधःतस्मान्मो

अविनाशितुतद्विद्धियेनसर्वमिदंततम्।।विनाशमव्ययस्यास्यनकश्चित्कर्तुमर्हति ॥१७॥ अंतवंतइमेदेहानित्यस्योक्ताःशरीरिणः॥अनाशिनोऽप्रमेयस्यतस्माद्युध्यस्वभारत ॥१८॥यएनंवेत्तिहंतारंयश्चैनंमन्यतेहतम् उभौतौनविजानीतोनायंहंतिनहन्यते॥ १९॥नजायतेम्रियतेवाकदाचिन्नायंभूत्वाभविताववानभूयः ॥ अजोनित्यःशाश्वतोऽयंपुराणोनहन्यतेहन्यमानेशरीरे ॥२०॥ हजंशोकंत्यक्त्वायुद्धयस्वधर्ममात्याक्षीरित्यर्थः॥१८॥तदेवंभी

ष्मादिमृत्युनिमित्तःशोकोनिवारितःयच्चात्मनोहंतृत्वनिमित्तंदुःखमुक्तंएतान्नहंतुमिच्छामीत्यादिना तदपितद्वदेवनिर्निमित्तमित्याह । यएनमिति एनमात्मानं आत्मनोहननक्रियायांकर्मत्ववत्कर्तृत्वमपिनास्तीत्यर्थः । तत्रहेतुः । नायमिति ॥ १९ ॥ नहन्यतइत्येतदेवषड्भावविकारशून्यत्वेनद्रढयति । नेति । नजायतइतिजन्मप्रतिषेधः । नम्रियतेचेतिविनाशप्रतिषेधः वाशब्दौचार्थौ नचायंभूत्वाउत्पद्यभविताभवतिअस्तित्वंभजतेकिंतुप्रागेवस्वतः सद्रूपइतिजन्मानंतरास्तित्वलक्षणाद्वितीयविकारप्रतिषेधः । तत्रहेतुः । यस्मादजः योहिजाय

तेसजन्मांतरमस्तित्वंभजते नतुयःस्वयमेवास्तिसभूयोऽप्यन्यदस्तित्वंभजतइत्यर्थः नित्यःसर्वदैकरूपइतिवृद्धिप्रतिषेधः शाश्वतःशश्वद्भ
वइत्यपक्षयप्रतिषेधः पुराणइतिविपरिणामप्रतिषेधः पुराऽपिनवएव नतुपरिणामतोरूपांतरंप्राप्यनवोभवतीत्यर्थः।यद्वा नभवितेत्यस्यानु
षंगंकृत्वाभूयोऽधिकंयथाभवतितथानभवतीतिवृद्धिप्रतिषेधः।अजोनित्यइतिचोभयवृद्ध्यभावेहेतुरित्यपौनरुक्त्यम्।तदेव जायतेअस्तिव
र्धतेविपरिणमतेअपक्षीयतेविनश्यतीत्येवंयास्कादिभिर्वेदवादिभिरुक्ताःषड्भावविकारानिरस्ताः यदर्थमेतेविकारानिरस्तास्तंप्रस्तुतंविना
शाभावमुपसंहरति नहन्यतेहन्यमानेशरीरइति॥२०॥अतएवहंतृत्वाभावोऽपिपूर्वोक्तःप्रसिद्धइत्याह।वेदेति।नित्यंवृद्धिशून्यमव्ययमपक्षय

वेदाविनाशिनंनित्यंयएनमजमव्ययम्॥कथंसपुरुषःपार्थकंघातयतिहंतिकम्॥२१॥वासांसिजीर्णानियथा
विहायनवानिगृह्णातिनरोऽपराणि ॥ तथाशरीराणिविहायजीर्णान्यन्यानिसंयातिनवानिदेही ॥ २२ ॥ नैनं
छिंदंतिशस्त्राणिनैनंदहतिपावकः ॥ नचैनंक्लेदयंत्यापोनशोषयतिमारुतः ॥ २३ ॥

शून्यम् अजमविनाशिनंचयोवेद सपुरुषःकंहंति कथंवाहंति एवंभूतस्यवधेसाधनाभावात् तथास्वयंप्रयोजकोभूत्वाऽन्येनकंघातयति नकं
चिदपिकथंचिदपीत्यर्थः।अनेनमय्यपिप्रयोजकत्वाद्दोषदृष्टिंमाकार्षीःइत्युक्तंभवति॥२१॥ नन्वात्मनोऽविनाशित्वेपितदीयशरीरनाशंप
र्यालोच्यशोचामीतिचेत्तत्राह । वासांसीति । कर्मनिबंधनभूतानांदेहानामवश्यंभावित्वान्नजीर्णदेहनाशेशोकावकाशइत्यर्थः ॥२२॥ कथंहं
तीत्यनेनोक्तंवधसाधनाभावंदर्शयन्नविनाशित्वमात्मनःस्फुटीकरोति । नैनमिति । आपोनैनंक्लेदयंति मृदुकरणेनशिथिलंनकुर्वंति॥२३॥

तत्रहेतूनाह अच्छेद्यइतिसार्द्धेन। निरवयवत्वादच्छेद्योऽयमक्लेद्यश्चअमूर्त्तत्वात् अदाह्यो द्रवत्वाभावादशोष्यइतिभावः। इतश्चछेदादियोग्यो नभवति यतोनित्यः अविनाशीसर्वत्रगतःस्थाणुःस्थिरस्वभावःरूपांतरापत्तिशून्यःअचलःपूर्वरूपापरित्यागी सनातनःअनादिः ॥ २४ ॥ किंच अव्यक्तश्चक्षुराद्यविषयः अचिंत्योमनसोऽप्यविषयः अविकार्यःकर्मेंद्रियाणामप्यगोचरइत्यर्थः उच्यतइतिनित्यत्वादावभियुक्तो क्तिप्रमाणयतिउपसंहरतितस्मादिति ॥ २५ ॥ तदेवमात्मनोजन्मविनाशाभावान्नशोकःकार्यइत्युक्तम् इदानींदेहेनसहात्मनोजन्मतद्विना

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्यएवच ॥ नित्यःसर्वगतःस्थाणुरचलोऽयंसनातनः २४ अव्यक्तोऽयमचिं त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते॥ तस्मादेवंविदित्वैनंनानुशोचितुमर्हसि २५ अथचैनंनित्यजातंनित्यंवामन्यसे मृतम्॥ तथाऽपित्वंमहाबाहोनैनंशोचितुमर्हसि २६ जातस्यहिध्रुवोमृत्युर्ध्रुवंजन्ममृतस्यच॥ तस्मादपरिहार्ये ऽर्थेनत्वंशोचितुमर्हसि २७ अव्यक्तादीनिभूतानिव्यक्तमध्यानिभारत॥ अव्यक्तनिधनान्येवतत्रकापरिदेवना॥

शेनचविनाशमंगीकृत्यापिशोकोनकार्यइत्याह। अथचेति। अथचयद्यप्येनमात्मानंनित्यंसर्वदातत्तद्देहेजातेजातंमन्यसे तथातत्तद्देहेमृतेमृ तंमन्यसे पुण्यपापयोस्तत्फलभूतयोर्जन्ममरणयोरात्मगामित्वात् तथापित्वंशोचितुंनार्हसि॥ २६॥ कुतइत्यतआह। जा तस्येति। हियस्मा ज्जातस्यस्वारंभककर्मक्षयेमृत्युर्ध्रुवोनिश्चितः मृतस्यतत्तद्देहकृतेनकर्मणाजन्मापिध्रुवमेव तत्तस्मादेवमपरिहार्येर्थेऽवश्यंभाविनिजन्मम रणलक्षणेऽर्थेत्वंविद्वान्शोचितुंनार्हसि योग्योनभवसीत्यर्थः ॥ २७ ॥ किंच देहादीनांचस्वभावंपर्यालोच्यतदुपाधिकेआत्मनोजन्ममरणेच

शोकोनकार्यइत्याह । अव्यक्तादीनीति । अव्यक्तंप्रधानंतदेवआदिःपूर्वरूपंयेषांतान्यव्यक्तादीनि । भूतानिशरीराणिकारणात्मनापिस्थिता नामेवोत्पत्तेः। तथाव्यक्तमभिव्यक्तंमध्यंजन्ममरणांतरालस्थितिलक्षणंयेषाम्। अव्यक्तेनिधनंलयोयेषांतानीमान्येवंभूतान्येव तत्रतेषुकाप रिदेवना कः शोकनिमित्तोविलापः। प्रतिबुद्धस्यस्वप्नदृष्टवस्तुष्विवशोकोनयुज्यतइत्यर्थः॥२८॥ कुतस्तर्हिविद्वांसोऽपिलोकेशोचंतिआत्मा ऽज्ञानादेवेत्याशयेनात्मनोदुर्विज्ञेयतामाह । आश्चर्यवदिति। कश्चिदेनमात्मानंशास्त्राचार्योपदेशाभ्यांपश्यन्नाश्चर्यवत्पश्यति।सर्वगतस्यनि त्यज्ञानानंदस्वभावस्यात्मनोऽलौकिकत्वादैंद्रजालिकवदघटमानंपश्यन्निवविस्मयेनपश्यति।असंभावनाभिभूतत्वात्।तथाआश्चर्यवदन्यो

आश्चर्यवत्पश्यतिकश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदतितथैवचान्यः ॥ आश्चर्यवच्चैनमन्यःशृणोतिश्रुत्वाऽप्येनंवेदन चैवकश्चित्॥ २९ ॥ देहीनित्यमवध्योऽयंदेहेसर्वस्यभारत ॥ तस्मात्सर्वाणिभूतानिनत्वंशोचितुमर्ह सि ॥ ३० ॥ स्वधर्ममपिचावेक्ष्यनविकंपितुमर्हसि ॥ धर्म्याद्धियुद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्यनविद्यते ॥ ३१ ॥

वदतिचशृणोतिचान्यः । कश्चित्पुनःविपरीतभावनाभिभूतःश्रुत्वापिनैववेद चशब्दादुक्त्वापिनसम्यग्वेदेतिद्रष्टव्यम्॥२९॥ तदेवंदुर्बोधमा त्मतत्त्वंसंक्षेपेणोपदिशन्अशोच्यत्वमुपसंहरति । देहीति॥३०॥यच्चोक्तमर्जुनेन वेपथुश्चशरीरेमेरोमहर्षश्चजायतइति तदप्ययुक्तमित्याह । स्वधर्ममिति। आत्मनोनाशाभावादेवैतेषांहननेऽपिविकंपितुंनार्हसि ।किंच स्वधर्ममपिअवेक्ष्यविकंपितुंनार्हसीतिसंबंधः । यच्चोक्तम् नचश्रे योऽनुपश्यामिहत्वास्वजनमाहवइत्यादि तत्राह । धर्म्यादिति । धर्मादनपेतान्न्याय्याद्युद्धादन्यत् ॥ ३१ ॥

किंच महतिश्रेयसिस्वयमेवोपगतेसतिकुतोविकंपसइत्याह । यदृच्छयेति । यदृच्छयाप्रार्थितमेवोपपन्नंप्राप्तमीदृशंयुद्धंसुखिनःसभाग्या
एवलभंते यतोनिरावरणंस्वर्गद्वारमेवैतत्।यद्वा यएवंविधंयुद्धंलभंतेतएवसुखिनइत्यर्थः। एतेनस्वजनंहिकथंहत्वासुखिनःस्यामेतियदुक्तंत
न्निरस्तंभवति३२विपक्षेदोषमाह।अथचेत्त्वमिति ३३ किंच अकीर्तिमिति।अव्ययांशाश्वतीं संभावितस्यबहुमानितस्याकीर्तिर्मरणादतिरि

यदृच्छयाचोपपन्नंस्वर्गद्वारमपावृतम्॥सुखिनःक्षत्रियाःपार्थलभंतेयुद्धमीदृशम् ॥३२॥ अथचेत्त्वमिमंधर्म्यं
संग्राममंनकरिष्यसि॥ततःस्वधर्मंकीर्तिंचहित्वापापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥ अकीर्तिंचापिभूतानिकथयिष्यंतितेऽ
व्ययाम् ॥संभावितस्यचाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥३४॥ भयाद्रणादुपरतंमंस्यंतेत्वांमहारथाः॥येषांचत्वं
बहुमतोभूत्वायास्यसिलाघवम् ॥३५॥ अवाच्यवादांश्चबहून्वदिष्यंतितवाहिताः ॥ निंदंतस्तवसामर्थ्यंततो
दुःखतरंनुकिम् ॥ ३६ ॥ हतोवाप्राप्स्यसिस्वर्गंजित्वावाभोक्ष्यसेमहीम्॥तस्मादुत्तिष्ठकौंतेययुद्धायकृतनि
श्चयः ॥ ३७ ॥ सुखदुःखेसमेकृत्वालाभालाभौजयाजयौ ॥ ततोयुद्धाययुज्यस्वनैवंपापमवाप्स्यसि ॥३८॥

च्यते।अधिकतराभवति ॥३४॥किंच भयादिति ।येषांबहुगुणत्वेनत्वंपूर्वंसंगतोऽभूस्तएवभयेनसंग्रामात्त्वांनिवृत्तंमन्येरन्ततश्चपूर्वंबहुमतो
भूत्वालाघवंयास्यसि॥३५॥किंच अवाच्येति।अवाच्यान्वादान्वचनानर्हान्शब्दांस्तवाहितास्त्वच्छत्रवोवदिष्यंति ॥३६॥यच्चोक्तंनचैतद्वि
द्मः कतरन्नोगरीयोयद्वाजयेमयदिवानोजयेयुरितितत्राह।हतोवेति। पक्षद्वयेऽपितवलाभएवेत्यर्थः॥३७॥यदप्युक्तंपापमेवाश्रयेदस्मानितित

त्राह । सुखदुःखेइति । सुखदुःखेसमेकृत्वातथातयोःकारणभूतौयौलाभालाभावपितयोरपिकारणभूतौजयाजयावपिसमौकृत्वाएतेषांसमत्व
कारणंहर्षविषादराहित्यं युज्यस्वासन्नद्धोभव सुखाद्यभिलाषंहित्वास्वधर्मंबुद्ध्यायुध्यमानःपापंनप्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ उपादिष्टंज्ञान
योगमुपसंहरंस्तत्साधनंकर्मयोगंप्रस्तौति । एषातइति । सम्यक्ख्यायतेप्रकाश्यतेवस्तुतत्त्वमनयेतिसंख्यासम्यग्ज्ञानंतस्मिन् प्रकाशमा
नमात्मतत्त्वंसांख्यंतस्मिन्करणीयाबुद्धिरेषातवाभिहिता। एवमभिहितायामपिसांख्यबुद्धौतवचेदात्मतत्त्वमपरोक्षंनसंभवतितर्ह्यंतःकरण
शुद्धिद्वारात्मतत्त्वापरोक्षार्थंकर्मयोगेत्विमांबुद्धिंशृणुययाबुद्ध्यायुक्तःपरमेश्वरार्पितकर्मयोगेनशुद्धांतःकरणःसन्तत्प्रसादप्राप्तापरोक्षज्ञाने

एषातेऽभिहितासांख्येबुद्धियोगेत्विमांशृणु ॥ बुद्ध्यायुक्तोययापार्थकर्मबंधंप्रहास्यसि ॥ ३९ ॥
नेहाभिक्रमनाशोस्तिप्रत्यवायोनविद्यते ॥ स्वल्पमप्यस्य धर्मस्यत्रायतेमहतोभयात् ॥ ४० ॥
व्यवसायात्मिकाबुद्धिरेकेहकुरुनंदन ॥ बहुशाखाह्यनंताश्चबुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ ४१ ॥

नकर्मात्मकंबंधंप्रकर्षेणप्रहास्यसि त्यक्ष्यसि॥३९॥ननुकृष्यादिवत्कर्मणांकदाचिद्विघ्नबाहुल्येनफलेव्यभिचारान्मंत्राद्यंगवैगुण्येनचप्रत्यवा
यसंभवात्कुतःकर्मयोगेनकर्मबंधप्रहरणंतत्राह । नेहेति । इहनिष्कामकर्मयोगेअभिक्रमस्यप्रारंभस्यनाशोनिष्फलत्वंनास्ति । प्रत्यवायश्चन
विद्यतेईश्वरोद्देशेनैवविघ्नवैगुण्याद्यसंभवात् । किंच अस्यधर्मस्यस्वल्पमपिउपक्रममात्रमपिकृतंमहतोभयात्संसारात्त्रायतेरक्षतिनतुकाम्य
कर्मवत्किंचिदंगवैगुण्यादिनानैष्फल्यमस्येत्यर्थः॥४०॥ कुतइत्यपेक्षायामुभयोर्वैषम्यमाह । व्यवसायेति । इहईश्वराराधनलक्षणेकर्मयोगे

व्यवसायात्मिकापरमेश्वरभक्त्यैवध्रुवंतरिष्मामीतिनिश्चयात्मिकाएकैवैकनिष्ठैवबुद्धिर्भवति ॥ अव्यवसायिनांतुबहिर्मुखानांकामिनांकामानामानंत्यादनंताः तत्रापिकर्मगुणफलादिभेदात्बहुशाखाश्चबुद्धयोभवंति॥ईश्वराराधनार्थंहिनित्यनैमित्तिकंकर्मकिंचिदंगवैगुण्येनापिननश्यति। यथाशक्नुयात्तथाकुर्यादितिहितद्विधीयते नचवैगुण्यम् ईश्वरोद्देशेनैववैगुण्योपरमात् नतुतथाकाम्यंकर्म अग्निहोत्रंजुहुयात्स्वर्गकामः दर्भेंद्रियेकामोजुहुयात्। अतोमहद्वैषम्यमितिभावः॥ ४१ ॥ ननुकामिनोऽपिकष्टान्कामान्विहायव्यवसायात्मिकामेवबुद्धिंकिंनकुर्वंतितत्राह। यामिति। पुष्पितांविषलतावदापातरमणीयांप्रकृष्टांपरमार्थफलपरामेववदंतिवाचंस्वर्गादिफलश्रुतिंयेतेषांतयावाचाऽपहृतचे

यामिमांपुष्पितांवाचंप्रवदंत्यविपश्चितः॥ वेदवादरताःपार्थनान्यदस्तीतिवादिनः॥ ४२ ॥
कामात्मानःस्वर्गपराजन्मकर्मफलप्रदाम्॥ क्रियाविशेषबहुलांभोगैश्वर्यगतिंप्रति ॥ ४३ ॥
भोगैश्वर्यप्रसक्तानांतयापहृतचेतसाम्॥ व्यवसायात्मिकाबुद्धिःसमाधौनविधीयते॥ ४४ ॥

तसांव्यवसायात्मिकाबुद्धिर्नविधीयतइतितृतीयेनान्वयः। किमितितथावदंति यतोऽविपश्चितोमूढाः।तत्रहेतुः वेदेयेवादाःअर्थवादाः।अक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनःसुकृतंभवति। अपामसोममममृताअभूमेत्याद्याःतेष्वेवरताःप्रीताः। अतएव अतःपरमन्यदीश्वरतत्त्वंप्राप्यंनास्तीतिवचनशीलाः॥ ४२॥अतएवकामात्मानइति।कामात्मानःकामाकुलचित्ताःअतःस्वर्गएवपरः पुरुषार्थोयेषांते जन्मचतत्रकर्माणिचतत्फलानिचप्रददातीतितथाताम्।भोगैश्वर्ययोर्गतिंप्राप्तिंप्रतिसाधनभूतायेक्रियाविशेषाः।तेबहुलायस्यांतांप्रवदंतीत्यनुषंगः॥ ४३ततश्च भोगैश्वर्यं

प्रसक्तानामिति। भोगैश्वर्ययोःप्रसक्तानांअभिनिविष्टानांतयापुष्पितयावाचाऽपहृतंआकृष्टंचेतोयेषांतेषांसमाधिःचित्तैकाग्र्यं परमेश्वरैका ग्र्याभिमुखत्वंतस्मिन्निश्चयात्मिकाबुद्धिर्नविधीयते। कर्मकर्तरिप्रयोगोनोत्पद्यतइत्यर्थः ॥४४॥ ननुचयदिस्वर्गादिकंपरमंफलंनभवतित र्हिकिमितिवेदैस्तत्साधनतयाकर्माणिविधीयंतेतत्राह। त्रैगुण्यविषयाइति। त्रिगुणात्मकाःसकामायेऽधिकारिणःतद्विषयास्तेषांकर्मफलसंबं धप्रतिपादकावेदाः। त्वंतुनिस्त्रैगुण्योनिष्कामोभव। तत्रोपायमाह। निर्द्वंद्वःसुखदुःखशीतोष्णादियुगुलानिद्वंद्वानितद्रहितोभव तानिसहस्वे त्यर्थः। कथमित्यत्राह। नित्यसत्त्वस्थःसन् धैर्यमवलंब्येत्यर्थः। तथानिर्योगक्षेमः अप्राप्तस्वीकारोयोगःप्राप्तपरिपालनंक्षेमंतद्रहितः।

त्रैगुण्यविषयावेदानिस्त्रैगुण्योभवार्जुन॥ निर्द्वंद्वोनित्यसत्त्वस्थोनिर्योगक्षेमआत्मवान्॥ ४५॥
यावानर्थउदपानेसर्वतःसंप्लुतोदके॥ तावान्सर्वेषुवेदेषुब्राह्मणस्यविजानतः॥ ४६॥

आत्मवान्अप्रमत्तः। नहि द्वंद्वाकुलस्ययोगक्षेमव्यापृतस्यचप्रमादिनः त्रैगुण्यातिक्रमःसंभवतीति॥ ४६॥ ननुवेदोक्तनानाफलप रित्यागेननिष्कामतयाईश्वराराधनविषयाव्यवसायात्मिकाबुद्धिस्तुकुबुद्धिरेवेत्याशंक्याह। यावानिति। उदकंपीयतेऽस्मिन्नित्युदपानंवापी कूपतडागादितस्मिन्स्वल्पोदकेएकत्रकृत्स्नस्यार्थस्याभावात्। तत्रतत्रपरिभ्रमणेनविभागशोयावान्स्नानपानादिरर्थःप्रयोजनंभवति। ताव न्सर्वोप्यर्थःसर्वतःसंप्लुतोदकेमहाह्रदेएकत्रैवयथाभवति एवंयावान्सर्वेषुवेदेषुतत्तत्कर्मफलरूपोऽर्थः तावान्सर्वोऽपिविजानतोव्यवसायात्मि काबुद्धियुक्तस्यब्राह्मणस्यब्रह्मनिष्ठस्यभवत्येवब्रह्मानंदेक्षुद्रानंदानामंतर्भूतत्वात्। एतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंतीतिश्रुतेः।

तस्मादियमेवबुद्धिःसुबुद्धिरित्यर्थः ॥४६॥तर्हिसर्वकर्मफलानिपरमेश्वराराधनादेवभविष्यंतीत्यभिसंधायप्रवर्तेतकिंकर्मणेत्याशंक्यतद्वारय
न्नाह।कर्मण्येवेति।तेतवतत्त्वज्ञानार्थिनःकर्मण्येवाधिकारः।तत्फलेषुबंधहेतुष्वधिकारःकामोमास्तु। ननुकर्मणिकृतेतत्फलंस्यादेवभोजनेकृ
तेतृप्तिवदित्याशंक्याह।माकर्मफलहेतुर्भूःकर्मफलंप्रवृत्तिहेतुर्यस्यतथाभूतोमाभूःकामितस्यैवस्वर्गादेर्नियोज्यविशेषणत्वेनफलत्वादकामि
तंफलंनस्यादितिभावः।अतएवफलंबंधकंभविष्यतीतिभयादकर्मणिकर्माऽकरणेपितवसंगोनिष्ठामास्तु ॥ ४७ ॥ किंतर्हियोगस्थइति।योगः
परमेश्वरैकपरता तत्रस्थितःकर्माणिकुरु तथासंगंकर्तृत्वाभिनिवेशंत्यक्त्वाकेवलमीश्वराश्रयेणैवकुरुतत्फलस्यज्ञानस्यापिसिद्ध्यसिद्ध्यो

कर्मण्येवाधिकारस्तेमाफलेषुकदाचन ॥ माकर्मफलहेतुर्भूर्मातेसंगोऽस्त्वकर्मणि ॥ ४७ ॥
योगस्थःकुरुकर्माणिसंगंत्यक्त्वाधनंजय ॥ सिद्ध्यसिद्ध्योःसमोभूत्वासमत्वंयोगउच्यते ॥ ४८ ॥
दूरेणह्यवरंकर्मबुद्धियोगाद्धनंजय ॥ बुद्धौशरणमन्विच्छकृपणाःफलहेतवः ॥ ४९ ॥

समोभूत्वाकेवलमीश्वरार्पणेनैवकुरु । यतएवंभूतंसमत्वमेवयोगउच्यतेसद्भिःचित्तसमाधानरूपत्वात् ॥ ४८ ॥ काम्यंतुकर्मातिनिकृष्टमि
त्याह।दूरेणेति।बुद्ध्याव्यवसायात्मिकयाकृतःकर्मयोगोबुद्धियोगः बुद्धिसाधनभूतोवातस्मात्सकाशात् अन्यत्काम्यंकर्मदूरेणावरम् अत्यं
तमपकृष्टम् हियस्मादेवंतस्माद्बुद्धौज्ञानेशरणमाश्रयंकर्मयोगमन्विच्छअनुतिष्ठ यद्वा बुद्धौशरणंत्रातारमीश्वरमाश्रयेत्यर्थः।फलहेतवस्तु
सकामानराः कृपणाः दीनाः योवाएतदक्षरमविदित्वागार्ग्यस्माल्लोकात्प्रैतिसकृपणइतिश्रुतेः ॥ ४९ ॥

बुद्धियोगयुक्तस्तु श्रेष्ठइत्याह। बुद्धीति। सुकृतंस्वर्गादिप्रापकं दुष्कृतं निरयादिप्रापकं तेउभेइहैवजन्मनिपरमेश्वरप्रसादेनजहातित्यज[illegible]
स्माद्योगायतदर्थायकर्मयोगाययुज्यस्वघटस्व यतः कर्मसुयत्कौशलंबंधकानामपितेषामीश्वराराधनेनमोक्षपरत्वसंपादनचातुर्यंसएवयोग
॥५०॥कर्मणांमोक्षसाधनत्वप्रकारमाह।कर्मेति। कर्मजंफलंत्यक्त्वाकेवलमीश्वराराधनार्थमेवकर्मकुर्वाणामनीषिणोज्ञा।निनोभूत्वाजन्मरू
पेणबंधेनाविनिर्मुक्ताःसंतोऽनामयंसर्वोपद्रवरहितंविष्णोःपदंमोक्षाख्यंगच्छंति।५१।कदातत्पदमहंप्राप्स्यामीत्यपेक्षायामाहयदेतिद्वाभ्याम्।

बुद्धियुक्तोजहातीहउभेसुकृतदुष्कृते॥तस्माद्योगाययुज्यस्वयोगःकर्मसुकौशलम् ॥५०॥ कर्मजंबुद्धियुक्ता
हिफलंत्यक्त्वामनीषिणः॥जन्मबंधविनिर्मुक्ताःपदंगच्छंत्यनामयम् ॥५१॥ यदातेमोहकलिलंबुद्धिर्व्यतित
रिष्यति ॥ तदागंतासिनिर्वेदंश्रोतव्यस्यश्रुतस्य च ॥ ५२ ॥ श्रुतिविप्रतिपन्नातेयदास्थास्यतिनिश्चला ॥
समाधावचलाबुद्धिस्तदायोगमवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥

मोहोदेहादिष्वात्मबुद्धिःतदेवकलिलं"कलिलंगहनंविदुः"इत्यभिधानकोशस्मृतेः। ततश्चायमर्थः।एवंपरमेश्वराराधनेक्रियमाणेयदातत्प्रसा
देनतवबुद्धिः देहाभिमानलक्षणंमोहमयंगहनंदुर्गंविशेषेणाऽतितरिष्यति। तदाश्रोतव्यस्यश्रुतस्यार्थस्यचनिर्वेदंवैराग्यंगंतासिप्राप्स्यसित
योरनुपादेयत्वेनजिज्ञासांनकरिष्यसीत्यर्थः ॥५२॥ततश्च श्रुतीति।श्रुतिभिःनानालौकिकवैदिकार्थश्रवणैःविप्रतिपन्नाइतःपूर्वंविक्षिप्तासतीत
वबुद्धिर्यदासमाधौस्थास्यतीति। समाधीयतेचित्तमस्मिन्नितिसमाधिः परमेश्वरः तस्मिन्निश्चलाविक्षेपव्याप्तिविषयांतरैरनाकृष्टातएवा

चलाअभ्यासपटुत्वेनतत्रैवस्थिरालयव्याप्तिःसती तदायोगंयोगफलंतत्त्वज्ञानमवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥ पूर्वश्लोकोक्तस्यात्मतत्त्वज्ञस्यलक्षणं जिज्ञासुःअर्जुनउवाच । स्थितप्रज्ञस्येति।स्वाभाविकेसमाधौस्थितस्यातएवस्थितानिश्चलाप्रज्ञाबुद्धिर्यस्यतस्यकाभाषा भाष्यतेऽनयेति भाषा लक्षणमितियावत् केनलक्षणेनस्थितप्रज्ञउच्यतइत्यर्थः। तथास्थितधीःकिंकथंभाषणमासनंव्रजनंचकुर्यादित्यर्थः॥५४॥ अत्रचया निसाधकस्यज्ञानसाधनानितान्येवस्वाभाविकानिसिद्धस्यलक्षणानि अतः सिद्धस्यलक्षणानिकथयन्नेवांतरंगाणिज्ञानसाधनान्याह याव

अर्जुनउवाच॥स्थितप्रज्ञस्यकाभाषासमाधिस्थस्यकेशव॥स्थितधीःकिंप्रभाषेतकिमासीतव्रजेतकिम्।५४। श्रीभगवानुवाच॥ प्रजहातियदाकामान्सर्वान्पार्थमनोगतान् ॥ आत्मन्येवात्मनातुष्टःस्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥५५॥ दुःखेष्वनुद्विग्नमनाःसुखेषुविगतस्पृहः॥वीतरागभयक्रोधःस्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥ यःसर्वत्रान भिस्नेहस्तत्तत्प्राप्यशुभाशुभम् ॥ नाभिनंदतिनद्वेष्टितस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥

दध्यायसमाप्ति।तत्रप्रथमप्रश्नोत्तरमाह प्रजहातीतिद्वाभ्याम्। श्रीभगवानुवाच।मनसिस्थितान्कामान्यदाप्रकर्षेणजहाति त्यागेहेतुः आत्म न्येवस्वस्मिन्नेवपरमानंदरूपेआत्मनास्वयमेवतुष्टइतिआत्मारामः सन्यदाक्षुद्रविषयाभिलाषांस्त्यजति । तदातेनलक्षदानभूमिः स्थित प्रज्ञउच्यतइत्यर्थः ॥ ५५ ॥ किंच दुःखेष्विति।दुःखेषुप्राप्तेष्वपि अनुद्विग्नमक्षुभितंमनोयस्यसः।सुखेषुविगतास्पृहायस्यसःतत्रहेतुः वीता अपगतारागभयक्रोधायस्मात् तत्ररागःप्रीतिः समुनिः स्थितधीःस्थितप्रज्ञइत्युच्यते ॥ ५६ ॥ कथंभाषेतेत्यस्योत्तरमाह। यइति। यःस

वंत्रपुत्रादिष्वपिअनभिस्नेहः स्नेहशून्यः अतएवबाधितानुवृत्त्यातत्तच्छुभमनुकूलंप्राप्यनाभिनंदति नप्रशंसति अशुभंप्रतिकूलंप्राप्यनद्वेष्टिर्ननिंदति किंतुकेवलमुदासीनएवभाषतेतस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठितेत्यर्थः ॥५७॥ किंच यदेति।यदाचायंयोगीइंद्रियार्थेभ्यःसकाशात्इंद्रियाणि संहरते प्रत्याहरति अनायासेनसंहारेदृष्टांतःअंगानिकरचरणादीनिकूर्मोयथास्वभावेनैवआकर्षति तद्वत् ॥५८॥ ननुनेंद्रियाणांविषयेष्वप्रवृत्तिः स्थितप्रज्ञस्यलक्षणंभवितुमर्हति जडानामातुराणामुपवासपराणांचविषयेष्वप्रवृत्तेरविशेषात्तत्राह । विषयाइति। इंद्रियैर्विषयाणामाहरणंग्रहणमाहारः । निराहारस्येंद्रियैर्विषयग्रहणमकुर्वतोदेहिनोदेहाभिमानिनोऽज्ञस्यविषयाविनिवर्त्तंते तदनुभवोनिवर्ततइत्यर्थः ।

यदासंहरतेचायंकूर्मोऽगानीवसर्वशः ॥ इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता ॥ ५८ ॥
विषयाविनिवर्ततेनिराहारस्यदेहिनः ॥ रसवर्जंरसोऽप्यस्यपरंदृष्ट्वानिवर्तते ॥ ५९ ॥
यततोह्यपिकौन्तेयपुरुषस्यविपश्चितः ॥ इन्द्रियाणिप्रमाथीनिहरंतिप्रसभंमनः ॥ ६० ॥

किंतु रसोरागोऽभिलाषस्तद्वर्जम् अभिलाषस्तुननिवर्त्ततइत्यर्थः । रसोऽपिरागोऽपिपरंपरमात्मानंदृष्ट्वास्यस्थितप्रज्ञस्यस्वतोनिवर्त्तते नश्यतीत्यर्थः।यद्वा निराहारस्योपवासपरस्यविषयाःप्रायशोविनिवर्त्तंते क्षुधासंतप्तस्यशब्दस्पर्शाद्यपेक्षाभावात्।परंतु रसवर्जम् रसापेक्षातुननिवर्त्ततइत्यर्थः ।शेषंसमानम् ॥ ५९ ॥ इंद्रियसंयमंविनातुस्थितप्रज्ञतानसंभवति अतःसाधकावस्थायांतत्रमहान्प्रयत्नःकर्तव्यइत्याह यततोह्यपीतिद्वाभ्याम्।यततःमोक्षेप्रयतमानस्यापिविपश्चितोविवेकिनोऽपिमनःइंद्रियाणिप्रसभंबलाद्धरंति यतःप्रमाथीनिप्रमथनशीलानि

प्रक्षोभकाणि ॥६०॥ यस्मादेवंतस्मात् तानीति । युक्तोयोगीतानींद्रियाणिसंयम्यमत्परःसन्आसीतयस्यवशेवशवर्तीनि एतेनकथमासी
तेतिप्रश्नस्यवशीकृतेन्द्रियःसन्आसीतेत्युत्तरमुक्तंभवति ॥६१॥ बाह्येंद्रियसंयमाभावेदोषमुक्त्वा मनःसंयमाभावेदोषमाह ध्यायतइतिद्वा
भ्याम्।गुणबुद्ध्याविषयान्ध्यायतःपुरुषस्यतेषुसंगआसक्तिर्भवति।आसक्त्याचतेष्वधिकःकामोभवति।कामाच्केनचित्प्रतिहतात्क्रोधोभ
वति॥६२॥किंच क्रोधादिति।क्रोधात्संमोहः कार्याकार्यविवेकाभावः । ततःशास्त्राचार्योपदिष्टार्थस्मृतेर्विभ्रमोविचलनं ततोबुद्धेश्चेतनाया

तानिसर्वाणिसंयम्ययुक्तआसीतमत्परः॥ वशेहियस्येंद्रियाणितस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥
ध्यायतोविषयान्पुंसः संगस्तेषूपजायते ॥ संगात्संजायते कामःकामात्क्रोऽभिजायते ॥ ६२ ॥
क्रोधाद्भवतिसंमोहःसंमोहात्स्मृतिविभ्रमः॥ स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशोबुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥६३॥
॥रागद्वेषवियुक्तैस्तुविषयानिंद्रियैश्चरन् ॥ आत्मवश्यैर्विधेयात्माप्रसादमधिगच्छति ॥ ६४ ॥

विनाशःवृक्षादिष्विवाभिभवःततःप्रणश्यतिमृततुल्योभवति ॥ ६३ ॥ नन्विंद्रियाणांविषयप्रवणस्वभावानांनिरोद्धुमशक्यत्वादयंदोषोदु
ष्परिहरइतिस्थितप्रज्ञत्वंकथंस्यादित्याशंक्याह रागेतिद्वाभ्याम् रागद्वेषरहितैर्विगतदर्पैरिंद्रियैर्विषयांश्चरन्भुंजानोऽपिप्रसादंशांतिंप्राप्नो
तिरागद्वेषाहित्यमेवाह । आत्मनोमनसोवश्यैर्विधेयोवशवर्तीआत्मामनोयस्येति । अनेनैवकथंव्रजेतभुंजीतेत्यस्यचतुर्थप्रश्नस्यस्वाधीनै
रिंद्रियैर्विषयानधिगच्छतिइत्युत्तरमुक्तंभवति ॥ ६४ ॥

प्रसादेसतिकिंस्यादित्यत्राह।प्रसादइति।प्रसादेसतिसर्वदुःखनाशस्ततश्चप्रसन्नचेतसोबुद्धिःप्रतिष्ठिताभवतीत्यर्थः ॥ ६५॥ इंद्रियनिग्रहस्य
स्थितप्रज्ञतासाधनत्वंव्यतिरेकमुखेनोपपादयति। नास्तीति। अयुक्तस्यावशीकृतेंद्रियस्यनास्तिबुद्धिःशास्त्राचार्योपदेशाभ्यामात्मविषयाबु
द्धिःप्रज्ञैवनोत्पद्यतेकुतस्तस्यप्रतिष्ठावार्त्ताकुतइत्यतआह । नचायुक्तस्यभावनाध्यानंभावनयाहिबुद्धेरात्मनिप्रातिष्ठाभवतिसाचायुक्तस्य
यतोनास्तिनचाभावयतआत्मध्यानमकुर्वतःशांतिःआत्मनिचित्तोपरतिःअशांतस्यकुतःसुखंमोक्षानंदइत्यर्थः ॥६६॥ नास्तिबुद्धिरयुक्त
स्येत्यत्रहेतुमाह।इंद्रियाणामिति।इंद्रियाणामवशीकृतानांस्वैरंविषयेषुचरतांमध्येयदेवैकमिंद्रियंमनोऽनुविधीयतेअवशीकृतंसदिंद्रियेणसह

प्रसादेसर्वदुःखानांहानिरस्योपजायते ॥ प्रसन्नचेतसोह्याशुबुद्धिःपर्यवतिष्ठते ॥ ६५ ॥ नास्तिबुद्धिरयुक्त
स्यनचायुक्तस्यभावना ॥ नचाभावयतःशांतिरशांतस्यकुतःसुखम् ॥ ६६ ॥ इंद्रियाणांहिचरतांयन्मनो
ऽनुविधीयते ॥ तदस्यहरतिप्रज्ञांवायुर्नावमिवांभसि ॥ ६७ ॥ तस्माद्यस्यमहाबाहोनिगृहीतानिसर्वशः ॥
इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

गच्छतितदेवैकमिंद्रियमस्यमनसः पुरुषस्यवाप्रज्ञांहरतिविषयविक्षिप्तांकरोतिकिमुतवक्तव्यंबहूनिप्रज्ञां हरंतीतियथाप्रमत्तस्यकर्णधारस्य
नावंवायुःसमुद्रेसर्वतःपरिभ्रामयति तद्वत् ६७ इंद्रियसंयमस्यस्थितप्रज्ञत्वसाधनत्वलक्षणत्वंप्रोक्तमुपसंहरति।तस्मादिति।प्रतिष्ठिताभवती
त्यर्थः।लक्षणत्वोपसंहारेतस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिताज्ञातव्येत्यर्थः । महाबाहोइतिसंबोधनंवैरिनिग्रहसमर्थस्यतवात्रापिसामर्थ्यंभवेदितिसूचयति

ननुचकश्चिदपिप्रसुप्तइवदर्शनादिव्यापारशून्यःसर्वात्मनानिगृहीतेंद्रियोलोकेनदृश्यतेअतोऽसंभावितमिदंलक्षणमित्याशंक्याह। या निशे तिसर्वेषांभूतानांयानिशानिशेवनिशाआत्मनिष्ठा आत्माज्ञानध्वांतावृतमतीनांतस्यांदर्शनादिव्यवहाराभावात्। तस्यामात्मनिष्ठायांसंयमीनिगृहीतेंद्रियोजागर्त्ति प्रबुद्ध्यते। यस्यांतुविषयबुद्ध्याभूतानिजाग्रति प्रबुद्ध्यंते साआत्मतत्त्वंपश्यतोमुनेर्निशातस्यांदर्शनादिव्यापारस्तस्यनास्तीत्यर्थः। एतदुक्तंभवति। यथादिवांधानामुलूकादीनांरात्रावेवदर्शनंनतुदिवसेएवंब्रह्मज्ञस्योन्मीलिताक्षस्यापि ब्रह्मण्येव दृष्टिर्नतुविषयेषुअतोनासंभावितमिदंलक्षणमिति ॥ ६९ ॥ ननुविषयेषुदृष्ट्यभावेकथमसौतान्भुंक्तेइत्यपेक्षायामाह। आपूर्यमाणमिति

यानिशासर्वभूतानांतस्यांजागर्त्तिसंयमी ॥ यस्यांजाग्रतिभूतानिसानिशापश्यतोमुनेः ॥ ६९ ॥ आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठंसमुद्रमापःप्रविशंति यद्वत् ॥तद्वत्कामायंप्रविशंतिसर्वेसशांतिमाप्नोतिनकामकामी ॥ ७० ॥ विहायकामान्यःसर्वान्पुमांश्चरतिनिःस्पृहः ॥ निर्ममोनिरहंकारःसशांतिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

नानानदीभिरापूर्यमाणमपिअचलप्रतिष्ठंअनतिक्रांतमर्यादमेवसमुद्रंपुनरन्यप्याआपोयथाप्रविशंति। तथाकामाविषयायंमुनिमंतर्दृष्टिंभोगैरविक्रियमाणमेवप्रारब्धकर्मभिराक्षिप्ताःशंतःप्रविशंति सशांतिंकैवल्यंप्राप्नोति नतुकामकामीभोगकामनाशीलः ॥ ७० ॥ यस्मादेवंतस्माद्विहायेति। प्राप्तान्कामान्विहायत्यक्त्वाऽपेक्ष्य अप्राप्तेषुचनिःस्पृहःयतोनिरहंकारः अतएवतद्भोगसाधनेषुनिर्ममःसन्नंतर्दृष्टिर्भूत्वायश्चरतिप्रारब्धवशेनभोगान्भुंक्ते यत्रक्वापिगच्छतिवासशांतिमाप्नोति ॥ ७१ ॥

उक्तांज्ञाननिष्ठांस्तुवन्नुपसंहरति । एषेति।ब्राह्मीस्थितिःब्रह्मज्ञाननिष्ठाएषाएवंविधाएनांपरमेश्वराराधनेनशुद्धांतःकरणःपुमान्प्राप्यनविमु
ह्यतिपुनःसंसारमोहंनप्राप्नोति यतःअंतकालेमृत्युसमयेऽपिअस्यांक्षणमात्रमपिस्थित्वाब्रह्मणिनिर्वाणंलयमृच्छाति प्राप्नोतिकिंपुनर्वक्त
व्यंबाल्यमारभ्यस्थित्वाप्राप्नोतीति ॥७२॥ शोकपंकनिमग्नंयःसांख्ययोगोपदेशतः।उज्जहारार्जुनंभक्तंसकृष्णःशरणंमम॥१॥इतिश्रीमद्भ०
सुबोधिन्यांटीकायांद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ एवंतावदशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्यादिनाप्रथमंमोक्षसाधनत्वेनदेहात्मविवेकबुद्धिरुक्तात

एषाब्राह्मीस्थितिःपार्थनैनांप्राप्यविमुह्यति ॥ स्थित्वास्यामंतकालेऽपिब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥
॥ ७२ ॥ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीता०सांख्ययोगोनामद्वितीयोऽध्यायः ॥२॥ अर्जुनउवाच ॥
ज्यायसीचेत्कर्मणस्तेमताबुद्धिर्जनार्दन ॥ तत्किंकर्मणिघोरेमांनियोजयसिकेशव ॥ १ ॥

दनंतरमेषातेऽभिहितासांख्येबुद्धिर्योगेत्विमांशृण्वित्यादिनाकर्मचोक्तं नचतयोर्गुणप्रधानभावःस्पष्टंदर्शितः । तत्रबुद्धियुक्तस्यस्थितप्रज्ञ
स्यनिष्कामत्वनियतेंद्रियत्वनिरहंकारत्वाद्यभिधानादेषाब्राह्मीस्थितिःपार्थेतिसप्रशंसमुपसंहाराच्चबुद्धिकर्मणोर्मध्येबुद्धेः श्रैष्ठ्यंभगवतो
ऽभिमतंमन्वानोऽर्जुनउवाच । ज्यायसीचेदिति । कर्मणःसकाशान्मोक्षांतरंगत्वेनबुद्धिर्ज्यायसीअधिकतराश्रेष्ठाचेत्तवसंमता तर्हिकिमर्थंत
स्माद्युद्धचस्वेतितस्मादुत्तिष्ठेतिचवारंवारंवदन्घोरेहिंसात्मकेकर्मणिमांनियोजयसिप्रवर्त्तयसि ॥ १ ॥

ननुधर्म्याद्धियुद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्यनविद्यतइत्यादिनाकर्मणोऽपिश्रेष्ठत्वमुक्तमेवेत्याशंक्याह व्यामिश्रेणेति । क्वचित्कर्मप्रशंसा।क्वचि
ज्ज्ञानप्रशंसेत्येवंव्यामिश्रंसंदेहोत्पादकमिवयद्वाक्यंतेनमेबुद्धिंमातिमुभयत्रदोलायितांकुर्वन्मोहयसीव परमकारुणिकस्यतवमोहकत्वं
नास्त्येवतथापिभ्रांत्याममैवंभातिइतीवशब्देनोक्तम् अतउभयोर्मध्येयद्धद्वंतदेकंनिश्चित्यवदेति यद्वा इदमेवश्रेयःसाधनमितिनिश्चित्य
येनानुष्ठितेनश्रेयोमोक्षमहमाप्नुयांप्राप्स्यामि तदेवैकंनिश्चित्यवदेत्यर्थः॥२॥ अत्रोत्तरंश्रीभगवानुवाच।लोकेस्मिन्निति।अयमर्थःयदिमयाप
रस्परानिरपेक्षंमोक्षसाधनत्वेनकर्मज्ञानयोगरूपंनिष्ठाद्वयमुक्तंस्यात्तर्हिद्वयोर्मध्येयद्धद्वंतदेकंवदेतित्वदीयःप्रश्नः संगच्छेतनतुमयातथोक्तंकिं

व्यामिश्रेणेववाक्येनबुद्धिंमोहयसीवमे।।तदेकंवदनिश्चित्ययेनश्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥२॥ श्रीभगवानुवाच ॥
लोकेऽस्मिन्द्विविधानिष्ठापुराप्रोक्तामयानघ ॥ ज्ञानयोगेनसांख्यानांकर्मयोगेनयोगिनाम् ॥ ३ ॥

तुद्वाभ्यामेकैवब्रह्मनिष्ठोक्ता गुणप्रधानभूतयोस्तयोःस्वातंत्र्यानुपपत्तेःएकस्याएवतुप्रकारभेदमात्रमधिकारभेदेनोक्तमिति अस्मिन्शुद्धा
शुद्धान्तः करणतयाद्विविधेलोकेअधिकारिजनेद्वेविधेप्रकारौयस्या साद्विविधानिष्ठामोक्षपरतापुरापूर्वाध्यायेमयासर्वज्ञेनप्रोक्तास्पष्टमेवोक्ता
प्रकारद्वयमेवनिर्दिशति । सांख्यानांशुद्धांतःकरणानांज्ञानभूमिकामारूढानांज्ञानपरिपाकार्थं ज्ञानयोगेनध्यानादिना निष्ठाब्रह्मपरतोक्ता
तानिसर्वाणिसंयम्ययुक्तआसीतमत्परइत्यादिनासांख्यभूमिकामारुरुक्षूणांतु अंतःकरणशुद्धिद्वारातदारोहार्थंतदुपायभूतकर्मयोगाधिका
रिणांयोगिनांकर्मयोगेननिष्ठोक्ता धर्म्याद्धियुद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्यनाविद्यतइत्यादिना अतएवचित्तशुद्धयशुद्धिरूपावस्थाभेदेनैवद्विवि

धापिनिष्ठोक्ता एषातेऽभिहितासांख्येबुद्धिर्योगेत्विमांशृणिवति ॥३॥ अतःसम्यक्चित्तशुद्ध्यर्थंज्ञानोत्पत्तिपर्यंतंवर्णाश्रमोचितानिकर्माणि कर्त्तव्यानि अन्यथाचित्तशुद्ध्यभावेनज्ञानानुत्पत्तेरित्याह।नकर्मणामिति।कर्मणामनारंभादननुष्ठानान्नैष्कर्म्यंज्ञानंनाश्नुते नाप्नोति ननुच एवमेवप्रव्राजिनोलोकमीप्संतः प्रव्रजंतीतिसंन्यासस्यमोक्षांगत्वश्रुतेः संन्यासादेवमोक्षोभविष्यतीतिर्किंकर्मभिरित्याशंक्योक्तम् । नचे ति।नचचित्तशुद्धिंविनाकृतात्संन्यसनादेवज्ञानशून्यात्सिद्धिंमोक्षंसमधिगच्छतिप्राप्नोति॥४॥ कर्मणांचसंन्यासस्तेष्वनासक्तिमात्रंनतुस्वरू

नकर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यंपुरुषोऽश्नुते ॥ नचसंन्यसनादेवसिद्धिंसमधिगच्छति ॥ ४ ॥
नहिकश्चित्क्षणमपिजातुतिष्ठत्यकर्मकृत ॥ कार्यतेह्यवशःकर्मसर्वःप्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५ ॥
कर्मेंद्रियाणिसंयम्ययआस्तेमनसास्मरन् ॥ इंद्रियार्थान्विमूढात्मामिथ्याचारःसउच्यते ॥ ६ ॥
यस्त्विंद्रियाणिमनसानियम्यारभतेऽर्जुन ॥ कर्मेंद्रियैःकर्मयोगमसक्तःसविशिष्यते ॥ ७ ॥

पेणशक्यत्वादित्याह । नहीति ।जातुकस्यांचिदवस्थायांक्षणमात्रमपिकश्चिदपिज्ञानीवाज्ञोवाकर्मकृत्कर्माण्यकुर्वाणोनतिष्ठति।तत्रहेतुः।प्र कृतिजैःस्वभावप्रभवैःरागद्वेषादिगुणैःसर्वोऽपिजनःकर्मकार्यतेकर्माणिप्रवर्तते अवशःअस्वतंत्रःसन्॥५॥अतोऽज्ञंकर्मत्यागिनंनिंदति । कर्मे द्रियाणीति । वाक्पाण्यादीनिकर्मेंद्रियाण्यपिसंयम्यनिगृह्ययोमनसाभगवद्ध्यानच्छलेनेंद्रियार्थान्विषयान्स्मरन्नास्ते अविशुद्धतयामनस आत्मनिस्थैर्याभावात् समिथ्याचारःकपटाचारोदांभिकउच्यतइत्यर्थः।६।एतद्विपरीतःकर्मकर्ताश्रेष्ठइत्याह।यस्त्विति।यस्तुज्ञानेंद्रियाणि

मनसानियम्यईश्वरप्रवणानिकृत्वाकर्मेंद्रियैःकर्मरूपंयोगमुपायमारभते अनुतिष्ठति । असक्तःफलाभिलाषरहितःसन्सविशिष्यते विशि
ष्टोभवतिचित्तशुद्ध्याज्ञानवान्भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ यस्मादेवंतस्मात् नियतमिति । नियतंनित्यंसंध्योपासनादिकर्मकुरु हि यस्मादकर्म
णःकर्माकरणात्सकाशात्कर्मज्यायःअधिकतरम् अन्यथाकर्मणःसर्वकर्मशून्यस्यतवशरीरनिर्वाहोऽपिनभवेत् ॥ ८ ॥ सांख्यास्तुसर्वम
पिकर्मबंधकत्वान्नकार्यमित्याहुस्तान्निराकुर्वन्नाह यज्ञार्थादिति । यज्ञोऽत्रविष्णुःयज्ञोवैविष्णुरितिश्रुतेः । तदाराधनार्थात्कर्मणोऽन्यत्रतदेकं
विनायंलोकःकर्मबंधनःकर्मभिर्बद्ध्यते नत्वीश्वराराधनार्थेनकर्मणा अतस्तदर्थंविष्णुप्रीत्यर्थंमुक्तसंगोनिष्कामःसन्कर्मसम्यगाचर ॥ ९ ॥

नियतंकुरुकर्मत्वंकर्मज्यायोह्यकर्मणः ॥ शरीरयात्रापिचतेनप्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥ ८ ॥
यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्रलोकोऽयंकर्मबंधनः ॥ तदर्थंकर्मकौंतेयमुक्तसंगः समाचर ॥ ९ ॥
सहयज्ञाःप्रजाःसृष्ट्वापुरोवाचप्रजापतिः ॥ अनेनप्रसविष्यध्वमेषवोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ १० ॥

प्रजापतिवचनादपिकर्मकर्तैवश्रेष्ठइत्याह सहयज्ञाइतिचतुर्भिः । यज्ञेनसहवर्ततइतिसहयज्ञाःयज्ञाधिकृताब्राह्मणाद्याःप्रजाःपुरासर्गा
दौसृष्ट्वाब्रह्माइदमुवाचअनेनयज्ञेनप्रसविष्यध्वंप्रसूयध्वं प्रसवोवृद्धिः उत्तरोत्तरामभिवृद्धिंलभध्वमित्यर्थः । तत्रहेतुः । एषयज्ञःवोयुष्मा
कंइष्टकामधुक्इष्टान्कामान्दोग्धीतितथाअभीष्टभोगप्रदोऽस्त्वित्यर्थः । अत्रचयज्ञग्रहणमावश्यककर्मोपलक्षणार्थम् । काम्यकर्मप्रशं
सातुप्रकरणेऽसंगतापिसामान्यतोऽकर्मणःकर्मश्रेष्ठमित्येतदर्थंत्वदोषः ॥ १० ॥

कथमिष्टकामदोग्धायज्ञोभवेदित्यत्राह । देवानिति । अनेनयज्ञेनयूयंदेवान्भावयत हविर्भागैःसंवर्धयत तेचदेवावोयुष्मान्संवर्धयंतु वृष्ट्या दिनान्नोत्पत्तिद्वारेण एवमन्योन्यंसंवर्धयंतोदेवाश्चयूयंचपरस्परंश्रेयोऽभीष्टमर्थंप्राप्स्यथ॥ ११॥एतदेवस्पष्टीकुर्वन्कर्माकरणेदोषमाह। इष्टानिति । यज्ञैर्भाविताःसंतोदेवा वृष्ट्यादिद्वारेण वःयुष्मभ्यं भोगान् दास्यंतिहि अतोदेवैर्दत्तानन्नादीनेभ्योदेवेभ्यःपंचयज्ञादिभिरदत्वायो भुंक्तेसतुचोरएवज्ञेयः॥१२॥ अतश्चयजंतएवश्रेष्ठानेतराइत्याह।यज्ञशिष्टाशिनइति ।वैश्वदेवादियज्ञावशिष्टंयेऽश्नंतितेपंचसूनाकृतैःसर्वैःकि

देवान्भावयतानेनतेदेवाभावयंतुवः ॥ परस्परंभावयंतःश्रेयःपरमवाप्स्यथ ॥११॥ इष्टान्भोगान्हिवोदेवादास्यंतेयज्ञभाविताः ॥ तैर्दत्तानप्रदायैभ्योयोभुंक्तेस्तेनएवसः ॥ १२ ॥ यज्ञशिष्टाशिनःसंतोमुच्यंतेसर्वकिल्बिषैः॥ भुंजतेतेत्वघंपापायेपचंत्यात्मकारणात् ॥ १३ ॥ अन्नाद्भवंतिभूतानिपर्जन्यादन्नसंभवः ॥ यज्ञाद्भवतिपर्जन्योयज्ञःकर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥

ल्बिषैर्मुच्यंते पंचसूनाश्चस्मृताबुक्ताः 'कंडनीपेषणीचुल्लीउदकुंभीचमार्जनी ॥ पंचसूनागृहस्थस्यताभिःस्वर्गंनविंदतीति ।' येत्वात्मनोभोजनार्थमेवान्नंपचंतिनतुवैश्वदेवाद्यर्थंतेपापाःदुराचाराःअघमेवभुंजते ॥१३॥जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुत्वादपिकर्मकर्तव्यमित्याह। अन्नादितित्रिभि अन्नाच्छुक्रशोणितरूपेणपरिणताद्भूतान्युत्पद्यंते।अन्नस्यचसंभवःपर्जन्याद्वृष्टेःसचपर्जन्योयज्ञाद्भवति ।सचयज्ञःकर्मसमुद्भवः कर्मणायजमानादिव्यापारेणसम्यङ्निष्पद्यतइत्यर्थः 'अग्नौप्रास्ताहुतिःसम्यगादित्यमुपतिष्ठति आदित्याज्जायतेवृष्टिर्वृष्टेरन्नंततःप्रजाः' इतिस्मृतेः॥१४॥

तथाकर्मब्रह्मोद्भवमिति ।तच्चयजमानादिव्यापाररूपंकर्मब्रह्मोद्भवंविद्धि ब्रह्मवेदःतस्मात्प्रवृत्तंजानीहि । तच्चब्रह्मवेदाख्यंअक्षरात्परब्रह्मणः समुद्भूतंविद्धि 'अस्यमहतोभूतस्यनिःश्वसितमेतद्यदृग्वेदोयजुर्वेदः सामवेदः' इतिश्रुतेः।यतएवमक्षरादेवयज्ञप्रवृत्तेरत्यंतंतस्याभिप्रेतोयज्ञः तस्मात्सर्वगतमप्यक्षरंब्रह्मनित्यंसर्वदायज्ञेप्रतिष्ठितं यज्ञेनोपायभूतेनप्राप्यतइतियज्ञेप्रतिष्ठितमुच्यते उद्यमस्थासदालक्ष्मीरितिवत् । यद्वायस्माज्जगच्चक्रमूलंकर्म तस्मात्सर्वगतंमंत्रार्थवादैः सर्वेषुसिद्धार्थप्रतिपादकेषुभूतार्थाख्यानादिषुगतंस्थितमपिवेदाख्यंब्रह्मसर्वदायज्ञेचतात्पर्यरूपेणप्रतिष्ठितं अतोयज्ञादिकर्मकर्तव्यमित्यर्थः॥१५॥ यस्मादेवंपरमेश्वरेणैवभूतानांपुरुषार्थसिद्धयेकर्मादिचक्रंप्रवर्तितंतस्मात्त

कर्मब्रह्मोद्भवंविद्धिब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ॥ तस्मात्सर्वगतंब्रह्मनित्यंयज्ञेप्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥
एवंप्रवर्तितंचक्रंनानुवर्तयतीहयः॥ अघायुरिंद्रियारामोमोघंपार्थसजीवति ॥ १६ ॥
यस्त्वात्मरतिरेवस्यादात्मतृप्तश्चमानवः॥आत्मन्येवचसंतुष्टस्तस्यकार्यंनविद्यते ॥१७॥

दकुर्वतोवृथैवजीवितमित्याह। एवमिति। परमेश्वरवाक्यभूताद्वेदाख्याद्ब्रह्मणःपुरुषाणांकर्मणिप्रवृत्तिः।ततःकर्मनिष्पत्तिःततःपर्जन्यस्ततोऽन्नंततोभूतानि। भूतानांचपुनस्तथैवकर्मणिप्रवृत्तिःइत्येवंप्रवर्तितंचक्रंयोनानुवर्तयतिनानुष्ठतिसअघायुः। अघंपापरूपंआयुर्यस्यसः यतइंद्रियैर्विषयेष्वेवरमते नतुईश्वराराधनार्थंकर्मणि अतोमोघंव्यर्थंसजीवति ॥ १६ ॥ तदेवंनकर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यमित्यादिनाज्ञस्यांतःकरणशुद्धयर्थंकर्मयोगमुक्त्वाज्ञानिनःकर्मानुपयोगमाह । यस्त्वितिद्वाभ्याम्। आत्मन्येवरतिःप्रीतिर्यस्य ततश्चात्मन्येवतृप्तः स्वानंदा

नुभवेननिर्वृतः। अतएवात्मन्येवसंतुष्टोभोगापेक्षारहितोयस्तस्यकर्तव्यंनास्ति॥१७॥तत्रहेतुमाह।नैवतस्येति।कृतेनकर्मणातस्यार्थःपुण्यंनैवास्ति। नचाकृतेनकश्चनकोऽपिप्रत्यवायोऽस्ति निरहंकारत्वेनविधिनिषेधातीतत्वात्।तथापि तस्मात्तदेषांनप्रियंयदेतन्मनुष्याविदुरिति तेःमोक्षेदेवकृतविघ्नसंभवात् तत्परिहारार्थंकर्मभिर्देवाःसेव्याइत्याशंक्योक्तं सर्वभूतेषुब्रह्मादिस्थावरांतेषुकश्चिदपिअर्थव्यपाश्रयः आश्रयएवव्यपाश्रयःअर्थंमोक्षआश्रयणीयोऽस्यनास्तीत्यर्थः।विघ्नाभावस्यश्रुत्यैवोक्तत्वात्तथाचश्रुतिः। "तस्यहनदेवाश्चनाभूत्याईशतेआत्माह्येषांसंभवति" इति। हनेत्यव्ययमप्यर्थेदेवाअपितस्यात्मतत्त्वज्ञस्यअभूत्यैब्रह्मताप्रतिबंधनायनेशतेनशक्नुवंतीतिश्रुतेरर्थः।देवकृतास्तुवि

नैवतस्यकृतेनार्थोनाकृतेनेहकश्चन ॥ नचास्यसर्वभूतेषुकश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८ ॥
तस्मादसक्तःसततंकार्यंकर्मसमाचार ॥ असक्तोह्याचरन्कर्मपरमाप्नोतिपूरुषः ॥ १९ ॥
कर्मणैवहिसंसिद्धिमास्थिताजनकादयः॥ लोकसंग्रहमेवापिसंपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥

घ्नाः सम्यग्ज्ञानोत्पत्तेः प्रागेव यदेतद्ब्रह्ममनुष्याविदुस्तदेषांदेवानांनप्रियमिति। श्रुत्याब्रह्मज्ञानस्यैवाप्रियत्वोक्त्यातत्रैवविघ्नकर्तृत्वस्यसूचितत्वात्॥१८॥यस्मादेवंभूतस्यज्ञानिनएवकर्मानुपयोगोनान्यस्यतस्मात्त्वंकर्मकुर्वित्याह।तस्मादितिअसक्तः फलसंगरहितसन्कार्यमवश्यकर्तव्यतयाविहितंनित्यनैमित्तिकंकर्मसम्यगाचरहियस्मात्असक्तःकर्माचरन्पुरुषःपरंमोक्षंचित्तशुद्धिज्ञानद्वाराप्राप्नोति॥१९॥अत्रसदाचारंप्रमाणयति। कर्मणैवेति। कर्मणैवशुद्धसत्वाःसंतःसंसिद्धिंसम्यग्ज्ञानंप्राप्ताइत्यर्थः।यद्यपित्वंसम्यग्ज्ञानिनमेवात्मानंमन्यसेतथापिक

र्माचरणंभद्रमेवेत्याह । लोकसंग्रहइति । लोकस्यसंग्रहः स्वधर्मेप्रवर्तनं मयाकर्मणिकृतेजनःसर्वोपिकरिष्यतिअन्यथाज्ञानिदृष्टांतेनअज्ञः कर्मत्यजेदित्येवंलोकरक्षणमापितावत्प्रयोजनंपश्यन्कर्मकर्तुमेवार्हसिनतुत्यक्तुमित्यर्थः॥२०॥ कर्मकरणेलोकसंग्रहोयथास्यात्तथाहयदिति इतरःप्राकृतोजनःतत्तदेवाचरति सश्रेष्ठोजनःकर्मशास्त्रंनिवृत्तिशास्त्रंवायत्प्रमाणंमन्यते तदेवलोकोऽप्यनुसरति ॥२१॥ अत्रचाहमेवदृष्टांत इत्याहात्रिभिः । नमेपार्थेति।हेपार्थमेकर्तव्यंनास्ति यतस्त्रिष्वपिलोकेष्वनवाप्तंअप्राप्तंसद्वाप्तव्यंप्राप्यंनास्ति तथापिकर्मण्यहंवर्ते कर्मकरो

यद्यदाचरतिश्रेष्ठस्तत्तदेवेतरोजनः॥सयत्प्रमाणंकुरुतेलोकस्तदनुवर्त्तते॥२१॥नमेपार्थास्तिकर्त्तव्यंत्रिषुलोकेषुकिंचन॥नानवाप्तमवाप्तव्यंवर्त्तएवचकर्मणि॥२२॥यदिह्यहंनवर्तेयंजातुकर्मण्यतंद्रितः॥ममवर्त्मानुवर्त्ततेमनुष्याःपार्थसर्वशः ॥२३॥ उत्सीदेयुरिमेलोकानकुर्यांकर्मचेदहम्॥संकरस्यचकर्तास्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥२४॥ सक्ताःकर्मण्यविद्वांसोयथाकुर्वंतिभारत ॥ कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम्॥२५॥

म्येवेत्यर्थः॥२२॥अकरणेलोकस्यनाशंदर्शयति।यदीति । जातुकदाचित् अतंद्रितोऽनलसःसन्यदिकर्माणिनवर्तेयं कर्मनानुतिष्ठेयंतर्हिममैववर्त्ममार्गंमनुष्याःअनुवर्तंतेअनुवर्तेरन्नित्यर्थः ॥२३॥ ततःकिमतआह।उत्सीदेयुरिति।उत्सीदेयुःकर्मलोपेननश्येयुः ततश्चयोवर्णसंकरोभवेत्तस्याप्यहमेवकर्तास्यांभवेयंएवमहमेवप्रजाउपहन्यांमलिनीकुर्याम् ॥२४॥तस्मादात्मविदापिलोकसंग्रहार्थंतत्कृपयाकर्मकार्यमेवेत्युक्तमेवप्रकटयति।सक्ताइति।कर्माणिसक्ता अभिनिविष्टाःसंतोऽज्ञाःयथाकर्मकुर्वंति असक्तःसन्विद्वानपितथैवकुर्यात्।लोकसंग्रहंकर्तुमिच्छुः॥२५॥

ननुकृपयातत्त्वज्ञानमेवोपदेष्टुंयुक्तंनेत्याह । नेति।अज्ञानांअतएवकर्मसंगिनांकर्मासक्तानामकर्त्तात्मोपदेशेनबुद्धेर्भेदंअन्यथात्वंनजनयेत्क
र्मणःसकाशाद्बुद्धिचालनंनकुर्यात्।अपितुजोषयेत् सेवयेत् जुषप्रीतिसेवनयोः अज्ञान्कर्माणिकारयेत् । कथं युक्तःअवहितोभूत्वास्वयंचस
माचरन् बुद्धिचालनेकृतेसतिकर्मसुश्रद्धानिवृत्तेर्ज्ञानस्यचानुत्पत्तेस्तेषामुभयभ्रंशःस्यादितिभावः ॥२६॥ ननुविदुषापिचेत्कर्मकर्तव्यंतर्हि
विद्वदविदुषोःकोविशेषइत्याशंक्योभयोर्विशेषंदर्शयाति । प्रकृतेरितिद्वाभ्याम् । प्रकृतेर्गुणैःप्रकृतिकार्यैरिंद्रियैःसर्वप्रकारेणक्रियमाणानिया

नबुद्धिभेदंजनयेदज्ञानांकर्मसंगिनाम् ॥ जोषयेत्सर्वकर्माणिविद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥ प्रकृतेः क्रिय
माणानिगुणैःकर्माणिसर्वशः ॥ अहंकारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते ॥ २७ ॥ तत्त्ववित्तुमहाबाहो गुण
कर्मविभागयोः ॥ गुणागुणेषुवर्त्तंत इतिमत्वानसज्जते ॥ २८ ॥ प्रकृतेर्गुणसंमूढाःसज्जंतेगुणकर्मसु ॥ तान
कृत्स्नविदो मंदान्कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥ २९ ॥

निकर्माणितान्यहमेवकर्त्ता करोमीतिमन्यते तत्रहेतुः अहंकारेणइंद्रियादिष्वात्माध्यासेनविमूढआत्माबुद्धिर्यस्यसः॥२७॥विद्वांस्तुतथान
मन्यतइत्याह । तत्त्वविदिति । नाहंगुणात्मकइतिगुणेभ्यआत्मनोविभागःनमेकर्माणीतिकर्मभ्योऽप्यात्मनोविभागस्तयोर्गुणकर्मविभाग
योर्यस्तत्त्वंवेत्तिसतुनसज्जतेकर्तृत्वाभिनिवेशंनकरोति तत्रहेतुः गुणाइंद्रियाणिगुणेषुविषयेषुवर्त्तंते नाहमितिमत्वा ॥२८॥ नबुद्धिभेदंजन
येदित्युक्तमुपसंहरति प्रकृतेरिति यैःप्रकृतेर्गुणैःसत्त्वादिभिःसंमूढाःसंतोगुणेष्विंद्रियेषुतत्कर्मसुचसज्जंतेवयंकुर्मइति तानकृत्स्नविदोमंद

मैं करता हूं यह ही हठ करता है

मतीनकृत्स्नवित्सर्वज्ञोनविचालयेत्॥२९॥तदेवंतत्त्वविदापिकर्मकर्त्तव्यंत्वंतुनात्यापितत्त्ववित् अतःकर्मैवकुर्वित्याह। मयीति । सर्वाणि
कर्माणिमयिसंन्यस्यसमर्प्याध्यात्मचेतसांतर्याम्यधीनोऽहंकरोमीतिदृष्ट्या।निराशीर्निष्कामोऽतएव मत्फलसाधनं मदर्थमिदंकर्मेत्येवंमम
ताशून्यश्चभूत्वा विगतज्वरस्त्यक्तशोकश्चभूत्वा युद्धचस्व॥३०॥एवंकर्मानुष्ठानेगुणमाह। येमेमतमितिमद्वाक्येश्रद्धावंतःअनसूयंतःदुःखा
त्मकेकर्मणिप्रवर्तयतीतिदोषदृष्टिमकुर्वंतश्चयेमेमदीयमिदंमतंअनुतिष्ठंतितेऽपिशनैःकर्मकुर्वाणाःसम्यग्ज्ञानिवत्कर्मभिर्मुच्यंते ॥ ३१ ॥

मयि सर्वाणिकर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ॥ निराशीर्निर्ममो भूत्वा युद्धचस्यविगतज्वरः ॥ ३० ॥
ये मेमतमिदं नित्यमनुतिष्ठंति मानवाः ॥ श्रद्धावंतो ऽनसूयंतो मुच्यंते तेऽपि कर्मभिः ॥ ३१ ॥
येत्वेतदभ्यसूयंतो नानुतिष्ठंति मे मतम् ॥ सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥ ३२ ॥
सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ॥ प्रकृतिं यांति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ३३ ॥

विपक्षेदोषमाह।येत्विति।येतुमेमतंईश्वरार्थंकर्मकर्त्तव्यमित्यनुशासनमभ्यसूयंतःद्विषंतःनानुतिष्ठंति तान्अचेतसःविवेकशून्यानतएवसर्व
स्मिन्कर्मणिब्रह्मविषयेचयज्ज्ञानंतत्रविमूढान्नष्टान्विद्धि ॥ ३२ ॥ ननुतर्हिमहाफलत्वादिंद्रियाणिनिगृह्य निष्कामाःसंतःसर्वेऽपिस्वधर्ममेव
किंनानुतिष्ठंतितत्राह।सदृशमिति।प्रकृतिःप्राचीनकर्मसंस्काराधीनस्वभावःस्वस्याःस्वकीयायाःप्रकृतेः स्वभावस्यसदृशमनुरूपमेवगुणदो
नवानपिचेष्टते किंपुनर्वक्तव्यमज्ञश्चेष्टतइति तस्माद्भूतानिसर्वेऽपिप्राणिनःप्रकृतिंयांति।अनुवर्त्तंतेएवंसतिइंद्रियनिग्रहःकिंकरिष्यति

प्रकृतेर्बलिष्ठत्वादित्यर्थः ॥ ३३ ॥ नन्वेवंप्रकृत्यधीनेवचेत्पुरुषस्यप्रवृत्तिःतर्हिविधिनिषेधवैयर्थ्यंप्राप्तमित्याशंक्याह । इंद्रियस्येंद्रियस्येति वीप्सयाप्रत्येकंसर्वेषामिंद्रियाणामित्युक्तम् अर्थेस्वस्वविषयेऽनुकूलेरागः प्रतिकूलेद्वेषश्चेत्येवंरागद्वेषोव्यवस्थितौ अवश्यंभाविनौ ततश्चतदनुरूपाप्रवृत्तिरितिभूतानांप्रकृतिः तथापितयोर्वशवर्त्तीनभवेदितिशास्त्रेणनियम्यते हियस्मात् अस्यमुमुक्षोः तौपरिपंथिनौप्रतिपक्षौ अयंभावः विषयस्मरणादिनारागद्वेषावुत्पाद्यानवहितंपुरुषमनर्थेऽपिगंभीरेस्रोतसीवप्रकृतिर्बलात्प्रवर्त्तयति शास्त्रंतुततःप्रागेवविषयेषुरागद्वेषप्रतिबंधकेपरमेश्वरभजनादौप्रवर्त्तयति गंभीरस्रोतःपातात्पूर्वमेवनावमाश्रितइवनानर्थंप्राप्नोतीति ॥३४॥ तदेवंस्वाभाविकींपश्वा

॥ इंद्रियस्येंद्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ॥ तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपंथिनौ ॥ ३४ ॥
श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ॥ स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥३५॥ अर्जुन उवाच ॥ अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ॥ अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥३६॥

दिसदृशींप्रकृतिंत्यक्त्वास्वधर्मेप्रवर्तितव्यमित्युक्तं तर्हिस्वधर्मस्ययुद्धादेर्दुःखरूपस्ययथावत्कर्त्तुमशक्यत्वात्परधर्मस्यचअहिंसादेःसुकरत्वाद्धर्मत्वाविशेषाच्चतत्र प्रवर्तितुमिच्छंतं प्रत्याह । श्रेयानिति । किंचिदंगहीनोऽपिस्वधर्मः श्रेयान् प्रशस्यतरः स्वनुष्ठितात्सर्वांगपूर्त्याकृतादपि परधर्मात्सकाशात्तत्रहेतुःस्वधर्मेयुद्धादौप्रवर्त्तमानस्यनिधनंमरणमपिश्रेष्ठम् स्वर्गादिप्रापकत्वात्।परधर्मस्तुस्वस्यभयावहःनिषिद्धत्वेननरकप्रापकत्वात् ३५ तयोर्नवशमागच्छेदित्युक्तंतदेतदशक्यंमन्वानोऽर्जुनउवाच।अथकेनेति।वृष्णेर्वंशेऽवतीर्णोवार्ष्णेयःहेवार्ष्णेय

अनर्थरूपंपापंकर्तुमनिच्छन्नपि केनप्रयुक्तःप्रेरितोऽयंपुरुषःपापंचरति ।कामक्रोधौविवेकबलेननिरुंधतोऽपिपुरुषस्यपुनःपापेप्रवृत्तिदर्शनाद
न्योऽपितयोर्मूलभूत कश्चित्प्रवर्त्तकोभवेदितिसंभावनायांप्रश्नः ॥३६॥ अत्रोत्तरम् ।श्रीभगवानुवाच।कामएषइति।यस्त्वयापृष्टोहेतुरेषकाम
एवननुक्रोधोऽपिपूर्वंत्वयोक्तःइंद्रियस्येंद्रियस्येत्यत्र सत्यं नासौततःपृथक् किंतु क्रोधोप्येषएवकामएव केनचित्प्रतिहतःक्रोधात्मनापरिण
मतेअतःपूर्वंपृथक्त्वेनोक्तोऽपिक्रोधःकामजएवेत्यभिप्रायेणकामेनैकीकृत्योच्यते रजोगुणात्समुद्भवतीतितथा अनेनसत्त्ववृद्ध्यारजसिक्षयं
नीतेसतिकामोऽपिक्षीयतइतिसूचितम्एनंकामंइहमोक्षमार्गेवैरिणंविद्धिअयंचवक्ष्यमाणक्रमेणहंतव्यएवयतोनासौदानेनसंधातुंशक्यइत्या

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ॥ महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिहवै
रिणम् ॥ ३७ ॥ धूमेनाव्रियते वह्निर्यथाऽऽदर्शोमलेन च ॥ यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥
॥ ३८ ॥ आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ॥ कामरूपेणकौंतेय दुष्पूरेणाऽनलेन च ॥ ३९ ॥

ह । महाशनःमहदशनंयस्यदुष्पूरइत्यर्थः नचसाम्नासंधातुंशक्यः यतोमहापाप्माअत्युग्रः ॥३७॥ कामस्यवैरित्वंदर्शयति । धूमेनेति । य
थाधूमेनसहजेनवह्निराव्रियते आच्छाद्यते यथावाआदर्शोमलेनागंतुकेन यथाचउल्बेनगर्भवेष्टनचर्मणागर्भः सर्वतोनिरुद्ध्यावृतः तथाप्र
कारत्रयेणापि एतेनकामेनावृतमिदम् ॥३८॥ इदंशब्दनिर्दिष्टंदर्शयन्वैरित्वंस्फुटयति आवृतमिति । इदंतुविवेकज्ञानमेतेनावृतम् अज्ञस्यख
लुभोगसमयेकामःसुखहेतुरेव परिणामेतुवैरितांप्रपद्यतेज्ञानिनःपुनः तत्कालमप्यनर्थानुसंधानाद्दुःखहेतुरेवेतिनित्यवैरिणेत्युक्तम् । किंच

विषयैः पूर्यमाणोऽपिदुष्पूरः अपूर्यमाणःशोकसंतापहेतुत्वादनलतुल्यः अनेनसर्वान्प्रतिनित्यवैरित्वमुक्तम् ॥ ३९ ॥ इदानींतस्याधिष्ठानंक
थयन्जयोपायमाह । इंद्रियाणीतिद्वाभ्याम् । विषयदर्शनश्रवणादिभिः संकल्पेनाध्यवसायेनचकामस्याविर्भावादिंद्रियाणिचमनश्चबुद्धि
श्चास्याधिष्ठानमुच्यते एतैरिंद्रियादिभिर्दर्शनादिव्यापारवद्भिराश्रयभूतैर्विवेकज्ञानमावृत्यदेहिनंविमोहयति ॥४०॥ यस्मादेवंतस्मात्त्वमि
ति । आदौविमोहात्पूर्वमेवइंद्रियाणिमनोबुद्धिंचनियम्यपापरूपमेनंकामंहिस्फुटंप्रजहि घातय । यद्वा प्रजहिपरित्यज ज्ञानंआत्मविषयंवि
ज्ञानंशास्त्रीयंतयोर्नाशकं यद्वाज्ञानंशास्त्राचार्योपदेशजम् । विज्ञानंनिदिध्यासनजं तमेवंधीरोविज्ञायप्रज्ञांकुर्वीतेतिश्रुतेः ॥४१॥ अथात्रप्रस

इंद्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ॥ एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ४० ॥ तस्मात्त्वमिं
द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ॥ पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥४१॥ इंद्रियाणि पराण्याहुरिंद्रि
येभ्यः परं मनः ॥ मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥४२॥ एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ॥

न्नतयाचित्तप्रणिधानेनइंद्रियाणिनियंतुंशक्यंते तदात्मस्वरूपंदेहादिभ्योविविच्यदर्शयति । इंद्रियाणीति । इंद्रियाणिदेहादिभ्योग्राह्ये
भ्यः पराणिश्रेष्ठान्याहुः सूक्ष्मत्वात्प्रकाशकत्वाच्च अतएवतद्व्यतिरिक्तत्वमप्यर्थादुक्तंभवति।इंद्रियेभ्यश्चसंकल्पात्मकंमनः परम् । तत्प्रवर्त्त
कत्वात् मनसस्तुबुद्धिर्निश्चयात्मिकापरा निश्चयपूर्वकत्वात्संकल्पस्य यस्तुबुद्धेःपरःतत्साक्षित्वेनावस्थितःसर्वांतरः सआत्माविमोहयं
तिदेहिनमिति देहिशब्दोक्तआत्मासइतिपरामृश्यते ॥४२॥ उपसंहरति । एवमिति।बुद्धेरेवविषयेंद्रियादिजन्याःकामादिविक्रियाः आत्मा

तुनिर्विकारस्तत्साक्षीत्येवंबुद्धेः परमात्मानंबुद्ध्वा आत्मनाएवंभूतनिश्चयात्मिकयाबुद्ध्यात्मानंमनःसंस्तभ्यनिश्चलंकृत्वाकामरूपंशत्रुंज
हिमारयदुरासदंदुःखेनासादनीयंदुर्विज्ञेयगतिमित्यर्थः ॥४३॥ स्वधर्मेणयमाराध्यभक्त्यामुक्तिमितानराः ॥ तंकृष्णंपरमानंदंतोषयेत्सर्वक
र्मभिः॥१॥इति सुबोधिन्यांटीकायांतृतीयोऽध्यायः॥३॥आविर्भावतिरोभावावाविष्कर्तुंस्वयंहरिः।तत्त्वंपदविवेकार्थंकर्मयोगंप्रशंसति॥१॥
एवंतावदध्यायद्वयेनकर्मयोगोपायोज्ञानयोगोपायश्चमोक्षसाधनत्वेनउक्तः तमेवब्रह्मार्पणादिगुणविधानेनत्वंपदार्थविवेकादिनाचप्रपंचयिष्य

जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम्॥४३॥ ॥इति श्रीमद्भ०पनि०ब्रह्मवि०योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवा
देकर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः॥ ३ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम्॥वि
वस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत्॥१॥एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः॥स कालेनेह महता योगो
नष्टः परंतप॥२॥ स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः॥भक्तोसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम्॥३॥

न्प्रथमंतावत्परंपराप्राप्तत्वेनस्तुवन् श्रीभगवानुवाच । इममितित्रिभिःअव्ययफलत्वादव्ययं इमंयोगं पुराहंविवस्वतेआदित्यायकथितवान्
सचस्वपुत्रायमनवेश्राद्धदेवायप्राह।सचमनुःस्वपुत्रायेक्ष्वाकवेऽब्रवीत्॥१॥एवमिति।राजानश्चतेऽऋषयश्चान्येऽपिराजर्षयोनिमिप्रमुखाःस्व
पुत्रादिभिरिक्ष्वाकुप्रमुखैःप्रोक्तमिमंयोगंविदुर्जानंतिस्म अद्यतनानामज्ञानेकारणमाह । हेपरंतप शत्रुतापन सयोगःकालवशादिहलोके
नष्टः विच्छिन्नः ॥ २ ॥ सएवायमिति सएवायंयोगोऽद्याविच्छिन्नेसंप्रदायेसतिपुनश्चमयातेतुभ्यमुक्तःयतस्त्वंममभक्तोऽसिसखाचेति।अन्य

स्मेमयानोच्यते हियस्मादिदमुत्तमंरहस्यम् ॥३॥ भगवतोविवस्वंतप्रतियोगोपदेशासंभवंपश्यन्नर्जुनउवाच।अपरमिति।अपरमर्वाचीनंतव
जन्म परंप्राक्कालीनंविवस्वतोजन्म तस्मात्तवाधुनिकत्वाच्चिरंतनायविवस्वतेत्वमादौयोगंप्रोक्तवानित्येतत्कथमहंविजानीयांज्ञातुंशक्नुया
म् ॥ ४ ॥ इतिपृष्टवंतमर्जुनंरूपांतरेणोपादिष्टवानित्यभिप्रायेणोत्तरंश्रीभगवानुवाच।बहूनीति।ममबहूनिजन्मानितवचव्यतीतानि तानिसर्वा
ण्यहंवेदजानामि अलुप्तविद्याशक्तित्वात् त्वंतुनजानासि अविद्यावृतत्वात् ॥ ५ ॥ नन्वनादेस्तवकुतोजन्मअविनाशिनश्चकथंपुनर्जन्मये

अर्जुन उवाच ॥ अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः॥कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥
॥श्रीभगवानुवाच ॥ ॥बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन॥तान्यहं वेद सर्वाणि नत्वं वेत्थ परंतप॥५॥
अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ॥ प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥ ६ ॥
यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ॥ अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

नबहूनिमेव्यतीतानीत्युच्यते ईश्वरस्यतवपुण्यपापविहीनस्यकथंजीववज्जन्मेत्यतआह। अजोऽपीति । सत्यमेवंतथापिअजोऽपिसन्नहंतथा
व्ययात्मापिअनश्वरस्वभावोऽपिसन्तथाईश्वरोऽपिकर्मपारतंत्र्यरहितोऽपिसन्स्वमाययासंभवामि सम्यगप्रच्युतज्ञानबलवीर्यादिशक्त्यैव
भवामि ननुतथापिषोडशकलात्मकलिंगदेहशून्यस्यतवकुतोजन्मेत्यतउक्तं स्वांशुद्धसत्वात्मिकांप्रकृतिमधिष्ठायस्वीकृत्यविशुद्धोर्जितस
त्वमूर्त्यास्वेच्छयाअवतरामीत्यर्थः ॥६॥ कदासंभवसीत्यपेक्षायामाह॥यदायदेति।धर्मस्यग्लानिर्हानिःअधर्मस्यअभ्युत्थानमाधिक्यम्॥७

किमर्थमित्यपेक्षायामाह परित्राणायेति साधूनांस्वधर्मवर्तिनांरक्षणाय दुष्टंकर्मकुर्वंतीतिदुष्कृतस्तेषांवधायच एवंधर्मस्यसंस्थापनार्थाय साधुरक्षणेनदुष्टवधेनचधर्मस्थिरीकर्तुंयुगेयुगेतत्तदवसरेसंभवामीत्यर्थः नचैवंदुष्टनिग्रहंकुर्वतोऽपिनैर्घृण्यंशंकनीयं यथाचाहुः "लालनेताडनेमातुर्नाकारुण्यंयथार्भके ॥ तद्वद्देवमहेशस्यनियंतुर्गुणदोषयोः"इति ॥८॥एवंविधानामीश्वरजन्मकर्मणांज्ञानेफलमाह। जन्मकर्मेति। मे जन्मस्वेच्छाकृतंकर्मचधर्मपालनरूपंदिव्यमलौकिकंतत्त्वतः परानुग्रहार्थमेवेतियोवेत्तिसदेहाभिमानंत्यक्त्वापुनर्जन्मनैति। नप्राप्नोति। किंतुमामेवप्राप्नोति ॥९॥ कथंजन्मकर्मज्ञानेनत्वत्प्राप्तिःस्यादित्यत्राह। वीतरागेति। अहंशुद्धसत्वावतारैर्धर्मपरिपालनंकरोमीति।मदीयं

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ॥ धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ८ ॥
जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ॥ त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥ ९ ॥
वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः ॥ बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ १० ॥

परमकारुणिकत्वंज्ञात्वा वीताविगतारागभयक्रोधायेभ्यस्ते विक्षेपाभावात् । मन्मयामदेकचित्ताभूत्वामामेवोपाश्रिताः संतोमत्प्रसादलभ्यंयदात्मज्ञानंचतपश्चतत्परिपाकहेतुःस्वधर्मः तयोर्द्वंद्वैकवद्भावः तेनज्ञानतपसापूताः शुद्धानिरस्ताज्ञानतत्कार्यमलाःसंतोमद्भावंमत्सायुज्यंप्राप्तावहवः नत्वधुनैवप्रवृत्तोऽयंमद्भक्तिमार्गइत्यर्थः तदेवंतान्यहंवेदसर्वाणीत्यादिनाविद्याविद्योपाधिभ्यांतत्त्वंपदार्थावीश्वरजीवौप्रदर्श्येश्वरस्यचाविद्याभावेन नित्यशुद्धत्वाज्जीवस्यचेश्वरप्रसादलब्धाज्ञाननिवृत्तेः शुद्धस्य सतश्चिदंशेन तदैक्यमुक्तमितिद्रष्टव्यम् ॥ १० ॥

ननुतर्हिकिंत्वय्यपिवैषम्यमस्ति । यस्मादेवंत्वदेकशरणानामेवात्मभावंददासिनान्येषांसकामानामित्यतआह।येयथेति।यथायेनप्रकारेण
सकामतयानिष्कामतयावायेमांभजंतितानहंतथैवतदपेक्षितफलदानेनभजामि । अनुगृह्णामि । ननुयेसकामामांविहायेंद्रादीनेवभजन्तेता
नहमुपेक्षइतिमंतव्यम् यतःसर्वशःसर्वप्रकारैःइंद्रादिसेवकाअपिममैववर्त्मभजनमार्गमनुवर्तंते इंद्रादिरूपेणापिममैवसेव्यत्वात् ॥ ११ ॥
तर्हिंमोक्षार्थमेवकिमितिसर्वेत्वांनभजंतीत्यतआह । कांक्षंतइति।कर्मणांसिद्धिंफलंकांक्षंतः प्रायशः इहमनुष्यलोकेइंद्रादिदेवताएवयजंतेन
तुसाक्षान्मामेव हियस्मात्कर्मजासिद्धिःकर्मजंफलंशीघ्रंभवति।नतुज्ञानफलंकैवल्यं दुष्प्राप्यत्वाज्ज्ञानस्य॥१२॥ननुकेचित्सकामतयाप्रव

ये यथा मां प्रपद्यंते तांस्तथैव भजाम्यहम् ॥ मम वर्त्मानुवर्त्तंते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ११ ॥
कांक्षंतः कर्मणां सिद्धिं यजंत इह देवताः ॥ क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ १२ ॥
चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ॥ तस्य कर्त्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥ १३ ॥

र्त्ततेकेचिन्निष्कामतयेतिकर्मवैचित्र्यं तत्कर्तृणांचब्राह्मणादीनामुत्तममध्यमादिवैचित्र्येकुर्वतस्तवकथंवैषम्यंनास्तीत्याशंक्याह चातुर्वर्ण्य
मितिचत्वारोवर्णाएवचातुर्वर्ण्यम्। स्वार्थेष्यञ्प्रत्ययः । अयमर्थःसत्त्वप्रधानाब्राह्मणास्तेषांशमदमादीनिकर्माणि सत्वरजःप्रधानाःक्षत्रिया
स्तेषांचशौर्ययुद्धादीनिकर्माणि रजस्तमः प्रधानावैश्यास्तेषांकृषिवाणिज्यादीनिकर्माणि तमःप्रधानाः शूद्रास्तेषांचत्रैवर्णिकशुश्रूषादिक
र्माणीत्येवंगुणानांकर्मणांचविभागैश्चातुर्वर्ण्यंमयैवसृष्टमिति सत्यं तथाप्येवंतस्यकर्त्तारमपिफलतोऽकर्त्तारमेवमांविद्धि तत्रहेतुः अव्ययं

निर असक्तिराहित्येनश्रमराहितंनाशादिराहितम्॥१३॥ तदेवदर्शयन्नाह।नमामिति।कर्माणिविसृष्ट्यादीन्यपिमांनलिंपंति आसक्तंनकुर्वंति हंकारत्वात् आप्तकामत्वेनममकर्मफलेस्पृहाभावाच्च मांनलिंपंतीतिकिंवक्तव्यंयतःकर्मफलेस्पृहाराहित्येनमांयोऽभिजानातिसोऽपिकर्मभि र्नबद्ध्यते ममानिर्लेपत्वंकारणंनिरहंकारत्वानिःस्पृहत्वादिकंजानतस्तस्याप्यहंकारादिशैथिल्यात्।१४।येयथामांप्रपद्यंतइत्यादिचतुर्भिः श्लोकैःप्रासंगिकमीश्वरस्यवैषम्यंपरिहृत्यपूर्वोक्तमेवकर्मयोगंप्रपंचयितुमनुस्मारयति। एवमिति अहंकारादिराहित्येनकृतंकर्मबंधकंनभव

न मां कर्माणि लिंपंति न मे कर्मफले स्पृहा॥ इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बद्ध्यते॥१४॥
एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः॥ कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैःपूर्वतरं कृतम्॥ १५॥ किं कर्म
किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः॥ तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात्॥ १६॥
कर्मणोह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः॥ अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणोगतिः॥ १७॥

तीत्येवंज्ञात्वापूर्वैर्जनकादिभिरपिमुमुक्षुभिःसत्त्वशुद्ध्यर्थंपूर्वतरंयुगांतरेष्वपिकृतम् तस्मात्त्वमपिप्रथमंकर्मैवकुरु।१५।तच्चतत्त्वविद्भिःसह विचार्यकर्त्तव्यंनलोकपरंपरामात्रेणेत्याह।किंकर्मेति।किंकर्मकीदृशंकर्मकरणं किमकर्मकीदृशंकर्माकरणमित्येतस्मिन्नर्थेविवेकिनोऽपिमो हिताः अतोयज्ज्ञात्वानुष्ठायअशुभात्संसारान्मोक्ष्यसे मुक्तोभविष्यसितत्कर्माकर्मचतुभ्यमहंप्रवक्ष्यामिशृणु॥१६॥ ननुलोकप्रसिद्धमेव कर्मदेहादिव्यापारात्मकं अकर्मचतद्व्यापारात्मकं अतःकथमुच्यतेकवयोऽप्यत्रमोहंप्राप्ताइतितत्राह। कर्मणइति। कर्मणोविहितव्यापा

रस्यापितत्त्वंबोद्धव्यमस्ति नतुलोकप्रसिद्धमात्रमेव अकर्मणोऽविहितव्यापारस्यापितत्त्वंबोद्धव्यमस्ति । विकर्मणोऽपिनिषिद्धस्यापित
त्त्वंबोद्धव्यमस्तियतःकर्मणोगतिर्गहना कर्मणइत्युपलक्षणार्थम् कर्माकर्मविकर्मणांतत्त्वंबोद्धव्यमस्ति यतः दुर्विज्ञेयमित्यर्थः ॥ १७ ॥त
देवंकर्मादीनांदुर्विज्ञेयत्वंदर्शयन्नाह । कर्मण्यकर्मेति । परमेश्वराराधनलक्षणेकर्मणिविषयेअकर्मकर्मेदंनभवतीतियःपश्येत्तस्यज्ञानहेतुत्वे
नबंधनत्वाभावात् । अकर्मणिचविहिताकरणेकर्मयःपश्येत्तस्य प्रत्यवायोत्पादकत्वेनबंधहेतुत्वात् मनुष्येषुकर्मकुर्वाणेषुसबुद्धिमान्व्यव
सायात्मकबुद्धिमत्त्वाच्छ्रेष्ठः तंस्तौति सयुक्तःयोगी तेनकर्मणाज्ञानयोगावाप्तेः सएवकृत्स्नकर्मकर्ताच सर्वतःसंप्लुतोदकस्थानीयेतास्मिन्क
र्मणिसर्वकर्मफलानामंतर्भूततत्वात् तदेवमारुरुक्षोःकर्मयोगाधिकारावस्थायांनकर्मणामनारंभादित्यादिनोक्तएवकर्मयोगःस्फुटीकृतःतत्र

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ॥ स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तःकृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८ ॥

पंचरूपत्वाच्चास्यप्रकरणस्यनपौनरुक्त्यदोषःअनेनैवयोगारूढावस्थायांयस्त्वात्मरतिरेवस्यादित्यादिनायः कर्मानुपयोगउक्तस्तस्याप्य
र्थात्प्रपंचःकृतोवेदितव्यःयदाआरुरुक्षोरपिकर्मबंधकंनभवति तदारूढस्यकुतोबंधकंस्यादित्यत्रापिश्लोकोयोज्यते यद्वा कर्मणिदेहेंद्रियादि
व्यापारेवर्तमानेऽप्यात्मनोदेहादिव्यतिरेकानुभवेनाकर्मस्वाभाविकंनैष्कर्म्यमेवयःपश्येत् तथाकर्मणिचज्ञानरहितेदुःखबुद्ध्याकर्मणांत्या
गेनकर्मयःपश्येत् तस्यप्रतिबंधकत्वेनमिथ्याचारत्वात् तदुक्तं कर्मेंद्रियाणिसंयम्ययआस्तेमनसास्मरन्निति यएवंभूतःसतुसर्वेषुमनुष्येषु
बुद्धिमान्पंडितः तत्रहेतुः यतःकृत्स्नानिसर्वाणियदृच्छयाप्राप्तान्याहारादीनिकर्माणिकुर्वन्नपिसयुक्तएवाकर्त्रात्मज्ञानेनसमाधिस्थएवेत्य

र्थः अनेनैवज्ञानिनः स्वभावादापन्नंकलंजभक्षणादिकंनदोषायअज्ञस्यतुरागतः कृतंदोषायेतिविकर्मणोऽपितत्त्वंनिरूपितंद्रष्टव्यम्।१८।कर्म
ण्यकर्मयः पश्येदितिश्रुत्यर्थार्थापत्तिभ्यांयदुक्तमर्थद्वयंतदेवस्पष्टयति यस्येत्यादिपंचभिः सम्यगारभ्यंतइतिसमारंभाःकर्माणि काम्यतइ
तिकामः फलंतत्संकल्पेनवर्जितायस्यभवंतितंपंडितमाहुः तत्रहेतुः यतस्तैःसमारंभैःशुद्धचित्तेसतिजातेनज्ञानाग्निनादग्धानिअकर्मतांनी
तानिकर्माणियस्यतं आरूढावस्थायांतुकामः फलविषयस्तदर्थमिदंकर्मकर्तव्यमितिकर्मविषयःसंकल्पश्चताभ्यांवर्जितः शेषंस्पष्टम्॥१९॥

यस्य सर्वे समारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः ॥ ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पंडितं बुधाः ॥ १९ ॥
त्यक्त्वा कर्मफलासंगं नित्यतृप्तो निराश्रयः॥कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः॥२०॥
निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ॥ शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ २१ ॥

किंचत्यक्त्वेति । कर्मणितत्फलेचासक्तिंत्यक्त्वानित्येननिजानंदेनतृप्तः अतएवयोगक्षेमार्थमाश्रयणीयरहितः एवंभूतोयःस्वाभाविकेविहितेच
कर्मणिअभितःप्रवृत्तोऽपिकिंचिदपिनैवकरोति॥तस्यकर्माकर्मतामापद्यतइत्यर्थः॥२०॥किंचनिराशीरितिनिर्गताआशिषः कामनायस्मा
त्यतंनियतंचित्तंआत्माचशरीरंयस्यत्यक्तःसर्वैपरिग्रहायेनसः शारीरंशरीरमात्रनिर्वर्त्यंकर्तृत्वाभिनिवेशरहितंकर्मकुर्वन्नपिकिल्बिषंबंधनं
नप्राप्नोति।योगारूढपक्षेशरीरनिर्वाहमात्रोपयोगिस्वाभाविकभिक्षाटनादिकर्मकुर्वन्नपिकिल्बिषंविहिताकरणनिमित्तंदोषंनप्राप्नोतीति २१

किंच यदृच्छेति । अप्रार्थितोलाभोयदृच्छालाभः तेनसंतुष्टः द्वंद्वानिशीतोष्णादीन्यतीतः अतिक्रांतः तत्सहनशीलइत्यर्थः । विमत्स रोनिर्वैरः यदृच्छालाभस्यापिसिद्धावसिद्धौचसमःहर्षविषादरहितः यएवंभूतः सपूर्वोत्तरभूमिकयोर्यथायथंविहितंस्वाभाविकंवाकर्मकृ त्वाऽपिनबंधंप्राप्नोति॥२२॥किंच गतसंगस्येति।गतसंगस्य निष्कामस्यरागादिभिर्मुक्तस्य ज्ञानेवस्थितंचेतोयस्य यज्ञायपरमेश्वरार्थंकर्मा चरतःसतःसमग्रंसवासनंकर्मप्रविलीयते अकर्मभावमापद्यते आरूढयोगपक्षेयज्ञायेति । यज्ञसंरक्षणार्थंलोकसंग्रहार्थमेवकर्मकुर्वतइत्यर्थः

यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वंद्वातीतो विमत्सरः ॥ समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वाऽपि न निबद्ध्यते ॥ २२ ॥
गतसंगस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ॥ यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३ ॥
ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ॥ ब्रह्मैव तेन गंतव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४ ॥

॥२३॥तदेवंपरमेश्वराराधनलक्षणंकर्मज्ञानहेतुत्वेनबंधकत्वाभावादकर्मैव आरूढावस्थायांत्वकर्त्रात्मज्ञानेनबाधितत्वात्स्वाभाविकमपि कर्माकर्मैवेति।कर्मण्यकर्मयःपश्येदित्यनेनोक्तःकर्मप्रविलयःप्रपंचितः । इदानींकर्माणितदंगेषुचब्रह्मैवानुस्यूतंपश्यतः कर्मप्रविलयमाह । ब्रह्मार्पणमिति । अर्प्यतेऽनेनेत्यर्पणंस्रुवादितदपिब्रह्मैव अर्प्यमाणंहविरपिघृतादिकंब्रह्मैवब्रह्मैवाग्निस्तस्मिन्ब्रह्मणाकर्त्राचहुतंब्रह्मैव होमः अग्निश्चकर्ताचाक्रियाचब्रह्मैवेत्यर्थः । एवंब्रह्मण्येवकर्मात्मकेसमाधिश्चित्तैकाग्र्यंयस्यतेनब्रह्मैवगंतव्यंप्राप्यंनतुफलांतरमित्यर्थः ॥ २४ ॥

एतदेवयज्ञत्वेनसम्पादितंसर्वत्रब्रह्मदर्शनलक्षणंज्ञानं सर्वयज्ञोपायप्राप्यत्वात्सर्वयज्ञेभ्यः श्रेष्ठमित्येवंस्तोतुमधिकारिभेदेनज्ञानोपायभूता न्बहून्यज्ञानाह दैवमित्यष्टभिः । देवाइंद्रवरुणादयइज्यंतेयस्मिन् एवकारेणेंद्रादिब्रह्मबुद्धिराहित्यंदर्शितं तंदैवंयज्ञं अपरेकर्मयोगिनःपर्युपासतेश्रद्धयाऽनुतिष्ठंति । अपरेतुज्ञानयोगिनः ब्रह्मरूपेऽग्नौयज्ञेनैवोपायभूतेनब्रह्मार्पणमित्युक्तप्रकारेणयज्ञमुपजुह्वति यज्ञादिसर्वकर्माणि प्रविलापयंतीत्यर्थः।सोऽयंज्ञानयज्ञः ॥२५॥ श्रोत्रादीनीति।अन्येनैष्ठिकब्रह्मचारिणस्तत्तदिंद्रियसंयमरूपेष्वग्निषुश्रोत्रादीनिजुह्वति प्रविलापयंतिइंद्रियाणिनिरुद्ध्यसंयमप्रधानास्तिष्ठंतीत्यर्थः। इंद्रियाण्येवाग्नयस्तेषुशब्दादीनन्येगृहस्थाजुह्वतिविषयान् भोगसमयेऽप्यनासक्ताः

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ॥ ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥ २५ ॥ श्रोत्रादीनींद्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति ॥ शब्दादीन्विषयानन्ये इंद्रियाग्निषु जुह्वति ॥ २६ ॥ सर्वाणींद्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे॥ आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते॥२७॥

संतोऽग्नित्वेनभावितेष्विंद्रियेषुहविष्ट्वेनभावितान्शब्दादीन्प्रक्षिपंतीत्यर्थः॥२६॥सर्वाणीति।अपरेध्याननिष्ठाःबुद्धींद्रियाणांश्रोत्रादीनांकर्माणिश्रवणदर्शनादीनि । कर्मेंद्रियाणांवाक्पाण्यादीनांकर्माणिवचनोपादानादीनिच प्राणानांदशानांकर्माणि प्राणस्यबहिर्गमनं अपानस्याधोनयनम् व्यानस्यव्यानयनाकुंचनप्रसारणादि समानस्याशितपीतादीनांसम्यग्उन्नयनम् उदानस्योर्ध्वनयनम् "उद्गारेनाग आख्यातःकूर्मउन्मीलनेस्मृतः॥कृकरःक्षुतकृज्ज्ञेयोदेवदत्तोविजृंभणे॥नजहातिमृतंवापिसर्वव्यापीधनंजयः॥" इत्येवंरूपाणिजुह्वति। क्रअ

त्मनिसंयमोध्यानैकाग्र्यंसएवयोगः सएवाग्निस्तस्मिन्ज्ञानेनध्येयविषयेणदीपितेप्रज्वलिते ध्येयंसम्यग्ज्ञात्वातस्मिन्मनः संयम्यतानिस
र्वाणिकर्माण्युपरमयतीत्यर्थः ॥ २७ ॥ किंच द्रव्येति । द्रव्यदानमेवयज्ञोयेषांतेद्रव्ययज्ञाःकृच्छ्रचांद्रायणादितपएवयज्ञोयेषांतेतपोयज्ञाः
योगश्चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणःसमाधिःसएवयज्ञोयेषांतेयोगयज्ञाः । स्वाध्यायेनवेदेनश्रवणमननादिनायत्तदर्थज्ञानंतदेवयज्ञोयेषांते अथवा
वेदपाठयज्ञास्तदर्थज्ञानयज्ञाश्चेतिद्विविधाः यतयःप्रयत्नशीलाः सम्यक्शितंनिशितंतीक्ष्णीकृतंव्रतंयेषांते ॥ २८ ॥ किंच अपानइति ।
अपानेअधोवृत्तौप्राणमूर्ध्ववृत्तिंपूरकेणजुह्वति । पूरककालेप्राणमपानेनैकीकुर्वंति तथाकुंभकेनप्राणापानयोरूर्ध्वाधोगतीरुद्ध्वारेचकका

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ॥ स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयःसंशितव्रताः ॥ २८ ॥
अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथापरे ॥ प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥ २९ ॥
अपरे नियताहाराःप्राणान्प्राणेषु जुह्वति ॥ सर्वेप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥

लेअपानंप्राणेजुह्वति एवंपूरककुंभकरेचकैःप्राणायामपरायणाअपरेइत्यर्थः ॥ २९॥ किंचअपरेइति । अपरेत्वाहारसंकोचमभ्यस्यंतः स्व
यमेवजीर्यमाणेष्विंद्रियेषुतत्तदिंद्रियवृत्तिलयंहोमंभावयंतीत्यर्थः । यद्वा अपाने जुह्वतिप्राणंप्राणेऽपानंतथापरइत्यनेनपूरकरेचकयोरावर्त्य
मानयोर्हंसःसोहमित्यनुलोमतः प्रतिलोमतश्चाभिव्यज्यमानेनाजपामंत्रेणसत्त्वंपदार्थैक्यंव्यतिहारेणभावयंतीत्यर्थः । तदुक्तंयोगशास्त्रे।"स
कारेणबहिर्यातिहकारेणविशेत्पुनः॥प्राणस्तत्रसएवाहंहंसइत्यनुचिंतयेत्"इति। प्राणापानगतीरुद्ध्वेत्यनेनतुश्लोकेनप्राणायामयज्ञाःअपरैःक

थ्यंतेतत्रायमर्थः "द्वौभागौपूरयेदन्नैस्तोयेनैकंप्रपूरयेत्। मारुतस्यप्रचारार्थंचतुर्थमवशेषयेत्" इत्येवमादिवचनोक्तोनियत आहारोयेषांतेकुंभ केनप्राणापानगतीरुद्ध्वाप्राणायामपरायणाःसंतःप्राणानिंद्रियाणिप्राणेषुजुह्वति कुंभकेहिसर्वेप्राणाएकीभवंतीतितत्रैवलीयमानेष्विंद्रियेषुहो मंभावयंतीत्यर्थः। तदुक्तंयोगशास्त्रे "यथायथासदाभ्यासान्मनसःस्थिरताभवेत्। वायुवाक्कायदृष्टीनांस्थिरताचतथातथा" इति। तदेवमुक्तानां द्वादशानांयज्ञविदांफलमाह। सर्वइति। यज्ञान्विदंतिलभंतइतियज्ञविदः यज्ञज्ञाइतिवा यज्ञैःक्षपितंनाशितंकल्मषंयैस्ते ३० यज्ञशिष्टेति। यज्ञा न्कृत्वावशिष्टेकालेऽनिषिद्धमन्नममृतरूपंभुंजतइतितथातेसनातनंनित्यंब्रह्मज्ञानद्वारेणप्राप्नुवंति। तदकरणेदोषमाह। नायंलोकइति। अय

यज्ञशिष्टामृतभुजो यांति ब्रह्म सनातनम् ॥ नायं लोकोस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥ ३१ ॥
एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ॥ कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥
श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप ॥ सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ३३ ॥

मल्पसुखोऽपिमनुष्यलोकः अयज्ञस्ययज्ञानुष्ठानशून्यस्यनास्ति कुतोऽन्यः परलोकः अतोयज्ञाःसर्वथाकर्त्तव्याइत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ज्ञानयज्ञं स्तोतुमुक्तान्यज्ञानुपसंहरति। एवमिति। ब्रह्मणोवेदस्यमुखेविततावेदनसाक्षाद्विहिताइत्यर्थः। तथापितान्सर्वान्वाङ्मनःकायकर्मजनिताना त्मस्वरूपसंस्पर्शरहितान्विद्धि जानीहि आत्मनःकर्मागोचरत्वादेवंज्ञात्वाज्ञाननिष्ठःसन्संसाराद्विमुक्तोभविष्यसि ॥ ३२ ॥ कर्मयज्ञाज्ज्ञानयज्ञ स्तुश्रेष्ठइत्याह। श्रेयानिति। द्रव्यमयादनात्मव्यापारजन्याद्दैवादियज्ञाज्ज्ञानयज्ञःश्रेयाञ्छ्रेष्ठःयद्यपिज्ञानस्यापिमनोव्यापाराधीनत्वम

स्त्येव तथाप्यात्मरूपस्यज्ञानस्यमनःपरिणामेऽभिव्यक्तिमात्रं नतुतज्जन्यत्वमितिद्रव्यमयाद्विशेषः श्रेष्ठत्वेहेतुः सर्वंकर्माखिलंफलसहितं
तंज्ञानेपरिसमाप्यतेअंतर्भवतीत्यर्थः "सर्वंतदभिसमेतियत्किंचित्प्रजाःसाधुकुर्वंति" इतिश्रुतेः ॥ ३३ ॥ एवंभूतात्मज्ञानेसाधनमाह ।
तद्विद्धीतितज्ज्ञानंविद्धिप्राप्नुहि ज्ञानिनांप्रणिपातेनदंडवन्नमस्कारेण ततःपरिप्रश्नेन कुतोऽयंममसंसारःकथंवानिवर्त्ततइतिप्रश्नेनसेव
याशुश्रूषयाचज्ञानिनःशास्त्रज्ञास्तत्त्वदर्शिनःअपरोक्षानुभवसंपन्नाश्चतेतुभ्यंज्ञानमुपदेशेनसंपादयिष्यंति ॥ ३४ ॥ ज्ञानफलमाह यज्ज्ञा
त्वेतिसार्द्धैस्त्रिभिः । यज्ज्ञानंज्ञात्वाप्राप्यपुनर्बंधुवधादिनिमित्तंमोहंनप्राप्स्यसि तत्रहेतुः । येनज्ञानेनभूतानिपितृपुत्रादीनिस्वाविद्यार

तद्विद्धिप्रणिपातेनपरिप्रश्नेनसेवया।उपदेक्ष्यंतितेज्ञानंज्ञानिनस्तत्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥ यज्ज्ञात्वानपुनर्मोह
मेवंयास्यसिपांडव॥येनभूतान्यशेषेणद्रक्ष्यस्यात्मन्यथोमयि ॥ ३५ ॥ अपिचेदसिपापेभ्यःसर्वेभ्यःपापकृ
त्तमः । सर्वंज्ञानप्लवेनैववृजिनंसंतरिष्यसि ॥ ३६ ॥ यथैधांसिसमिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन । ज्ञानाग्निः
सर्वकर्माणिभस्मसात्कुरुतेतथा ॥ ३७ ॥

चितानिस्वात्मन्येवाभेदेनद्रक्ष्यसि अथोअनंतरमात्मानंमयिपरमात्मन्येवाभेदेनद्रक्ष्यसीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ किंच अपिचेदिति सर्वेभ्यःपाप
कारिभ्योयद्यपिअतिशयेनपापकारीत्वमसि तथापिसर्वंपापसमुद्रंज्ञानपोतेनैवसम्यगनायासेनतरिष्यसि ॥ ३६ ॥ समुद्रवत्स्थितस्यै
वपापस्यातिलंघनमात्रंनतुपापस्यनाशइतिभ्रांतिंदृष्टांतेनवारयन्नाह । यथेति एधांसिकाष्ठानिप्रदीप्तोऽग्निर्यथाभस्मीभावंनयति तथा
आत्मज्ञानरूपोऽग्निःप्रारब्धकर्मव्यतिरिक्तानिसर्वाणिकर्माणिभस्मीकरोतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

तत्रहेतुमाह। नहीति। पवित्रंशुद्धिकरमिहतपोयोगादिषुमध्येज्ञानतुल्यंनास्त्येवतर्हिसर्वेऽप्यात्मज्ञानमेवकिंनाभ्यस्यंतीत्यतआहतत्स्वयमिति सार्द्धेन। तदात्मविषयंज्ञानंकालेनमहताकर्मयोगेनसंसिद्धोयोग्यतांप्राप्तःसन्स्वयमेवानायासेनलभते नतुकर्मयोगंविनेत्यर्थः॥३८॥ किंचश्रद्धावानिति। श्रद्धावान्गुरूपदिष्टेऽर्थेआस्तिक्यबुद्धिमान् तत्परस्तदेकनिष्ठःसंयतेंद्रियश्चतज्ज्ञानंलभते नान्यः। अतःश्रद्धादिसंपत्त्याज्ञानलाभात्प्राक्कर्मयोगएवशुद्ध्यर्थमनुष्ठेयःज्ञानलाभानंतरंतुनतस्यकिंचित्कृत्यमस्तीत्याहज्ञानंलब्ध्वात्वचिरेणपरांशांतिंमोक्षंप्राप्नोति॥

नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ॥ तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विंदति ॥ ३८ ॥
श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्परःसंयतेंद्रियः ॥ ज्ञानं लब्ध्वा परां शांतिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९ ॥
अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति॥नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥४०॥
योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ॥ आत्मवंतं न कर्माणि निबध्नंति धनंजय ॥ ४१ ॥

ज्ञानाधिकारिणमुक्त्वातद्विपरीतमनधिकारिणमाह। अज्ञश्चेति। अज्ञोगुरूपदिष्टार्थानभिज्ञः कथंचिज्ज्ञानेजातेप्यश्रद्दधानश्चजातायामपिश्रद्धायांममेदंसिद्ध्येद्वानवेतिसंशयाक्रांतचित्तश्चनश्यति स्वार्थाद्भ्रश्यति एतेषुत्रिष्वपिसंशयात्मासर्वथानश्यतियतस्तस्यायंलोकोनास्ति धनार्जनविवाहाद्यसिद्धेः नचपरलोकः धर्मस्यानिष्पत्तेःनचसुखं संशयेनैवभोगस्याप्यसंभवात्॥४०॥अध्यायद्वयोक्तांपूर्वापरभूमिकाभेदेनकर्मज्ञानमयींद्विविधांब्रह्मनिष्ठामुपसंहरति योगेतिद्वाभ्याम्। योगेनपरमेश्वराराधनरूपेणतस्मिन्संन्यस्तानिसमर्पितानिकर्माणियेनतम्।

पुरुषंकर्माणिस्वफलैर्ननिबध्नंतिअतश्चज्ञानेनाकर्त्रात्मबोधेनसंछिन्नःसंशयोदेहाद्यभिमानलक्षणोयस्यतंचात्मवंतमप्रमादिनंकर्माणिलोकसं
ग्रहार्थानिस्वाभाविकानिवानानिबध्नंति ॥४१॥ तस्मादिति। यस्मादेवंतस्मादात्मनोऽज्ञानेनसंभूतंहृदिस्थितमेनंसंशयंशोकादिनिमित्तंदे
हात्मविवेकज्ञानखड्गेनछित्त्वापरमात्मज्ञानोपायभूतंकर्मयोगमातिष्ठाश्रयतत्रचप्रथमंप्रस्तुताययुद्धायोत्तिष्ठ। हेभारतक्षत्रियत्वेनयुद्धस्यस्व
धर्मत्वंदर्शितम्॥४२॥पुमवस्थादिभेदेनकर्मज्ञानमयीद्विधा॥निष्ठोक्तायेनतंवंदेशौरिंसंशयसंछिदम्॥१॥ इतिसुबोधिन्यांटीकायांचतुर्थोऽ

तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः ॥ छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥ ४२ ॥
इति श्रीमद्भग॰ ज्ञानयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ अर्जुन उवाच ॥ संन्यासं कर्मणां कृष्ण
पुनर्योगं च शंससि ॥ यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ १ ॥ श्रीभगवानुवाच॥संन्या
सःकर्मयोगश्चनिःश्रेयसकरावुभौ ॥ तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २ ॥

ध्यायः ॥४॥निवार्यसंशयंजिष्णोःकर्मसंन्यासयोगयोः ॥ जितेंद्रियस्यचयतेःपंचमेमुक्तिमब्रवीत्॥१॥अज्ञानसंभूतंसंशयंज्ञानासिनाछित्त्वा
कर्मयोगमातिष्ठेत्युक्तंतत्रपूर्वापरविरोधंमन्वानोऽर्जुनउवाच। संन्यासमिति। यस्त्वात्मरतिरेवस्यादित्यादिनासर्वंकर्माखिलंपार्थेत्यादिनाच
ज्ञानिनःकर्मसंन्यासंकथयसि ज्ञानासिनासंशयंछित्त्वायोगमातिष्ठेतिपुनर्योगंचकथयसि नचकर्मसंन्यासःकर्मयोश्चैकस्यैकदैवसंभवतः
विरुद्धस्वरूपत्वात् तस्मादेतयोर्मध्येएकस्मिननुष्ठातव्येसतिममयच्छ्रेयःश्रेष्ठंसुनिश्चितंतदेकंब्रूहि ॥१॥ अत्रोत्तरंश्रीभगवानुवाच।संन्यास

इति।अयंभावः।नाहिवेदांतवेद्यात्मतत्त्वविदंप्रतिकर्मयोगमहंब्रवीमि यतःपूर्वोक्तेनसंन्यासेनविरोधःस्यात्।अपितुदेहात्माभिमानिनंत्वांबंधुव
धांदिनिमित्तशोकमोहादिकृतमेनंसंशयंदेहात्माविवेकज्ञानासिनाच्छित्त्वापरमात्मज्ञानोपायभूतंकर्मयोगमातिष्ठेतिब्रवीमि।कर्मयोगेनशुद्ध
चित्तस्यचात्मतत्त्वज्ञानेजातेसतितत्परिपाकार्थंज्ञाननिष्ठांगत्वेनसंन्यासःपूर्वमुक्तःएवंसत्यंगप्रधानयोर्विकल्पायोगात्संन्यासःकर्मयोगश्चेत्ये
तावुभावपिभूमिकाभेदेनसमुच्चितावेवनिःश्रेयसंसाधयतः तथाऽपितुतयोर्मध्येसंन्यासात्सकाशात्योगोविशिष्टोभवति ॥ २ ॥ कुतइ
त्यपेक्षायांसन्यासित्वेनकर्मयोगंस्तुवंस्तस्यश्रेष्ठत्वंदर्शयति।ज्ञेयइति। रागद्वेषादिराहित्येनपरमेश्वरार्थंकर्माणियोनुतिष्ठतिसनित्यंकर्मानुष्ठा

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न कांक्षति॥निर्द्वंद्वो हि महाबाहो सुखं बंधात्प्रमुच्यते॥३॥सांख्ययोगा
पृथग्बालाःप्रवदंति नपंडिताः॥ एकमप्यास्थितःसम्यगुभयोर्विंदतेफलम्॥४॥नकालेऽपिसंन्यासीत्येवज्ञेयः।तत्रहेतुः

निर्द्वंद्वोरागद्वेषादिशून्योहिशुद्धचित्तोज्ञानद्वारासुखमनायासेनसंसारात्प्रमुच्यते ॥३॥यस्मादेवमंगप्रधानत्वेनोभयोरवस्थाभेदेनक्रमसमुच्च
यः अतोविकल्पमंगीकृत्योभयोःकःश्रेष्ठइतिप्रश्नोऽज्ञानिनामेवोचितोनविवेकिनामित्याह । सांख्ययोगाविति। सांख्यशब्देनज्ञाननिष्ठावा
चिनातदंगंसंन्यासंलक्षयति संन्यासकर्मयोगावेकफलौसंतौपृथक्स्वतंत्राविति बालाःअज्ञाएवप्रवदंतिनतुपंडिताः।तत्रहेतुः।अनयोरेकमपि
सम्यगास्थितआश्रितःसन्नुभयोरपिफलंप्राप्नोतितथाहिकर्मयोगंसम्यगनुतिष्ठन्शुद्धचित्तः सन्ज्ञानद्वारायदुभयोःफलंकैवल्यंविंदतिसंन्या
संसम्यगास्थितोऽपिपूर्वमनुष्ठितस्यकर्मयोगस्यापिपरंपरयाज्ञानद्वारायदुभयोःफलंकैवल्यंतद्विंदतीतिनपृथक्फलत्वमनयोरित्यर्थः ॥४॥

एतदेवस्फुटयति । यत्सांख्यैरिति । सांख्यैर्ज्ञाननिष्ठैःसंन्यासिभिर्यत्स्थानंमोक्षाख्यंप्रकर्षेणसाक्षादवाप्यते योगैरित्यत्रअर्शआदित्वान्मत्व
र्थीयोऽच्प्रत्ययोद्रष्टव्यः तेनकर्मयोगिभिरपितदेवज्ञानद्वारेणगम्यतेअवाप्यतइत्यर्थःअतःसांख्यंचयोगंचैकफलत्वेनैकंयःपश्यतिसएवसम्य
क्पश्यति ॥५॥ यदिकर्मयोगिनोऽप्ययंततःसंन्यासेनैवज्ञाननिष्ठातर्हिआदितएवसंन्यासःकर्तुंयुक्तइतिमन्वानंप्रत्याह । संन्यासइति । अयोग
तःकर्मयोगंविनासंन्यासःप्राप्तुंदुःखंदुःखहेतुःअशक्यइत्यर्थः । चित्तशुद्ध्यभावेनज्ञाननिष्ठायाअसंभवात् । योगयुक्तस्तुशुद्धचित्ततयामुनिःसं

यत्सांख्यैःप्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ॥ एकं सांख्यं च योगं च यःपश्यति स पश्यति ॥ ५ ॥
संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ॥ योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥
योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेंद्रियः ॥ सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७ ॥

न्यासीभूत्वाऽचिरेणैवब्रह्माधिगच्छतिअपरोक्षंजानाति । अतश्चित्तशुद्धेःप्राक्कर्मयोगएवसंन्यासाद्विशिष्यतेइतिपूर्वोक्तंसिद्धम् । तदुक्तंवार्तिककृ
द्भिः । "प्रमादिनोबहिश्चित्ताःपिशुनाःकलहोत्सुकाः । संन्यासिनोऽपिदृश्यंतेदैवसंदूषिताशयाः" इति ॥६॥ कर्मयोगादिक्रमेणब्रह्माधिगमेसत्य
पितदुपरितनेनकर्मणाबंधःस्यादेवेत्याशंक्याह । योगयुक्तइति । योगेनयुक्तोऽतोविशुद्धआत्माचित्तंयस्यातएवविजितआत्माशरीरंयेनअत
एवविजितानींद्रियाणियेन ततश्चसर्वेषांभूतानामात्मभूतआत्मायस्य सःलोकसंग्रहार्थस्वाभाविकंवाकर्मकुर्वन्नपिनलिप्यते तैर्नबध्यते ॥७॥

कर्मकुर्वन्नपिनलिप्यतइत्येतद्विरुद्धमित्याशंक्यकर्तृत्वाभिमानाभावान्नविरुद्धमित्याह नैवेतिद्वाभ्याम् । कर्मयोगेनयुक्तःक्रमेणतत्त्वविद्भूत्वा दर्शनश्रवणादीनिकुर्वन्नपिइंद्रियाणींद्रियार्थेषुवर्ततइतिधारयन्बुद्ध्यानिश्चित्यकिंचिदप्यहंनकरोमीतिमन्येतमन्यते । तत्रदर्शनश्रवणस्पर्श नावघ्राणाशनानिचक्षुरादिज्ञानेंद्रियव्यापाराः गतिःपादयोःस्वापोबुद्धेः श्वासःप्राणस्य प्रलपनंवागिंद्रियस्य विसर्गःपायूपस्थयोर्ग्रहणंहस्त योःउन्मेषणनिमेषणेकूर्माख्यप्राणस्येतिविवेकः । एतानिकर्माणिकुर्वन्नपिअनभिमानात्ब्रह्मविन्नलिप्यतेतथाचपारमर्षसूत्रं "तदाधिगमउत्त

नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ॥ पश्यञ्छृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपञ्छ्वसन् ॥ ८ ॥
प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ॥ इंद्रियाणींद्रियार्थेषु वर्त्तंत इति धारयन् ॥ ९ ॥
ब्रह्मण्याधाय कर्माणि संगं त्यक्त्वा करोति यः ॥ लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवांभसा ॥ १० ॥
कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिंद्रियैरपि ॥ योगिनःकर्म कुर्वंति संगं त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥ ११ ॥

रपूर्वार्द्धयोरसंश्लेषविनाशौतद्व्यपदेशात्" इति॥८॥९॥तर्हियस्यकरोमीत्यभिमानोस्तितस्यकर्मलेपोदुर्वारोऽविशुद्धचित्तत्वात् संन्यसोपि नास्तीतिमहत्संकटमापन्नमित्याशंक्याह।ब्रह्मणीति। ब्रह्मण्याधायपरमेश्वरेसमर्प्यतत्फलेचसंगंत्यक्त्वायःकर्माणिकरोतिअसौपापेनबंधहेतु तयापापिष्ठेनपुण्यपापात्मकेनकर्मणानलिप्यते यथापद्मपत्रमंभसिस्थितमप्यंभसानलिप्यतेतद्वत् ॥ १० ॥ बंधकत्वाभावमुक्त्वामोक्षहे तुत्वंसदाचारेणदर्शयति।कायेनेति।कायेनस्नानादिमनसाध्यानादिबुद्ध्यातत्त्वनिश्चयादिकेवलैःकर्माभिनिवेशरहितैरिंद्रियैश्चश्रवणकीर्तना

दिलक्षणंकर्मफलसंगंत्यक्त्वाचित्तशुद्धयेकर्मयोगिनःकर्मकुर्वंति ॥ ११॥ ननुतेनैवकर्मणाकश्चिन्मुच्यतेकश्चिद्बध्यतइतिव्यवस्थाकथमत
आह।युक्तइति। युक्तःपरमेश्वरैकनिष्ठःसन्कर्मणांफलंत्यक्त्वाकर्माणिकुर्वन्नात्यंतिकींशांतिंमोक्षंप्राप्नोतिअयुक्तस्तुबहिर्मुखःकामकारेणका
मतःप्रवृत्त्याफलेआसक्तोनितरांबंधंप्राप्नोति॥ १२॥एवंतावच्चित्तशुद्धिशून्यस्यसंन्यासात्कर्मयोगोविशिष्यतइत्येतत्प्रपंचितम् इदानींशुद्ध
चित्तस्यसंन्यासः श्रेष्ठइत्याह।सर्वकर्माणीति।वशीयतचित्तः सर्वाणिकर्माणिविक्षेपकाणिमनसाविवेकयुक्तेनसंन्यस्यसुखंयथाभवत्येवंज्ञान
निष्ठःसन्नास्ते।क्वास्तइत्यतआह।नवद्वारेनेत्रेनासिकेकर्णौमुखंचेतिसप्तशिरोगतानिअधोगतेद्वेपायूपस्थरूपेइत्येवंनवद्वाराणियस्मिंस्तस्मि

युक्तःकर्मफलं त्यक्त्वा शांतिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ॥ अयुक्तःकामकारेण फले सक्तो निबद्ध्यते ॥ १२ ॥
सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी ॥ नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्नकारयन् ॥ १३ ॥
न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ॥ न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्त्तते ॥ १४ ॥

न्पुरे पुरवदहंभावशून्येदेहे देही अवतिष्ठते अहंकाराभावादेवस्वयंतेनदेहेननैवकुर्वन्ममकाराभावाच्चनकारयन्नित्यविशुद्धचित्ताद्व्यावृत्ति
रुक्ता अविशुद्धचित्तोहिसंन्यस्यपुनःकरोतिकारयतिच नत्वयंतथाअतःसुखमास्तइत्यर्थः॥१३॥ननु 'एषएवसाधुकर्मकारयतितंयमेभ्यो
लोकेभ्यउन्निनीषते एषएवासाधुकर्मकारयतितंयमेभ्योलोकेभ्योऽधोनिनीषते' इत्यादिश्रुतेःपरमेश्वरेणैवशुभाशुभफलेषुकर्मसुकर्तृत्वेनप्र
युज्यमानोऽस्वतंत्रःपुरुषःकथंतानिकर्माणित्यजेत् ईश्वरेणैवज्ञानमार्गेप्रयुज्यमानःशुभान्यशुभानिचत्यक्ष्यतीतिचेत् एवंसतिवैषम्यनैर्घृण्या

भ्यांप्रयोजककर्तृत्वादीश्वरस्यापिपुण्यपापसंबंधःस्यादित्याशंक्याहनकर्तृत्वमितिद्वाभ्याम्।प्रभुःईश्वरःजीवलोकस्यकर्तृत्वादिकंनसृजति
किंतु जीवस्यैवस्वभावोऽविद्यैवकर्तृत्वादिरूपेणप्रवर्त्तते अनाद्यविद्याकामवशात्प्रवृत्तिस्वभावंजीवलोकमीश्वरः कर्मसुनियुंक्ते नतुस्वयमे
वकर्तृत्वादिकमुत्पादयतीत्यर्थः १४यस्मादेवंतस्मात् नादत्तइति प्रयोजकोऽपिसन्प्रभुः कस्यचित्पापंसुकृतंचनैवादत्तेनभजते।तत्रहेतुः।वि
भुःपरिपूर्णः आप्तकामइत्यर्थः। यदिहिस्वार्थकामनयाकारयेत्तर्हितथास्यात् नत्वेतदस्ति आप्तकामस्यैवाचिंत्यनिजमाययातत्तत्पूर्वकर्मा
नुसारेणप्रवर्तकत्वात्। ननुभक्ताननुगृह्णतोऽभक्तान्निगृह्णतश्चवैषम्योपलंभात्कथमाप्तकामत्वमित्यतआह । अज्ञानेनेति। निग्रहोऽपिदंडरू

नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः॥अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेनमुह्यंति जंतवः॥१५॥ज्ञानेन तु तदज्ञानंयेषां
नाशितमात्मनः।तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् १६तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः॥ग
च्छंत्यपुनरावृत्तिंज्ञाननिर्धूतकल्मषाः॥१७॥ पोऽनुग्रहएवेत्येवमज्ञानेनसर्वत्रसमःपरमेश्वरइत्येवंभूतंज्ञानमावृतम्।तेनहेतुनाजं

तवोजीवामुह्यंति भगवतिवैषम्यंमन्यंतइत्यर्थः॥१५॥ज्ञानिनस्तुनमुह्यंतीत्याह।ज्ञानेनेति।आत्मनोभगवतोज्ञानेनयेषांतद्वैषम्योपलंभकम
ज्ञानंनाशितंतज्ज्ञानंतेषामज्ञानंनाशयित्वातत्परंपरिपूर्णमीश्वरस्वरूपंप्रकाशयति यथाआदित्यस्तमोनिरस्यसमस्तंवस्तुजातंप्रकाशय
तितद्वत् ॥१६॥ एवंभूतेश्वरोपासनाफलमाह। तद्बुद्धयइति । तस्मिन्नेवबुद्धिर्निश्चयात्मिकायेषाम् तस्मिन्नेवात्मामनोयेषाम् तस्मिन्नेवनि
ष्ठातात्पर्यंयेषाम् तदेवपरमयनमाश्रयोयेषाम् ततश्चतत्प्रसादलब्धेनात्मज्ञानेननिर्धूतंनिरस्तंकल्मषंयेषांते अपुनरावृत्तिंमुक्तिंयांति॥१७॥

कीदृशास्ते ज्ञानिनो येऽपुनरावृत्तिं गच्छंतीत्यपेक्षायामाह। विद्याविनयसंपन्नइति । विषमेष्वपिसमंब्रह्मैवद्रष्टुंशीलंयेषांते पंडिताज्ञानिनइत्यर्थः
तत्रविद्याविनयाभ्यांयुक्तेब्राह्मणेच शुनोयः पचतितस्मिन्श्वपाकेचेतिकर्मणावैषम्यं गविहस्तिनिशुनिचेतिजातितोवैषम्यंदार्शितम् ॥ १८॥
ननुविषमेषुसमदर्शनंनिषिद्धंकुर्वंतोपिकथंते पंडिताः यथाहगौतमः "समासमाभ्यांविषमसमेपूज्येते" इतिअस्यार्थःसमायपूजायाविषमे
प्रकारेकृतेसति विषमायचसमेप्रकारेकृतेसति सपूजकइहलोकात्परलोकाच्चहीयतइति तत्राह । इहैवेति । इहैवजीवद्भिरेवतैः सृजत

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ॥ शुनि चैव श्वपाके च पंडिताः समदर्शिनः ॥ १८ ॥
इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ॥ निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ १९ ॥
न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ॥ स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥ २० ॥

इतिसर्गः संसारोजितः निरस्तः कैः येषांमनःसाम्येसमत्वेस्थितम् । तत्रहेतुः हियस्मात्ब्रह्मसमंनिर्दोषंचतस्मात्तेसमदार्शिनोब्रह्मण्ये
वस्थिताः ब्रह्मभावंप्राप्ताइत्यर्थः । गौतमोक्तस्तुदोषोब्रह्मभावप्राप्तेःपूर्वमेव पूज्यतइतिपूजकावस्थाश्रवणात् ॥ १९ ॥ ब्रह्मप्राप्तस्यलक्षण
माह । नेति । योब्रह्मविद्भूत्वाब्रह्मण्येवस्थितःसप्रियंप्राप्यनप्रहृष्येत् नप्रहृष्टोहर्षवान्स्यात् अप्रियंचप्राप्यनोद्विजेत् नविषीदतीत्यर्थः ।
यतःस्थिरबुद्धिः स्थिरानिश्चलाबुद्धिर्यस्य तत्कुतः यतोऽसंमूढःनिवृत्तमोहः ॥ २० ॥

मोहनिवृत्त्याबुद्धिस्थैर्यंहेतुमाह।बाह्यस्पर्शेष्विति।इंद्रियैःस्पृश्यंतइतिस्पर्शाविषयाःबाह्येंद्रियविषयेषु असक्तात्माअनासक्तचित्तःआत्मन्यं
तःकरणेयदुपशमात्मकंसात्विकंसुखंतद्विंदति लभते सचोपशमात्मकंसुखंलब्ध्वाब्रह्मणियोगेनसमाधिनायुक्तस्तदैक्यंप्राप्तआत्मायस्यसः
अक्षय्यंसुखमश्नुतेप्राप्नोति ॥ २१ ॥ ननु प्रियविषयभोगानामपिनिवृत्तेः कथंमोक्षःपुरुषार्थःस्यात्तत्राह । येहीति । संस्पृश्यंतइतिसंस्प
र्शाविषयाः तेभ्योजातायेभोगाःसुखानितेहिवर्त्तमानकालेऽपिस्पर्द्धासूयादिव्याप्तत्वाद्दुःखस्यैवयोनयः कारणभूताः तथाआदिमंतोऽतवंत
श्चअतोविवेकी तेषुनरमते ॥ २२ ॥ तस्मान्मोक्षएवपरः पुरुषार्थस्तस्यचकामक्रोधवेगोऽतिप्रतिपक्षोऽतस्तत्सहनसमर्थएवमोक्षभागित्या

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विंदत्यात्मनि यत्सुखम् ॥ स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षय्यमश्नुते ॥ २१ ॥
ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ॥ आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥ २२ ॥
शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्छरीरविमोक्षणात् ॥ कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥ २३ ॥

ह । शक्नोतीति । कामात्क्रोधाच्चोद्भवतियोवेगोमनोनेत्रादिक्षोभलक्षणः तमिहैवतदुद्भवसमयवयोनरः सोढुंप्रतिरोद्धुंशक्नोति तदपिनक्षण
मात्रम् किंतुशरीरविमोक्षणात्प्राक् यावद्देहपातमित्यर्थः यएवंभूतः सएवयुक्तः समाहितः सुखीचभवति नान्यः । यद्वा मरणादूर्ध्वंविलपं
तीभिर्युवतीभिरालिंग्यमानोऽपिपुत्रादिभिर्दह्यमानोऽपियथाप्राणशून्यः कामक्रोधवेगंसहते तथामरणात्प्रागपिजीवन्नेवयः सहेतसएवयु
क्तः सुखीचेत्यर्थः । तदुक्तंवसिष्ठेन"प्राणेगतेयथादेहः सुखंदुःखेनविंदति ॥ तथाचेत्प्राणयुक्तोऽपिसकैवल्याश्रयोभवेत्"इति ॥ २३ ॥

नकेवलंकामक्रोधवेगसंहरणमात्रेणमोक्षंप्राप्नोति अपितु योंऽतरिरिति । अंतःआत्मन्येवसुखंयस्यनविषयेषु अंतरेवारामःक्रीडायस्यनबहिः
अंतरेवज्योतिर्दृष्टिर्यस्यनगीतनृत्यादिषुसएवब्रह्मणिभूतःस्थितःसन्ब्रह्मणिनिर्वाणंलयमधिगच्छतिप्राप्नोति॥२४॥किंच लभंतइति।ऋषयः
सम्यग्दर्शिनः क्षीणंकल्मषंयेषां छिन्नंद्वैधंसंशयोयेषां यतःसंयतआत्माचित्तंयेषां सर्वेषांभूतानांहितेरताःकृपालवस्तेब्रह्मनिर्वाणंमोक्षंलभं
ते॥२५॥किंच कामक्रोधवियुक्तानामिति । कामक्रोधाभ्यांवियुक्तानांयतीनांसंन्यासिनां संयतचित्तानांज्ञातात्मतत्त्वानामभितउभयतःमृ

योंतःसुखोंतरारामस्तथांऽतर्ज्योतिरेव यः॥ स योगी ब्रह्म निर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति॥ २४ ॥
लभंते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ॥ छिन्नद्वैधा यतात्मानःसर्वभूतहिते रताः ॥ २५ ॥
कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ॥ अभितो ब्रह्म निर्वाणं वर्त्तते विदितात्मनाम् ॥ २६ ॥
स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवांतरे भ्रुवोः ॥ प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यंतरचारिणौ ॥२७॥

तानांजीवतांच नदेहांतरएवतेषांब्रह्मणिलयः अपितुजीवतामपिवर्ततइत्यर्थः ॥ २६ ॥ सयोगीब्रह्मनिर्वाणमित्यादिषुयोगीमोक्षमाप्नोतीत्यु
क्तमेवयोगंसंक्षेपेणदर्शयन्नाह स्पर्शानितिद्वाभ्याम् । बाह्याएवस्पर्शारूपरसादयोविषयाश्चिंतिताःसंतोंऽतःप्रविशंति तांस्तच्चिंतात्यागेनब
हिरेवकृत्वाचक्षुश्चभ्रुवोरंतरेभ्रूमध्यएवकृत्वाऽत्यंतंनेत्रयोर्निमीलनेनिद्रयामनोलीयते उन्मीलनेनचबाहिःप्रसरति तदुभयदोषपरिहारार्थमर्ध
निमीलनेनभ्रूमध्येदृष्टिंनिधायेत्यर्थः । उच्छ्वासनिःश्वासरूपेणनासिकयोरभ्यंतरेचरंतौप्राणापानावूर्ध्वाधोगतिनिरोधेनसमौकृत्वा कुंभयि

त्वेत्यर्थः । यद्वा प्राणोयथाबहिर्नानिर्याति यथाचापानोऽतर्नप्रविशति किंतु नासामध्यएवद्वावपियथाचरतः तथामंदाभ्यामुछ्वासनिःश्वा
साभ्यांसमौकृत्वेति ॥ २७॥ यतेति । अनेनोपायेनयताःसंयताइंद्रियमनोबुद्ध्योयस्य मोक्षएवपरमयनंप्राप्यंयस्य अतएवविगताइच्छा
भयक्रोधायस्य यएवंभूतोमुनिःससदाजीवन्नपिमुक्तएवेत्यर्थः ॥ २८ ॥ नन्वेवमिंद्रियादिसंयममात्रेणकथंमुक्तिःस्यान्नतावन्मात्रेण किंतुज्ञा
नद्वारेणेत्याह।भोक्तारमिति । यज्ञानांतपसांचमद्भक्तैःसमर्पितानांयदृच्छयाभोक्तारं पालकमितिवा सर्वेषांलोकानांमहांतमीश्वरंसर्वेषांभूता
नांसुहृदंनिरपेक्षोपकारिणमंतर्यामिणंमांज्ञात्वामत्प्रसादेनशांतिंमोक्षमृच्छतिप्राप्नोति॥२९॥विकल्पशंकापोहेनयेनैवंसांख्ययोगयोः।समु

यतेंद्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः॥विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः।२८भोक्तारं यज्ञतपसांसर्व
लोकमहेश्वरम्॥सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शांतिमृच्छति२९इति श्रीमद्भ०कर्मसंन्यासयोगो नामपंचमो
ध्यायः५श्रीभगवानुवाच॥अनाश्रितःकर्मफलंकार्यं कर्मकरोतियः॥ससंन्यासीचयोगीचननिरग्निर्नचाक्रियः१

च्चयःक्रमेणोक्तः सर्वज्ञंनौमितंहरिम् ॥ १ ॥ इतिसुबोधिन्यांटीकायांपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ चित्तशुद्धेऽपिनध्यानंविनासंन्यासमात्रतः ।
मुक्तिःस्यादितिषष्ठेऽस्मिन्ध्यानयोगोवितन्यते ॥१॥ पूर्वाध्यायांतेसंक्षेपेणोक्तंयोगंप्रपंचयितुंषष्ठाध्यायारंभः तत्रतावत्सर्वकर्माणिमनसेत्यार
भ्यसंन्यासपूर्विकायाज्ञाननिष्ठायास्तात्पर्येणाभिधानात्दुःखरूपत्वाच्चकर्मणःसहसासंन्यासादिप्रसंगंप्राप्तंवारयितुंसंन्यासादपिश्रेष्ठत्वेनक
र्मयोगंस्तौति श्रीभगवान् अनाश्रितइतिद्वाभ्याम् । कर्मफलमनाश्रितोऽनपेक्षमाणःअवश्यंकर्तव्यतयाविहितंकर्मयःकरोतिसएवसंन्यासी

योगीच नतुनिरग्निः अग्निसाध्येष्टाख्यकर्मत्यागी नचाक्रियोऽनग्निसाध्यपूर्ताख्यकर्मत्यागीच ॥१॥ कुतइत्यपेक्षायांकर्मयोगस्यैवसंन्यासत्वं संपादयन्नाह। यमिति। यंसंन्यासमितिप्राहुःप्रकर्षेणश्रेष्ठत्वेनाहुः "संन्यासएवात्यरेचयदित्यादिश्रुतेः" केवलात्फलसंन्यसनाद्धेतोःयोगमेवतं जानीहि कुतइत्यपेक्षायामितिशब्दोक्तोहेतुर्योगेऽप्यस्तीत्याह। नहीति। नसंन्यस्तःफलसंकल्पोयेनसः कर्मनिष्ठोज्ञाननिष्ठोवाकश्चिदपिनहि योगीभवति अतःफलसंकल्पत्यागसाम्यात्संन्यासात्संन्यासीच फलसंकल्पत्यागादेवंचित्तविक्षेपाभावात्योगीचभवत्येवसइत्यर्थः ॥ २ ॥

यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पांडव ॥ न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन ॥ २ ॥
आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ॥ योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३ ॥
यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते ॥ सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४ ॥

तर्हियावज्जीवंकर्मयोगएवप्राप्तइत्याशंक्यतस्यावधिमाह। आरुरुक्षोरिति। ज्ञानयोगमारोढुंप्राप्तुमिच्छोः पुंसस्तदारोहेकारणंकर्मोच्यते चित्तशुद्धिकरत्वात् ज्ञानयोगमारूढस्यतुतस्यैवज्ञाननिष्ठस्यशमः समाधिश्चित्तविक्षेपककर्मोपरमोज्ञानपरिपाकेकारणमुच्यते। ३। कीदृशो ऽसौ योगारूढः यस्यशमः कारणमुच्यतइत्यत्राह। यदाहीति। इंद्रियार्थेषुइंद्रियभोग्येषुशब्दादिषुतत्साधनेषुचकर्मसुयदानानुषज्जतेआस क्तिंन करोति तत्रहेतुःआसक्तिमूलभूतान्सर्वान्भोगविषयान्कर्मविषयांश्चसंकल्पान्संन्यसितुंत्यक्तुंशीलंयस्यसः तदायोगारूढउच्यते ॥४॥

अतोविषयासक्तित्यागेमोक्षंतदासक्तौचबंधंपर्यालोच्यरागादिस्वभावंत्यजेदित्याह।उद्धरेदिति। आत्मनाविवेकयुक्तेनात्मानंसंसाराडुद्धरेत् नत्ववसादयेत अधोननयेत्।हियस्मात् आत्मैवमनःसंगादुपरतआत्मनःस्वस्यबंधुरुपकारकः रिपुरपकारकश्च॥५॥कथंभूतस्यात्मैवबंधुः कथंभूतस्यचात्मैवरिपुरित्यपेक्षायामाह। बंधुरिति। येनात्मनैवआत्माकार्यकारणसंघातरूपोजितोवशीकृतः तस्यतथाभूतस्यात्मनः आत्मैवबंधुः अनात्मनोऽजितात्मनस्तुआत्मैवात्मनः शत्रुत्वेशत्रुवदपकारित्वेवर्त्तेत ॥ ६ ॥ जितात्मनः स्वस्मिन्बंधुत्वंस्फुटयति। जितात्म

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ॥ आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५ ॥
बंधुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ॥ अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ ६ ॥
चितात्मनः प्रशांतस्य परमात्मा समाहितः ॥ शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥ ७ ॥
ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेंद्रियः ॥ युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकांचनः ॥८॥

नइति। जितः आत्मायेनतस्यप्रशांतस्यरागादिरहितस्यैवपरंकेवलमात्माशीतोष्णादिषुसत्स्वपिसमाहितः स्वात्मनिष्ठोभवति नान्यस्य यद्वातस्यहृदिपरमात्मासमाहितः स्थितोभवति ॥ ७ ॥ योगारूढस्यलक्षणंश्रेष्ठ्यंचोक्तमुपपाद्योपसंहरति। ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मेति। ज्ञानमौपदेशिकंविज्ञानमपरोक्षानुभवस्ताभ्यांतृप्तोनिराकांक्षआत्माचित्तंयस्य अतःकूटस्थोनिर्विकारः अतएवविजितानिइंद्रियाणियेन अतएव समानिलोष्टादीनियस्य मृत्खंडपाषाणसुवर्णेषुहेयोपादेयबुद्धिशून्यः सयुक्तोयोगारूढइत्युच्यते ॥ ८ ॥

सुहृन्मित्रादिषुसमबुद्धियुक्तस्ततोऽपिश्रेष्ठइत्याह।सुहृदिति।सुहृत्स्वभावेनैवहिताशंसी मित्रंस्नेहवशेनोपकारकः अरिर्घातुकः उदासीनोविवदमानयोरुभयोरप्युपेक्षकः मध्यस्थोविवदमानयोरुभयोरपिहिताशंसी द्वेष्यः द्वेषविषयः बंधुः संबंधी साधवःसदाचाराः पापादुराचाराः एतेषुसमारागद्वेषादिशून्याबुद्धिर्यस्यसतुविशिष्टः ९एवंयोगारूढस्यलक्षणमुक्त्वेदानींतस्यसांगंयोगंविधत्ते योगीत्यादिना सयोगीपरमोमतइत्यंतेनग्रंथेन।योगीति।योगीयोगारूढः आत्मानंमनः युंजीत समाहितंकुर्यात् सततंनिरंतरंरहसिएकांतेस्थितःसन्नेकाकोसंगशून्यः यतं

सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबंधुषु ॥ साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९ ॥
योगी युंजीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ॥ एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ १० ॥
शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ॥ नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥ ११ ॥
तत्रैकाग्रं मनःकृत्वा यतचित्तेंद्रियक्रियः ॥ उपविश्यासने युंज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥ १२ ॥

संयतंचित्तमात्मादेहश्चयस्यनिराशीः निराकांक्षः निराहारोवा अपरिग्रहःपरिग्रहशून्यश्च ॥ १० ॥ आसननियमंदर्शयन्नाह शुचावितिद्वाभ्याम्। शुद्धेस्थानेआत्मनःस्वस्यासनंस्थापयित्वा कीदृशम्। स्थिरमचलम्। नातिचोन्नतंनचातिनीचंच चैलंवस्त्रमजिनंव्याघ्रादिचर्मंचैलाजिनेकुशेभ्यउत्तरे यस्मिन् कुशानामुपरिचर्म तदुपरिवस्त्रमास्तीर्येत्यर्थः ॥ ११ ॥ तत्रेति। तत्रतस्मिन्नासनेउपविश्यएकाग्रंविक्षेपरहितंमनःकृत्वायोगंयुंज्यात् अभ्यसेत् यताःसंयताः चित्तस्येंद्रियाणांचक्रियायस्यात्मनोमनसोविशुद्धयेउपशांतये ॥ १२ ॥

चित्तैकाग्र्योपयोगिनींदेहादिधारणांदर्शयन्नाह सममितिद्वाभ्याम्।कायइतिदेहमध्यभागोविवक्षितः कायश्चशिरश्चग्रीवाचकायशिरोग्रीवंमू
लाधारादारभ्यमूर्द्धाग्रपर्यंतंसममवक्रंनिश्चलंधारयन्स्थिरः दृढप्रयत्नोभूत्वेत्यर्थः। स्वकीयंनासिकाग्रंसंप्रेक्ष्यच अर्धनिमीलितनेत्रत्यर्थः इत
स्ततोदिशश्चानवलोकयन्नासीतेत्युत्तरेणान्वयः ॥१३॥ प्रशांतेति।प्रशांत आत्माचित्तंयस्य विगताभीर्भयंयस्य ब्रह्मचारिव्रतेब्रह्मचर्येस्थि
तःसन्मनःसंयम्यप्रत्याहृत्यमय्येवाचित्तंयस्यअहमेव परःपुरुषार्थोयस्य समत्परःएवंयुक्तोभूत्वाआसीत तिष्ठेत् ॥ १४ ॥ योगाभ्यासफल

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ॥ संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥ १३ ॥
प्रशांतात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ॥ मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥ १४ ॥
युंजन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः ॥ शांतिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ १५ ॥
नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकांतमनश्नतः ॥ न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥ १६ ॥

माह। युंजन्नेवमिति। एवमुक्तप्रकारेणसदाआत्मानंमनोयुंजन्समाहितंकुर्वन्नियतंनिरुद्धंमानसंचित्तंयस्यसः शांतिंसंसारोपरतिं प्राप्नोति।
कथं भूताम्। निर्वाणपरमंप्राप्यं यस्यांतांमत्संस्थांमद्रूपेणावस्थितिम् ॥ १५ ॥ योगाभ्यासनिष्ठस्याहारादिनियममाह नेतिद्वाभ्याम् ।
अत्यंतमधिकंभुंजानस्य एकांतमत्यंतमभुंजानस्यापियोगःसमाधिर्नभवति तथाऽतिनिद्राशीलस्यातिजाग्रतश्चयोगोनैवास्ति ॥ १६ ॥

तर्हि कथंभूतस्य योगो भवतीत्यत आह। युक्तेति। युक्तो नियत आहारो विहारश्च गतिर्यस्य कर्मसु कार्येषु युक्ता नियतैव चेष्टा यस्य युक्तौ नियतौ स्वप्नावबोधौ निद्राजागरौ यस्य तस्य दुःखनिवर्त्तको योगो भवति सिद्ध्यति १७ कदा निष्पन्नयोगः पुरुषो भवतीत्यपेक्षायामाह। यदेति। विनियतं विशेषेण निरुद्धं सच्चित्तमात्मन्येव यदा निश्चलं तिष्ठति किंच सर्वकामेभ्यः ऐहिकामुष्मिकभोगेभ्यः विगततृष्णो भवति तदा प्राप्तयोग इत्युच्यते १८ आत्मैकाकारतयावस्थितस्य चित्तस्योपमानमाह। यथेति। वातशून्ये देशे स्थितो दीपो यथा नेंगते न विचलति सा उपमा दृष्टांतः कस्य आत्मविषयं योगं युंजतोऽभ्यसतो योगिनो यतं नियतं चित्तं यस्य निष्कंपतया प्रकाशकतया चाचंचलं तच्चित्तं तद्वत्तिष्ठतीत्यर्थः १९ यं संन्यासमि

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ॥ युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ १७ ॥ यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवाव तिष्ठते। निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥ १८ ॥ यथा दीपो निवातस्थो नेंगते सोपमा स्मृता ॥ योगिनो यतचित्तस्य युंजतो योगमात्मनः ॥ १९ ॥ यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ॥ यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ २० ॥

ति प्राहुर्योगं तं विद्धि पांडवेत्यादौ कर्मैव योगशब्देनोक्तं नात्यश्नतस्तु योगोऽस्तीत्यादौ तु समाधिर्योगशब्देनोक्तः तत्र मुख्यो योगः क इत्यपेक्षायां समाधिमेव स्वरूपतः फलतश्च लक्षयन्स एव मुख्यो योग इत्याह यत्रेति सार्द्धैस्त्रिभिः यत्र यस्मिन्नवस्थाविशेषे योगाभ्यासेन निरुद्धं चित्तमुपरतं भवतीति योगस्य स्वरूपलक्षणमुक्तं तथा च पातंजलं सूत्रम् "योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः" इति। इष्टप्राप्तिलक्षणेन फलेन तमेव लक्षयति। यत्र च यस्मिन्नवस्थाविशेष आत्मना शुद्धेन मनसात्मानमेव पश्यति न तु देहादि पश्यंश्चात्मन्येव तुष्यति न तु विषयेषु। यत्रेत्यादीनां यच्छब्दानां तं योग

संज्ञितंविद्यादितिचतुर्थेनान्वयः॥२०॥आत्मन्येवतोषेहेतुमाह।सुखमिति।यत्रयस्मिन्नवस्थाविशेषेयत्तत्किमपिनिरतिशयमात्यंतिकंनित्यं सुखंवेत्ति। ननुतदाविषयेंद्रियसंबंधाभावात्कुतःसुखंस्यात्तत्राह। अतींद्रियंविषयेंद्रियसंबंधातीतम्।केवलंबुद्ध्यैवात्माकारतयाग्राह्यम् अ तएवचयत्रास्थितःसन्तत्त्वतःआत्मस्वरूपान्नैवचलति॥२१॥अचलत्वमेवोपपादयति।यमिति।यमात्मसुखरूपलाभंलब्ध्वाततोऽधिकम परंलाभंनमन्यतेनचिंतयति तस्यैवनिरतिशयसुखत्वात्यस्मिंश्चस्थितोमहतापिशीतोष्णादिदुःखेननविचाल्यतेनाभिभूयते एतेनानिष्ट निवृत्तिफलेनापियोगलक्षणमुक्तंद्रष्टव्यम्॥२२॥यएवंभूतोऽवस्थाविशेषस्तमाह तमित्यर्द्धेन।दुःखशब्देनदुःखमिश्रितत्वाद्वैषयिकंसुखमपि

सुखमात्यंतिकंयत्तद्बुद्धिग्राह्यमतींद्रियम् ॥ वेत्ति यत्र न चैवाऽयं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ २१ ॥
यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ॥ यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥ २२ ॥
तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ॥ स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥ २३ ॥

गृह्यते दुःखस्यसंयोगेनस्पर्शमात्रेणापिवियोगोयस्मिन्तमवस्थाविशेषं योगसंज्ञितंयोगशब्दवाच्यंजानीयात् परमात्मनाक्षेत्रज्ञस्ययोज नंयोगःयद्वा दुःखसंयोगेनवियोगएवशूरेकातरशब्दवद्विरुद्धलक्षणयायोगउच्यते कर्मणितुयोगशब्दस्तदुपायत्वादौपचारिकएवेतिभावः यस्मादेवंमहाफलोयोगस्तस्मात्सएवयत्नतोऽभ्यसनीयइत्याह सइतिसार्धेन। सयोगोनिश्चयेनशास्त्राचार्योपदेशजनितेनयोक्तव्योभ्यस नीयः। यद्यपिशीघ्रंनसिद्ध्यतितथापिअनिर्विण्णेननिर्वेदरहितेनचेतसायोक्तव्यःदुःखबुद्ध्याप्रयत्नशैथिल्यंनिर्वेदः॥२३॥

किंच संकल्पेति । संकल्पात्प्रभवोयेषांतान्योगप्रतिकूलान्सर्वान्कामानशेषतः सवासनांस्त्यक्त्वा मनसैवविषयदोषदर्शिनासर्वतःप्र सरंत मिंद्रियसमूहंविशेषेणनियम्ययोगोयोक्तव्यइतिपूर्वेणान्वयः ॥ २४ ॥ यदितुप्राक्तनकर्मसंस्कारेणमनोविचलेत्तर्हिधारणयास्थिरी कुर्यादित्याह । शनैरिति । धृतिर्धारणातयागृहीतयावशीकृतयाबुद्ध्यात्मसंस्थमात्मन्येवसम्यक्स्थितंनिश्चलंमनः कृत्वोपरमेत् तच्चश नैःशनैरभ्यासक्रमेणनतुसहसा । उपरमस्वरूपमाह । नकिंचिदपिचिंतयेत् निश्चलेमनसिस्वयमेवप्रकाशमानपरमानंदस्वरूपोभूत्वात्म

संकल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ॥ मनसैवेंद्रियग्रामं विनियम्य समंततः ॥ २४ ॥
शनैःशनैरुपरमेद्बुद्ध्याधृतिगृहीतया ॥ आत्मसंस्थं मनःकृत्वा न किञ्चिदपि चिंतयेत् ॥ २५ ॥
यतो यतो निश्चरति मनश्चंचलमस्थिरम् ॥ ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ २६ ॥
प्रशांतमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ॥ उपैति शांतरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥ २७ ॥

ध्यानादपिनाविवर्त्तेतेत्यर्थः ॥ २५ ॥ एवमपिरजोगुणवशाद्यदिमनः प्रचलेत्तर्हिपुनः प्रत्याहारेणवशीकुर्यादित्याह । यतइति । स्वभाव तश्चंचलंधार्यमाणमप्यस्थिरं मनोयंयंविषयंप्रतिनिर्गच्छतिततस्ततः प्रत्याहृत्यात्मन्येव स्थिरंकुर्यात् ॥ २६ ॥ एवंप्रत्याहारादिभिः पुनःपुनर्मनोवशीकुर्वतंरजोगुणक्षयेसति योगसुखंप्राप्नोतीत्याह । प्रशांतमनसमिति । एवमुक्तेनप्रकारेणशांतंरजोयस्यतम् अतए वप्रशांतंमनोयस्यतमेनंनिष्कल्मषं ब्रह्मत्वप्राप्तंयोगिनमुत्तमंसुखंसमाधिसुखंस्वयमेवोपैतिप्राप्नोति ॥ २७ ॥

ततश्चकृतार्थोभवतीत्याह । युंजन्निति । एवमनेनप्रकारेणसर्वदात्मानंमनोयुंजन्वशीकुर्वन्विशेषेणसर्वात्मनागतकल्मषंयस्यसयोगीसुखेनानायासेनब्रह्मणःसंस्पर्शोऽविद्यानिवर्त्तकःसाक्षात्कारस्तदेवात्यंतंसर्वोत्तमंसुखमश्नुते जीवन्मुक्तोभवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ ब्रह्मसाक्षात्कारमेवदर्शयति । सर्वभूतस्थमिति । योगेनाभ्यस्यमानेनयुक्तात्मासमाहितचित्तः सर्वत्रसमंब्रह्मैवपश्यतीतिसमदर्शनः स्वमात्मानमविद्याकृतदेहादिपरिच्छेदशून्यंसर्वभूतेषुब्रह्मादिस्थावरांतेष्ववस्थितंपश्यति तानिचआत्मन्यभेदेनपश्यति ॥ २९ ॥ एवंभूतात्मज्ञानस्यसर्वभूता

युंजन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ॥ सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यंतं सुखमश्नुते ॥ २८ ॥
सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ॥ ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ २९ ॥
यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ॥ तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ३० ॥
सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ॥ सर्वथा वर्त्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ ३१ ॥

त्मतयामदुपासनंमुख्यंकारणमित्याह । यइति । मांपरमेश्वरंसर्वत्रभूतमात्रेयःपश्यति सर्वंचप्राणिमात्रंमयियः पश्यति तस्याहंनप्रणश्यामि अदृश्योनभवामि सचममादृश्योनभवति प्रत्यक्षोभूत्वाकृपादृष्ट्यातंविलोक्यानुगृह्णामीत्यर्थः ॥ ३० ॥ नचैवंभूतोविधिकिंकरःस्यादित्याह । सर्वभूतस्थितमिति । सर्वेषुभूतेषुस्थितंमामभेदमास्थितआश्रितोयोभजति सयोगीज्ञानीसन्सर्वथाकर्मत्यागेनापिवर्त्तमानोमय्येववर्त्ततेमुच्यते नतुभ्रश्यतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

एवंचमांभजतांयोगिनांमध्येसर्वभूतानुकंपीश्रेष्ठइत्याह। आत्मौपम्येनेति।आत्मौपम्येनस्वसादृश्येनयथाममसुखंप्रियंदुःखंचाप्रियंतथान्ये
षामपीतिसर्वत्रसमंपश्यन्सुखमेवसर्वेषांयोवांछति नतुकस्यापिदुःखं सयोगीश्रेष्ठोममाभिमतइत्यर्थः ॥३२॥ उक्तलक्षणस्ययोगस्यासंभवंम
न्वानोऽर्जुनउवाच। योऽयमिति। साम्येनमनसोलयविक्षेपशून्यतयाकेवलात्माकारावस्थानेनयोऽयंयोगस्त्वया प्रोक्तएतस्ययोगस्यस्थिरां
दीर्घकालांस्थितिंनपश्यामि मनसश्चंचलत्वात् ॥३३॥ एतत्स्फुटयति। चंचलमिति। चंचलंस्वभावेनैवचपलं किंच प्रमाथिप्रमथनशीलंदेहें

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन॥सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः॥३२॥ ॥अर्जुन उवा
च॥योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन॥ एतस्याहं न पश्यामि चंचलत्वात्स्थितिं स्थिराम्॥३३॥
चंचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम्॥ तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम्॥ ३४॥ ॥ श्रीभगवानु
वाच॥ असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम्॥ अभ्यासेन तु कौंतेय वैराग्येण च गृह्यते ॥ ३५॥

द्रियक्षोभकमित्यर्थः। किंच बलवदविचारेणापिजेतुमशक्यम् किंच दृढंविषयवासनानुबद्धतयादुर्भेद्यम् अतोयथाकाशेदोधूयमानस्यवायोः
कुंभादिषुनिरोधनमशक्यम् तथातस्यमनसोऽपिनिग्रहंनिरोधंसुदुष्करंसर्वथाकर्त्तुमशक्यंमन्ये ॥३४॥ तदुक्तं चंचलत्वादिकमंगीकृत्यैव
मनोनिग्रहोपायंश्रीभगवानुवाच। असंशयमिति। चंचलत्वादिनामनोनिरोद्धुमशक्यमितियद्वदसि एतन्निःसंशयमेव तथापितुविषया
चिंतनपूर्वकमभ्यासेनपरमात्माकारप्रत्ययावृत्त्याविषयवैतृष्ण्येनचगृह्यते निगृह्यते अभ्यासेनलयप्रतिबंधाद्वैराग्येणचविक्षेपप्रतिबंधादुपर

तद्वृत्तिकंसत्परमात्माकारेणपरिणतंतिष्ठतीत्यर्थः। तदुक्तंयोगशास्त्रे"मनसोवृत्तिशून्यस्यब्रह्माकारतयास्थितिः। यासंप्रज्ञातनामासौसमाधि रभिधीयते"इति॥३५॥एतावांस्त्विहनिश्चयइत्याह। असंयतात्मनेति। असंयतात्मा उक्तप्रकारेणाभ्यासवैराग्याभ्यामसंयत आत्माचित्तंयस्य तेनपुरुषेणायंयोगोदुष्प्रापःप्राप्तुमशक्यः अभ्यासवैराग्याभ्यांवश्योवशवर्तीआत्माचित्तंयस्यतेनपुरुषेणपुनश्चानेनैवोपायेनप्रयत्नंकुर्वताया गःप्राप्तुंशक्यः ३६ अभ्यासवैराग्यभावेनकथंचित्प्राप्तसम्यग्ज्ञानःकिंफलमाप्नोतीत्यर्जुनउवाच। अयतिरिति। प्रथमंश्रद्धोपेतएवयोगेप्रवृत्तः नतुमिथ्याचारतया ततःपरंतुअयतिःनसम्यग्यतते शिथिलाभ्यासइत्यर्थः। तथायोगाच्चलितंमानसंविषयप्रवणंचित्तंयस्यमंदवैराग्यइत्यर्थः।

असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः॥ वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ३६ अर्जुनउवाच॥ अ यतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः। अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ३७ कच्चिन्नोभयविभ्रष्ट श्छिन्नाभ्रमिव नश्यति॥ अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ३८ एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः।

एवमभ्यासवैराग्यशैथिल्याद्योगस्यसंसिद्धिंफलंज्ञानमप्राप्यकांगतिंप्राप्नोति ३७ प्रश्नाभिप्रायंविवृणोति। कच्चिदिति। कर्मणामीश्वरार्पितत्वाद नुष्ठानाच्चनतावत्कर्मफलंस्वर्गादिकंप्राप्नोति योगानिष्पत्तेश्चनमोक्षंप्राप्नोति एवमुभयस्माद्भ्रष्टःअप्रतिष्ठोनिराश्रयःअतएवब्रह्मणःप्राप्त्युपा येपथिमार्गेविमूढःसन्कच्चित्किंनश्यति किंवानश्यतीत्यर्थः। नाशेदृष्टांतः। यथाछिन्नमभ्रंपूर्वस्मादभ्राद्विश्लिष्टमभ्रांतरंचाप्राप्तंसन्मध्यएवविलि यतेतद्वदित्यर्थः ३८ त्वयैवसर्वज्ञेनायंममसंदेहोनिरसनीयःत्वत्तोन्यस्त्वेतत्संदेहनिवर्तकोनास्तीत्याह। एतन्मइति। एततएनं छेत्तानिवर्तकः

॥३७॥

स्पष्टमन्यत् ३९ अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच पार्थेतिसार्द्धैश्चतुर्भिः। इहलोकेनाशउभयभ्रंशात्पातित्यम् अमुत्रपरलोकेनाशोनरकप्राप्तिः तदुभ
यंतस्यनास्त्येवयतः कल्याणकृच्छुभकारीकश्चिदपिदुर्गतिंनगच्छति अयंचशुभकारीश्रद्धयायोगेप्रवृत्तत्वात् तातेतिलोकरीत्योपलाल
यन्संबोधयति॥४०॥ तर्हिकिमसौप्राप्नोतीत्यपेक्षायामाह। प्राप्येति। पुण्यकारिणामश्वमेधादियाजिनांलोकान्प्राप्य तत्रशाश्वतीःसमाःबहून्सं
वत्सरानुषित्वावाससुखमनुभूयशुचीनांसदाचाराणांश्रीमतांधनिनांगेहेसयोगभ्रष्टोजन्मप्राप्नोति॥४१॥ अल्पकालाभ्यस्तयोगभ्रंशेगतिर्यमु

त्वदन्यः संशयस्यास्यच्छेत्ता न ह्युपपद्यते॥३९॥ श्रीभगवानुवाच ॥ पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्य
ते ॥ नहि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ॥ ४० प्राप्यपुण्यकृताँल्लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ॥
शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१ ॥ अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ॥ एतद्धि
दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम्॥४२॥ तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम्॥ यतते च ततो भूयः संसिद्धौ
कुरुनंदन॥४३॥ पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः॥ जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्माऽतिवर्त्तते ॥ ४४ ॥

क्ताचिराभ्यस्तयोगभ्रंशेतुपक्षांतरमाह। अथेति। योगनिष्ठानांधीमतांज्ञानिनामेवकुलेजायते नतुपूर्वोक्तानामनारूढयोगानांकुलेजायते। एत
ज्जन्मस्तौति। ईदृशंयज्जन्म एतद्धिलोके दुर्लभतरम् मोक्षहेतुत्वात् ॥४२॥ ततःकिमतआह तत्रेतिसार्द्धेन। तत्रद्विप्रकारेऽपिजन्मनिपूर्वदेहे
भवं पौर्वदेहिकंतमेवब्रह्मविषययाबुद्ध्यासंयोगंलभते ततश्चभूयोऽधिकंसंसिद्धौमोक्षेप्रयत्नंकरोति ॥४३॥ तत्रहेतुः पूर्वेति। तेनैवपूर्वदेहकृता।

भ्यासेनावशोऽपिकुतश्चिदंतरायादनिच्छन्नपिसंह्रियते विषयेभ्यः परापत्यंब्रह्मनिष्ठः क्रियते तदेवंपूर्वाभ्यासवशेनप्रयत्नंकुर्वञ्छनैर्मुच्यतइ तीममर्थंकैमुत्यन्यायेनस्फुटयाति । जिज्ञासुरितिसार्द्धेन । योगस्यस्वरूपंजिज्ञासुरेवकेवलंनतुप्राप्तयोगः एवंभूतोयोगेप्रविष्टमात्रोऽपिपाप वशाद्योगभ्रष्टोऽपिशब्दब्रह्मवेदमतिवर्त्तते वेदोक्तकर्मफलान्यतिक्रामतितेभ्योऽधिकंफलंप्राप्यमुच्यतइत्यर्थः ४४ यदैवंमंदप्रयत्नोऽपियोगी परांगतिंयाति तदायस्तुयोगीप्रयत्नादुत्तरोत्तरमधिकंयोगेयतमानोयत्नंकुर्वन्योगेनैवसंशुद्धकिल्बिषोविधूतपापः सोऽनेकेषुजन्मसूपचितेन योगेन संसिद्धः सम्यग्ज्ञानीभूत्वाततः श्रेष्ठांगतिंयातीति । किंवक्तव्यमित्यर्थः ॥४५॥ यस्मादेवंतस्मात् तपस्विभ्यइति । कृच्छ्रचान्द्रायणा

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ॥ अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥ ४५ ॥ तप स्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ॥ कर्मिभ्यश्चाऽधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४६ ॥ योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनांतरात्मना ॥ श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥ ४७ ॥ इति श्रीमद्भ भगद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादेअभ्यासयोगो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

दितपोनिष्ठेभ्योऽपि ज्ञानिभ्यः शास्त्रज्ञानवद्भ्योऽपिकर्मिभ्यः इष्टापूर्तादिकर्मकारिभ्योऽपियोगीश्रेष्ठोऽभिमतः तस्मात्त्वंयोगीभव ॥४६॥ योगिनामनियमादिपराणांमध्येमद्भक्तः श्रेष्ठइत्याह । योगिनामिति मद्गतेनमय्यासक्तेनांतरात्मनामनसायोमांपरमेश्वरंवासुदेवंश्रद्धायुक्तः सन्भजते सयोगयुक्तेषुश्रेष्ठोममसंमतः अतोमद्भक्तोभवेतिभावः ॥ ४७ ॥ आत्मयोगमवोचद्योभक्तियोगशिरोमणिम् ॥ तंवंदेपरमानंदं माधवं भक्तशेवधिम् ॥ १ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासुबोधिनीटीकायांषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ (इति गीतासु प्रथममध्यायषट्कम्) ॥

श्रीः ॥ विज्ञेयमात्मनस्तत्त्वंसयोगंसमुदाहृतम् ॥भजनीयमथेदानीमैश्वरंरूपमीर्यते ॥१॥ पूर्वाध्यायांतेमद्गतेनांतरात्मनायोमांभजतिस
मेयुक्ततमोमतइत्युक्तं तत्रकीदृशस्त्वम् यस्यभक्तिःकर्त्तव्येत्यपेक्षायांस्वस्वरूपंनिरूपयिष्यन्श्रीभगवानुवाच । मय्यासक्तमनाइति ।
मयिपरमेश्वरेआसक्तमभिनिविष्टंमनोयस्यसः मदाश्रयः अहमेवाश्रयोयस्यानन्यशरणःसन्योगंयुंजन्नभ्यसन् असंशयंयथाभवत्येवंमां
समग्रंविभूतिबलैश्वर्यादिसहितंयथाज्ञास्यसितादिदंमयावक्ष्यमाणंशृणु ॥ १ ॥ वक्ष्यमाणंस्तौति । ज्ञानमिति । ज्ञानंशास्त्रीयंविज्ञानम

श्रीः ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युंजन्मदाश्रयः ॥ असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञा
स्यसि तच्छृणु ॥ १ ॥ ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ॥ यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमव
शिष्यते॥२॥मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये॥यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मांवेत्ति तत्त्वतः॥३॥

नुभवस्तत्सहितम् इदंमद्विषयम् अशेषतःसाकल्येनवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाइहश्रेयोमार्गेवर्त्तमानस्यपुनरन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्टंनभवतितेनवै
कृतार्थोभवतीत्यर्थः ॥ २ ॥ मद्भक्तिविनातुमज्ज्ञानंदुर्लभमित्याह । मनुष्याणामिति । असंख्यातानांजीवानांमध्येमनुष्यव्यतिरिक्ता
नांश्रेयसिप्रवृत्तिरेवनास्ति मनुष्याणांतुसहस्रेषुमध्येकश्चिदेवप्रकृष्टपुण्यवशात्सिद्धयेआत्मज्ञानायप्रयतते प्रयत्नंकुर्वतामपिसहस्रेषुक
श्चिदेवप्रकृष्टपुण्यवशादात्मानंवेत्तितादृशानांचात्मज्ञानसिद्धानांसहस्रेषुकश्चिदेवमांपरमात्मानंमत्प्रसादेनतत्त्वतोवेत्तितदेवमातिदुर्लभम

पिमज्ज्ञानंतुभ्यमहंवक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ३ ॥ एवंश्रोतारमभिमुखीकृत्येदानींप्रकृतिद्वारासृष्ट्यादिकर्तृत्वेनेश्वरतत्त्वंप्रतिज्ञातंनिरूपयिष्यन्
परापरभेदेनप्रकृतिद्वयमाह भूमिरितिद्वाभ्याम् भूम्यादिशब्दैःपंचगंधादितन्मात्राण्युच्यंतेमनःशब्देनतत्कारणभूतोऽहंकारः बुद्धिशब्देन
तत्कारणभूतंमहत्तत्त्वंअहंकारशब्देनतत्कारणमविद्येत्येवमष्टधाभिन्ना । यद्वा भूम्यादिशब्दैः पंचमहाभूतानिसूक्ष्मैः सहैकीकृत्यगृह्यं
ते अहंकारशब्देनैवाहं कारस्तेनैवतत्कार्याणींद्रियाण्यपिगृह्यंते बुद्धिरितिमहत्तत्त्वं मनःशब्देनमनसैवोन्नेयमव्यक्तरूपंप्रधानमित्यनेन
प्रकारेणमेप्रकृतिर्मायाख्याशक्तिरष्टधाभिन्नाविभागंप्राप्ता चतुर्विंशतिभेदभिन्नाप्यष्टस्वेवांतर्भावविवक्षयाष्टधाभिन्नेत्युक्तम् तथाचवक्ष्यमा

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ॥ अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥
अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम्॥जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥
एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ॥ अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥

णक्षेत्राध्याये इमामेवप्रकृतिंचतुर्विंशतितत्त्वात्मनाप्रपंचयिष्यति"महाभूतान्यहंकारोबुद्धिरव्यक्तमेवच ॥ इंद्रियाणिदशैकंच पंचचेंद्रियगो
चरा"इति ॥ ४ ॥ अपरामिमांप्रकृतिमुपसंहरन्परांप्रकृतिमाह । अपरेति । अष्टधोक्तायाप्रकृतिः इयमपरानिकृष्टा जडत्वात् परार्थत्वाच्च
इतःसकाशात्परांप्रकृष्टामन्यांजीवभूतांजीवस्वरूपांमेप्रकृतिंविद्धि जानीहि परत्वेहेतुःयथाचेतनयाक्षेत्रज्ञरूपयास्वकर्मद्वारेणेदंजग
द्धार्यते ॥ ५ ॥ अनयोःप्रकृतित्वंदर्शयन्स्वस्यतद्वारासृष्ट्यादिकारणत्वमाह । एतदिति । एते क्षेत्रक्षेत्रज्ञरूपेप्रकृतीयोनीकारणभूतेयेषां

तान्येतद्योनीनिस्थावरजंगमात्मकानिसर्वाणिभूतानीत्युपधारयनुद्धयस्व तत्रजडाप्रकृतिर्देहरूपेणपरिणमते चेतनातुमदंशभूताभोक्तृ
त्वेनदेहेषुप्रविश्यस्वकर्मणातानिधारयति तेचमदीयेप्रकृतीमत्तःसंभूते अतोऽहमेवकृत्स्नस्यसप्रकृतिकस्यजगतःप्रभवः प्रकर्षेणभवत्य
स्मादितिप्रभवः परंकारणमहमित्यर्थः । तथाप्रलीयतेऽनेनेतिप्रलयः संहर्त्ताप्यहमेवेतिभावः ॥ ६ ॥ यस्मादेवंतस्मान्मत्तइति । मत्तःस
काशात्परतरंश्रेष्ठं जगतः सृष्टिसंहारयोः स्वतंत्रंकारणंकिंचिदपिनास्ति। स्थितिहेतुरप्यहमेवेत्याह । मयीति । मयिसर्वमिदंजगत्प्रोतंग्रथि

मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय ॥ मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७ ॥
रसोऽहमप्सु कौंतेय प्रभाऽस्मि शशिसूर्ययोः ॥ प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥ ८ ॥
पुण्यो गंधः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ ॥ जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ ९ ॥

तमाश्रितमित्यर्थः । दृष्टांतः स्पष्टः ॥ ७ ॥ जगतः स्थितिहेतुत्वंप्रपंचयति रसोऽहमितिपंचभिः । अप्सुरसोऽहंरसतन्मात्ररूपयाविभूत्यात
दाश्रयत्वेनाप्सुस्थितोऽहमित्यर्थः । तथाशशिसूर्ययोःप्रभास्मिचंद्रेऽर्केचप्रकाशरूपयाविभूत्यातदाश्रयत्वेनस्थितोऽहमित्यर्थः । एवमुत्तर
त्रापिद्रष्टव्यम् । सर्वेषुवेदेषुवैखरीरूपेषुतन्मूलभूतःप्रणवओंकारोऽस्मि खेआकाशेशब्दतन्मात्ररूपोऽस्मि नृषुपुरुषेषुपौरुषमुद्यमोऽ
स्मि । उद्यमोहिपुरुषास्तिष्ठंति ॥ ८ ॥ किंचपुण्यइति । पुण्योऽविकृतोगंधःगंधतन्मात्रंपृथिव्याआश्रयभूतमहमित्यर्थः यद्वा विभूति

रूपेणाश्रयत्वस्यविवक्षितत्वात्सुरभिगंधस्यैवोत्कृष्टतयाविर्भूतित्वात्पुण्योगंधइत्युक्तम् तथाविभावसावग्नौयत्तेजःसहजादीप्तिस्तदहम् सर्वभूतेषुजीवनंप्राणधारणमायुरहमित्यर्थः। तपस्विषुवानप्रस्थादिषुद्वंद्वसहनरूपंतपोऽस्मि ॥ ९ ॥ किंच बीजमिति। सर्वेषांचराचराणांभूतानांबीजंसजातीयकार्योत्पादनसामर्थ्यंसनातनंनित्यमुत्तरोत्तरसर्वकार्येष्वनुस्यूतंतदेवबीजंमद्विभूतिंविद्धि नतुप्रतिव्यक्तिविनश्यत् तथाबुद्धिमतांबुद्धिःप्रज्ञाहमस्मि तेजस्विनांतेजःप्रागल्भ्यमहम् ॥ १० ॥ किंचबलमिति। कामोऽप्राप्तेवस्तुन्यभिलाषोराजसः रागः

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ॥ बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥
बलं बलवतामस्मि कामरागविवर्जितम् ॥ धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ११ ॥
ये चैव सात्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ॥ मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ १२ ॥

पुनरभिलषितेऽर्थेप्राप्तेऽपिपुनरधिकेऽर्थेचित्तरंजनात्मकस्तृष्णापरपर्यायस्तामसस्ताभ्यांविवर्जितंबलवतांबलमस्मि सात्विकंस्वधर्मानुष्ठानसामर्थ्यमहमित्यर्थः। स्वधर्मेणाविरुद्धःस्वदारेषुपुत्रोत्पत्तिमात्रोपयोगीकामोऽहम् ॥ ११ ॥ किंच। येचेति येचान्येऽपिसात्विका भावाः शमदमादयः राजसाश्चद्वेषदर्पादयः तामसाश्चशोकमोहादयःप्राणिनांस्वकर्मवशाज्जायंते तान्सर्वान्मत्तएवजातानितिविद्धि मदीयप्रकृतिगुणत्रयकार्यत्वात्। एवमपितेष्वहंनवर्त्ते जीववत्तदधीनोऽहंनभवामीत्यर्थः। तेतुमदधीनाःसंतोमयिवर्त्ततइत्यर्थः ॥ १२ ॥

एवंभूतंत्वांपरमेश्वरमयंजनःकिमितिनजानातीत्यतआह। त्रिभिरिति। त्रिभिस्त्रिविधैरेभिः पूर्वोक्तैःगुणमयैः कामलोभादिभिर्गुणविकारैः भावैः स्वभावैर्मोहितामिदंजगत् अतोमांनाभिजानाति। कथंभूतम् एभ्योभावेभ्यः परं एभिरसंस्पृष्टम् एतेषांनियंतारम् अतएवाव्ययं निर्विकारामित्यर्थः ॥ १३ ॥ केतर्हित्वांजानंतीत्यतआह। दैवीहीति। दैवीअलौकिकी अत्यद्भुतेत्यर्थः। गुणमयीसत्वादिगुणविकारात्मिका ममपरमेश्वरस्यशक्तिर्मायादुरत्ययादुस्तरा हि प्रसिद्धमेतत्। तथापियेमामेवेत्यवकारेणाव्यभिचारिण्यभक्त्याप्रपद्यंतेभजंति तेमाया

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत्॥ मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ १३ ॥
दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया॥ मामेव ये प्रपद्यंते मायामेतां तरंति ते ॥ १४ ॥
न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यंते नराधमाः॥ माययापहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ १५ ॥

मेतांदुस्तरामपितरंति ततोमांजानंतीतिभावः ॥ १४॥ किमितितर्हिसर्वेत्वामेवनभजंतितत्राह। नमामिति। नरेषुयेऽधमास्तेमांनप्रपद्यंतेनभजंति। अधमत्वेहेतुः मूढाः विवेकशून्याः तत्कुतः। दुष्कृतिनःपापशीलाः अतोमाययापहृतंनिरस्तंशास्त्राचार्योपदेशाभ्यां जातमपिज्ञानंयेषांतेतथाअतएव दंभोदर्पोऽभिमानश्चक्रोधः पारुष्यमेवचेत्यादिनावक्ष्यमाणमासुरंभावंस्वभावंप्राप्ताःसंतो नमां भजंति ॥१५॥

सुकृतिनस्तुमांभजंतितेचसुकृततारतम्येनचतुर्विधाइत्याह । चतुर्विधाइति । पूर्वजन्मसुयेकृतपुण्याजनास्तेमांभजंति तेतु चतुर्विधाः आर्त्तोरोगाद्यभिभूतः सयदिपूर्वकृतपुण्यस्तर्हिमांभजति । अन्यथाक्षुद्रदेवताभजनेनसंसरति एवमुत्तरत्रापिद्रष्टव्यम् । जिज्ञासुरात्मज्ञानेच्छुः अर्थार्थीअत्रवापरत्रवाभोगसाधनभूतार्थलिप्सुः ज्ञानीचआत्मवित ॥ १६ ॥ एतेषांमध्येज्ञानीश्रेष्ठइत्याह । तेषामिति तेषांमध्येज्ञानीविशिष्टः । तत्रहेतवः । नित्ययुक्तः सदामन्निष्ठः एकस्मिन्मय्येवभक्तिर्यस्यसः ज्ञानिनोदेहाद्यभिमानाभावेनचित्तविक्षेपाभावान्नित्ययुक्तत्व

चतुर्विधा भजंते मां जनाःसुकृतिनोऽर्जुन ॥ आर्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ १६ ॥
तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ॥ प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥ १७ ॥
उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ॥ आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥ १८ ॥

मेकांतभक्तित्वंचसंभवतीनान्यस्य अतएवहितस्याहमत्यंतंप्रियः सचमम तस्मादेतैर्नित्ययुक्तत्वादिभिश्चतुर्भिर्हेतुभिः सउत्तमइत्यर्थः ॥ १७ ॥ तर्हिकिमितरेत्रयस्त्वद्भक्ताःसंसरंतिनहिनहीत्याह । उदाराइति । सर्वेप्येतेउदाराः महांतः मोक्षभाजएवेत्यर्थः । ज्ञानिपुनरात्मैवेति मेमतंनिश्चयः । हियस्मात्सज्ञानीयुक्तात्मामदेकचित्तः सन् नविद्यतेउत्तमायस्यास्तामनुत्तमांसर्वोत्तमांगतिंमामेवास्थितः ।आश्रितवान् मद्व्यतिरिक्तमन्यत्फलंनमन्यतइत्यर्थः ॥ १८ ॥

एवंभूतोमद्भक्तोऽतिदुर्लभइत्याह॥बहूनामिति । बहूनांजन्मनांकिंचित्किंचित्पुण्योपचयेनांतेचरमेजन्मनिज्ञानवान्सन्सर्वमिदंचराचरंवासु
देवएवेतिसर्वात्मदृष्ट्यामांप्रपद्यते भजति अतःसमहात्माऽपरिच्छिन्नदृष्टिःसुदुर्लभः ॥ १९ ॥ तदेवंकामिनोऽपिसंतः कामप्राप्तयेपरमे
श्वरंमामेवभजंति तेकामान्प्राप्यशनैर्मुच्यंतइत्युक्तम् । येत्वत्यंतंराजसास्तामसाश्चकामाभिभूताःक्षुद्रदेवताःसेवंते तेसंसरंतीत्याह कामै
रितिचतुर्भिः । येतुतैस्तैःपुत्रकीर्तिशत्रुजयादिविषयैः कामैरपहृतविवेकाः संतः अन्याःक्षुद्राःभूतप्रेतयक्षादिदेवताभजंति । किंकृत्वातत्त

बहूनां जन्मनामंते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ॥ वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥
कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यंतेऽन्यदेवताः ॥ तंतं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥ २० ॥
योयो यांयां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति॥तस्यतस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ २१ ॥
स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ॥ लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हितान् ॥ २२ ॥

देवताराधनेयोनियमउपवासादिलक्षणस्तंतंनियमंस्वीकृत्य। तत्रापिस्वकीययाप्रकृत्यापूर्वाभ्यासवासनयानियताःसंतोदेवताविशेषंभजंति
॥ २० ॥ योयोयां यामिति । तेषांमध्ये योयोभक्तः यांयांतनुंदेवतारूपां मदीयामेवमूर्तिंश्रद्धयार्चितुमिच्छतिप्रवर्तते तस्यतस्य
भक्तस्यतत्तन्मूर्त्तिविषयांतामेवश्रद्धामचलांदृढामहमंतर्यामीविदधामिकरोमि ॥ २१ ॥ ततश्च सतयेति । सभक्तस्तयादृढयाश्रद्ध
यातस्यास्तनोराराधनमीहते करोति। ततश्चयेसंकल्पिताःकामास्तान्कामांस्ततोदेवताविशेषाँल्लभते किंतु मयैवतत्तद्देवतांतर्यामिणावि

हितान्निर्मितान् हिस्फुटमेवतत्तद्देवतानामपिमदधीनत्वान्ममूर्तित्वाच्चेत्यर्थः ॥ २२ ॥ तदेवं यद्यपिसर्वाआपिदेवताममैवमूर्त्तयः अतस्तदाराधनमपिवस्तुतोमदाराधनमेव तत्तत्फलदातापिचाहमेव तथापिसाक्षान्मद्भक्तानांचतेषांफलवैषम्यंभवतीत्याह।अंतवत्त्विति। अल्पमेधसांपरिच्छिन्नदृष्टीनांमयादत्तमपितत्फलमन्तवत् विनाशिभवति।तदेवाह।देवान्यजंतीतिदेवयजःतेदेवानंतवतोयांति मद्भक्तास्तु मामनाद्यंतंपरमानंदंप्राप्नुवंति ॥ २३ ॥ ननुचसमानेप्रयासेमहतिचफलविशेषेसतिसर्वेऽपि किमितिदेवतांतरंहित्वात्वामेवनभजंतित

अंतवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ॥ देवान्देवयजो यांति मद्भक्ता यांति मामपि ॥ २३ ॥
अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यंते मामबुद्धयः ॥ परं भावमजानंतो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४ ॥
नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ॥ मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम्॥२५॥

त्राह। अव्यक्तमिति। अव्यक्तंप्रपंचातीतंमांव्यक्तिंमनुष्यमत्स्यकूर्मादिभावंप्राप्तमल्पबुद्धयोमन्यंते । तत्रहेतुः। ममपरंभावंस्वरूपमजानंतः। कथंभूतम् । अव्ययंनित्यं नविद्यतेउत्तमोयस्मात्तंभावम् । अतोजगद्रक्षार्थंलीलयाविष्कृतनानाविशुद्धोर्जितसत्वमूर्तिंमांपरमेश्वरंस्वकर्मनिर्मितभौतिकदेहं देवतांतरसमंपश्यंतोमंदमतयोमांनातिवाद्रियंते प्रत्युतक्षिप्रफलंदेवतांतरमेवभजंति तेचोक्तप्रकारेणअंतवत्फलंप्राप्नुवंतीत्यर्थः ॥२४॥ तेषांस्वाज्ञानेहेतुमाह। नाहमिति। सर्वस्यलोकस्यनाहंप्रकाशः । प्रकटोनभवामि किंतुमद्भक्तानामेव

तोयोगमाययासमावृतः योगोयुक्तिः मदीयः कोप्यचिंत्यप्रज्ञाविलासः सएवमाया अघटमानघटनाचातुर्यं अनयासंच्छन्नः अतएव मत्स्वरूपज्ञानेमूढःसन्नयंलोकः अजमव्ययं च मांनजानाति ॥ २५ ॥ सर्वोत्तमंमत्स्वरूपंअजानंतइत्युक्तम् । तदेवस्वस्यसर्वोत्तमत्वमनावृतज्ञानशक्तित्वेनदर्शयन्नन्येषामज्ञानमेवाह । वेदेति । समतीतानिविनष्टानिवर्त्तमानानिभावीनिचत्रिकालवर्त्तीनिभूतानिस्थावरजंगमानिसर्वाण्यहंवेद जानामि मायाश्रयत्वान्मम तस्याःस्वाश्रयव्यामोहकत्वाभावात्इतिप्रसिद्धम् । मांतुनकोपिवेत्ति मन्मायामोहितत्वात्

वेदाहं समतीतानि वर्त्तमानानि चार्जुन ॥ भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥ २६ ॥
इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत ॥ सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यांति परंतप ॥ २७ ॥
येषां त्वंतगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ॥ ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता भजंते मां दृढव्रताः ॥ २८ ॥

प्रसिद्धंहिलोकेमायायाःस्वाश्रयाधीनत्वमन्यमोहकत्वंच ॥ २६ ॥ तदेवंमायाविषयत्वेनजीवानांपरमेश्वराज्ञानमुक्तम् तस्यैवाज्ञानस्यदृढत्वेकारणमाह। इच्छाद्वेषसमुत्थेनेति।सृज्यतइतिसर्गः सर्गेस्थूलदेहोत्पत्तौसत्यां तदनुकूलेइच्छा तत्प्रतिकूलेचद्वेषः ताभ्यांसमुत्थः समुद्भूतोयःशीतोष्णसुखदुःखादिद्वंद्वनिमित्तोमोहोविवेकभ्रंशः तेनसर्वभूतानिसंमोहंचअहमेवसुखीदुःखीचेतिगाढतरमभिनिवेशंप्राप्नुवंतिअतस्तानिमज्ज्ञानाभावान्नमांजानंतीतिभावः ॥ २७ ॥ कुतस्तर्हिकेचनत्वांभजंतोदृश्यंतेतत्राह । येषामिति । येषांतुपुण्याचरणशीलानां

सर्वप्रतिबंधकंपापंअंतगतम् नष्टम् तेद्वंद्वनिमित्तेनमोहेननिर्मुक्ताः दृढव्रताएकांतिनःसंतोमांभजंते ॥ २८ ॥ एवंचमांभजंतस्तेसर्वं विज्ञेयंविज्ञाकृतार्थाभवंतीत्याह । जरामरणेति । जरामरणयोर्निरासार्थंमामाश्रित्ययेप्रयतंतेतेतत्परंब्रह्मविदुःकृत्स्नमध्यात्मंचविदुः येनत त्प्राप्तव्यंतंदेहादिव्यतिरिक्तंशुद्धमात्मनंचजानंतीत्यर्थः । तत्साधनभूतामखिलंसरहस्यंकर्मचजानंति ॥ २९ ॥ नचैवंभूतानांयोगभ्रंश शंकापीत्याह । साधिभूताधिदैवमिति । अधिभूतादिशब्दानामर्थंभगवानेवानंतराध्यायेव्याख्यास्यति अधिभूतेनाधिदैवेनचसहाधियज्ञे

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतंति ये ॥ ते ब्रह्म तद्विदुःकृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥२९॥
साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ॥ प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ३० ॥
इति श्रीमद्भगव० ज्ञानविज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

नचसहितंयेमांभजंति तेयुक्तचेतसःमय्यासक्तमनसः प्रयाणकालेऽपिमरणसमयेऽपिमांविदुर्जानंति नतुतदापिव्याकुलीभूयमांविस्मरंति अतोमद्भक्तानांनयोगभ्रंशशंकेत्यर्थः ॥ ३० ॥ कृष्णभक्तेरयत्नेनब्रह्मज्ञानमवाप्यते ॥ इतिविज्ञानयोगाख्येसप्तमेसंप्रकाशितम् ॥ १ ॥
इति सुबोधिन्यां टीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

ब्रह्मकर्माधिभूतादि विदुः कृष्णैकचेतसः ॥ इत्युक्तंब्रह्मकर्मादिरूपष्टमष्टमउच्यते ॥ १ ॥ पूर्वाध्यायांतेभगवतोपक्षितानांब्रह्माध्यात्मादिसप्ता नांपदार्थानांतत्त्वंजिज्ञासुरर्जुनउवाच किंतद्ब्रह्मेतिद्वाभ्याम्। स्पष्टोर्थः ॥ १ ॥ किंच अधियज्ञइति । अत्रदेहेयोयज्ञोवर्त्ततेतस्मिन्कोऽधि यज्ञः अधिष्ठाताप्रयोजकः फलदाताचकइत्यर्थः। स्वरूपंपृष्ट्वाअधिष्ठानप्रकारंपृच्छति कथंकेनप्रकारेणासावस्मिन्देहेस्थितोयज्ञमधितिष्ठती त्यर्थः । यज्ञग्रहणंसर्वकर्मणामुपलक्षणार्थकम् । अंतकालेचनियतचित्तैः पुरुषैः कथंकेनोपायेनज्ञेयोऽसि ॥ २ ॥ प्रश्नक्रमेणोत्तरंश्रीभगवानु

अर्जुन उवाच ॥ किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ॥ अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ ॥ १ ॥ अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन ॥ प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ २ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ॥ भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥ ३ ॥

वाच अक्षरमिति त्रिभिः । नक्षरतिनचलतीत्यक्षरम् ननुजीवोऽप्यक्षरस्तत्राह । परमंयदक्षरंजगतांमूलकारणंतद्ब्रह्म 'एतद्वैतदक्षरंगार्गि ब्राह्मणाअभिवदंतीतिश्रुतेः' । स्वस्यैवब्रह्मणएवांशतोजीवरूपेणभवनंस्वभावः सएवात्मानंदेहमधिकृत्यभोक्तृत्वेनवर्त्तमानोऽध्यात्मशब्दे नोच्यतइत्यर्थः । भूतानांजरायुजादीनांभावउत्पत्तिः उद्भवश्चउत्कृष्टत्वेनभवनमुद्भवः "आदित्याज्जायतेवृष्टिर्वृष्टेरन्नंततः प्रजा" इत्युक्तक्र मेणवृद्धिः तौभूतभावोद्भवौकरोतियः विसर्गः देवतोद्देशेनद्रव्यत्यागरूपोयज्ञः सर्वकर्मणामुपलक्षणमेतत्सकर्मशब्दवाच्यः ॥ ३ ॥

किंच। अधिभूतमिति । क्षरोविनश्वरोभावोदेहादिपदार्थोभूतंप्राणिमात्रमधिकृत्यभवंतीत्यधिभूतमुच्यते पुरुषोवैराजःसूर्यमंडलमध्यवर्त्तीस्वांशभूतसर्वदेवतानामधिपतिरधिदैवतमुच्यते अधिदैवतमधिष्ठात्रीदेवता "सवैशरीरीप्रथमःसवैपुरुषउच्यते ॥ आदिकर्त्तासभूतानांब्रह्माग्रेसमवर्त्तते" तिश्रुतेः अत्रास्मिन्देहेंऽतर्यामित्वेनस्थितोऽहमेवाधियज्ञोयज्ञाधिष्ठात्रीदेवता यज्ञादिकर्मप्रवर्त्तकस्तत्फलदाताचकथमित्यस्योत्तरमनेनैवोक्तंद्रष्टव्यम्। अंतर्यामिणोऽसंगत्वादिभिर्गुणैर्जीववैलक्षण्येनदेहांतर्वर्त्तित्वस्यप्रसिद्धत्वात् । तथाचश्रुतिः"द्वासुपर्णासयुजासखायासमानंवृक्षंपरिषस्वजाते। तयोरन्यः पिप्पलंस्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योअभिचाकशीती ति" । देहभृतांमध्येश्रेष्ठइतिसंबोधयन्त्वमप्येवंभूतमंतर्यामिणंपराधीनस्वप्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयव्यतिरेकाभ्यांबोद्धुमर्हसीतिसूचयति ॥ ४॥ प्रयाणकालेचकथंज्ञेयोऽसीत्यनेनपृष्टमंतकालज्ञानोपायंतत्फलंचदर्शयति । अंतकालइति । मामेवोक्तलक्षणमंतर्यामिरूपंपरमेश्वरंस्मरन्देहंत्यक्त्वायःप्रकर्षेणार्चिरादिमार्गेणयाति समद्भावंमद्रूपतांयाति अत्रचसंशयोनास्ति स्मरणंज्ञानोपायोमद्भावापत्तिश्चफलमित्यर्थः ॥ ५ ॥ नकेवलंमांस्मरन्मद्भावंप्रा

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ॥ अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥ ४ ॥
अंतकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ॥ यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः॥५॥
यंयं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यंते कलेवरम् ॥ तं तमेवैति कौंतय सदा तद्भावभावितः ॥ ६ ॥

प्नोतीतिनियमः किंतर्हि यंयमिति । यंयंभावंदेवतांतरंवान्यमपिवाअंतकालेस्मरन्देहंत्यजति तंतमेवस्मर्यमाणंभावंप्राप्नोति। अंतकालेभाव
विशेषस्मरणेहेतुः।सदेति।सर्वदातस्यभावोभावनानुचिंतनंतेनभावितोवासितचित्तः ॥६॥ तस्मादिति।यस्मात्पूर्ववासनैवांतकालेस्मृतिहे
तुःनहितदाविवशस्यस्मरणोद्यमःसंभवति।तस्मात्सर्वदामामनुस्मरानुचिंतय संततस्मरणंचचित्तशुद्धिंविनानभवति अतोयुद्ध्यचयुद्ध्य
स्वचित्तशुद्ध्यर्थंयुद्धादिकंस्वधर्मंचानुतिष्ठेत्यर्थः। एवंमय्यर्पितंमनःसंकल्पात्मकंबुद्धिश्चव्यवसायात्मिकायेनत्वया सत्वंमामेवप्राप्स्यसि

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युद्ध्य च॥ मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयः॥ ७ ॥ अभ्यासयो
गयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ॥ परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिंतयन् ॥८॥ कविं पुराणमनुशा
सितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ॥ सर्वस्य धातारमचिंत्यरूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ ९ ॥

असंशयःसंशयोऽत्रनास्ति ॥ ७ ॥ संततस्मरणस्यचाभ्यसोंऽतरंगसाधनमितिदर्शयन्नाह।अभ्यासेति । अभ्यासःसजातीयप्रत्ययप्रवाहः स
एवयोगउपायस्तेनयुक्तेनैकाग्रेण अतएवनान्यंविषयंगंतुंशीलंयस्यतेनचेतसादिव्यंद्योतनात्मकंपरमंपुरुषंपरमेश्वरमनुचिंतयन्हेपार्थत
मेवयातीति॥८॥पुनरप्यनुचिंतनीयंपुरुषंविशिनष्टि कविमितिद्वाभ्याम् । कविंसर्वज्ञं सर्वविद्यानिर्मातारं पुराणमनादिसिद्धम् अनुशासि
तारंनियंतारम् अणोःसूक्ष्मादप्यणीयांसमतिसूक्ष्मम् आकाशकालदिग्भ्योप्यतिसूक्ष्मतरम् सर्वस्यधातारंपोषकम् अपरिमितमहिमत्वा

दचिंत्यरूपम् मलीमसयोर्मनोबुद्ध्योरगोचरं आदित्यवत्स्वपरप्रकाशात्मकोवर्णःस्वरूपंयस्यतम् तमसःप्रकृतेःपरस्ताद्वर्त्तमानम् "वेदाह मेतंपुरुषंमहांतमादित्यवर्णंतमसःपरस्तात्" इतिश्रुतेः ॥ ९ ॥ सप्रपंचप्रकृतिंभित्त्वायस्तिष्ठति एवंभूतंपुरुषमंतकालेभक्तियुक्तोनिश्च लेनविक्षेपरहितेनमनसायोऽनुस्मरेत् । मनोनैश्चल्येहेतुः । "योगबलेनसम्यक्सुषुम्नामार्गेणभ्रुवोर्मध्येप्राणमावेश्य" इति । सतंपरंपुरुषंपरा त्मस्वरूपं दिव्यंद्योतनात्मकंप्राप्नोति ॥ १० ॥ केवलादभ्यासयोगादपिप्रणवाधारमभ्यासमंतरंगंविधित्सुःप्रतिजानीते । यदक्षर

प्रयाणकाले मनसाचलेन भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ॥ भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्यसम्यक्स तंपरं पुरुषमुपैतिदिव्यम् ॥ १० ॥ यदक्षरं वेदविदो वदंति विशंति यद्यतयो वीतरागाः ॥ यदिच्छंतो ब्रह्मचर्यं चरंति तत्ते पदं संग्रहेणप्रवक्ष्ये ॥ ११ ॥ सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ॥ मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥ १२ ॥

मिति। यदक्षरंवेदांतज्ञावदंति । "एतस्यवाक्षरस्यप्रशासनेगार्गिसूर्याचंद्रमसौविधृतौतिष्ठत" इतिश्रुतेः । वीतोरागोयेभ्यस्तेवीतरागायतयः प्रयतवंतोयद्विशंति यच्चज्ञातुमिच्छंतोगुरुकुलेब्रह्मचर्यंचरंति तत्तेतुभ्यं पदंपद्यतेगम्यतेइतिपदंप्राप्यंसंग्रहेणसंक्षेपेणप्रवक्ष्येतत्प्रा प्त्युपायंकथयिष्यामीत्यर्थः ॥ ११ ॥ प्रतिज्ञातमुपायंसांगमाह सर्वेतिद्वाभ्याम् । सर्वाणींद्रियद्वाराणिसंयम्यप्रत्याहृत्यचक्षुरादि भिर्बाह्यविषयग्रहणमकुर्वन्नित्यर्थः । मनश्चहृदिनिरुध्यचबाह्यंविषयस्मरणमकुर्वन्नित्यर्थः । मूर्ध्निभ्रुवोर्मध्ये प्राणमाधाययोगस्यधारणांस्थैर्यं

मास्थितआश्रितवान्सन् ॥ १२ ॥ ओमिति । ओमित्येकंयदक्षरंतदेव ब्रह्मवाचकत्वाद्वाप्रतिमादिवद्ब्रह्मप्रतीकत्वाद्वाब्रह्म तद्व्याहर न्नुच्चारयन् तद्वाच्यंचमामनुस्मरन्नेवदेहंत्यजन्यः प्रकर्षेणयाति । अर्चिरादिमार्गेण सपरमांश्रेष्ठांमद्गतिंयातिप्राप्नोति ॥ १३ ॥ एवं चांतकालेधारणयामत्प्राप्तिर्नित्याभ्यासवशतएवभवति नान्यस्येतिपूर्वोक्तस्यसमाहितस्याहंसुखेनलभ्योऽस्मि नान्यस्य ॥ १४ ॥ यद्यप्येवंत्वंसुलभोऽसिततः किमतआह । मामिति । उक्तलक्षणामहात्मानोमद्भक्तामांप्राप्यपुनर्दुःखाश्रयमनित्यंचजन्मनप्राप्नुवंति यतस्ते

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन्॥यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमांगतिम् ॥१३॥
अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः॥तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥१४॥
मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ॥ नाप्नुवंति महात्मानः संसिद्धिं परमांगताः ॥ १५ ॥
आ ब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ॥ मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥

परमांसम्यक्सिद्धिंमोक्षमेवप्राप्ताः पुनर्जन्मदुःखानांचालयंस्थानंतेमामुपेत्यनप्राप्नुवंतीतिवा ॥ १५ ॥ एतदेवसर्वेष्वपिलोकेषुपुनरा वृत्तिदर्शयन्निर्धारयति । आब्रह्मेति । ब्रह्मणोभुवनंवासस्थानंब्रह्मलोकस्तमभिव्याप्य सर्वेलोकाःपुनरावर्त्तनशीलाः ब्रह्मलोकस्यापिविना शित्वात्तत्प्राप्तानामनुत्पन्नज्ञानानामवश्यंभाविपुनर्जन्म यएवंक्रममुक्तिफलाभिरुपासनाभिर्ब्रह्मलोकंप्राप्ताः तेषामेवतत्रोत्पन्नज्ञानानां

ब्रह्मणासहमोक्षोनान्येषाम् तथाच "ब्रह्मणासहतेसर्वेसंप्राप्तेप्रतिसंचरे। परस्यांतिकृतात्मानःप्रविशंतिपरंपदम्" परस्यांतेब्रह्मणःपरमायुषोंऽते कृतात्मानोब्रह्मभावापादितमनोवृत्तयः कर्मद्वारेणयेषांब्रह्मलोकप्राप्तिस्तेषांनमोक्षइतिपरिनिष्ठितिः मामुपेत्यवर्त्तमानानांतु पुनर्जन्मना स्त्येवेत्यर्थः ॥१६॥ ननुच "तपस्विनोदानशीलावीतरागास्तितिक्षवः।त्रिलोक्याउपरिस्थानंलभंतेशोकवर्जितम्" इत्यादिपुराणवाक्यैस्त्रि लोक्याःसकाशान्महर्लोकादीनामुत्कृष्टत्वंगम्यते। विनाशित्वेचसर्वेषामवैशिष्ट्येकथमसौविशेषः स्यादित्याशंक्य बहुकल्पकालावस्था यित्वनिमित्तोऽसौविशेषइत्याशयेनस्वमानेनशतवर्षायुषोब्रह्मणोऽहन्यहनित्रिलोक्याउत्पत्तिर्निशिनिशिचलयोभवतीति दर्शयिष्यन्ब्रह्मा

सहस्रयुगपर्यंतमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः ॥ रात्रिं युगसहस्रांतां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ १७ ॥

णोऽहोरात्रयोःप्रमाणमाह। सहस्रेति। सहस्रंयुगानिपर्यंतोऽवसानंयस्यतद्ब्रह्मणोयदहस्तद्येविदुःयुगसहस्रंअंतोयस्यास्तांरात्रिंच योगब लेनयेविदुस्तएवसर्वज्ञाजनाअहोरात्रविदः येषांतुकेवलंचंद्रार्कगत्यैवज्ञानंतेतथाअहोरात्रविदोनभवंति अल्पदर्शित्वात्। युगशब्देनात्र चतुर्युगमभिप्रेतम् "चतुर्युगसहस्रंतुब्रह्मणोदिनमुच्यते" इतिविष्णुपुराणोक्तेः। ब्रह्मणइतिचमहर्लोकादिवासिनामप्युपलक्षणार्थम्। तत्रायं कालगणनाप्रकारः मनुष्याणांयद्वर्षंतद्देवानामहोरात्रं तादृशैः अहोरात्रैः पक्षमासादिकल्पनयाद्वादशभिर्वर्षसहस्रैश्चतुर्युगंभवति। च तुर्युगसहस्रंचब्रह्मणोदिनम् तावत्परिमाणैवरात्रिःतादृशैश्चाहोरात्रैःपक्षमासादिक्रमेणवर्षशतंब्रह्मणःपरमायुरिति ॥ १७ ॥

ततःकिमतआह। अव्यक्तादिति । कार्यस्याव्यक्तंरूपंकारणात्मकंतस्मादव्यक्तात्कारणरूपात् व्यज्यंतेअभिव्यज्यंतइतिव्यक्तयश्चरा
चराणिभूतानिप्रादुर्भवंति कदा अहरागमेब्रह्मणोदिनस्योपक्रमे तथारात्रेरागमेब्रह्मशयने तस्मिन्नेवाव्यक्तसंज्ञकेकारणरूपेप्रलयंयां
तियद्वातेऽहोरात्रविदइत्येतन्नविधीयते । किंतु तेप्रसिद्धाअहोरात्रविदोजनायद्ब्रह्मणोऽहर्विदुस्तस्याह्नआगमेअव्यक्ताद्व्यक्तयःप्रभवंति
यांचरात्रिंविदुस्तस्यारात्रेरागमेप्रलीयंतेइतिद्वयोरन्वयः ॥ १८ ॥ तत्रचकृतनाशाकृताभ्यागमशंकांवारयन्वैराग्यार्थंसृष्टिप्रलय

अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवंत्यहरागमे ॥ रात्र्यागमे प्रलीयंते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥
भूतग्रामः स एवायं भूत्वाभूत्वा प्रलीयते ॥ रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥ १९ ॥
परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ॥ यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥२०॥

प्रवाहस्याविच्छेदंदर्शयति। भूतेति। भूतानांचराचरप्राणिनांग्रामःसमूहोयःप्रागासीत्सएवायमहरागमेभूत्वारात्रेरागमेप्रलीयते प्रलीयपु
नरप्यहरागमेऽवशःकर्मादिपरतंत्रःप्रभवति। नान्यइत्यर्थः ॥ १९ ॥ लोकानामनित्यत्वंप्रपंच्यपरमेश्वरस्वरूपस्यनित्यत्वंप्रपंचयति प
रइतिद्वाभ्याम्। तस्माच्चराचरकारणभूतादव्यक्तात्परः तस्यापिकारणभूतोयोऽन्यस्तद्विलक्षणोऽव्यक्तः चक्षुराद्यगोचरोभावः सनातनः
अनादिःसतु सर्वेषुकार्यकारणलक्षणेषुभूतेषुनश्यत्स्वपि नविनश्यति ॥ २० ॥

अविनाशेप्रमाणंदर्शयन्नाह । अव्यक्तइति । यो भावः अव्यक्तोऽतींद्रियोऽक्षरःप्रवेशनाशशून्यइति "तथाक्षरात्संभवतीदंविश्वम्" इत्यादिश्रुतिष्वक्षरइत्युक्तः तंपरमांगतिंगम्यंपुरुषार्थमाहुः "पुरुषान्नपरंकिंचित्साकाष्ठासापरागतिः" इत्यादिश्रुतयः परमगतित्वमेवाह। यंप्राप्यपुनर्ननिवर्त्ततइति । तच्चममैवधामस्वरूपं ममैवेत्युपचारेषष्ठी राहोः शिरइतिवत् । अतोऽहमेवपरमागतिरित्यर्थः ॥ २१ ॥ तत्प्राप्तौचभक्तिरंतरंगोपायइत्युक्तमेवाह। पुरुषइति। सचाहंपरःपुरुषः अनन्यया नविद्यते अन्यःशरणत्वेनयस्यास्तया एकांतभक्त्यैवलभ्योनान्यथा।

अव्यक्तोऽक्षरइत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ॥ यं प्राप्य न निवर्त्तंते तद्धाम परमं मम ॥ २१ ॥
पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ॥ यस्यांतःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥ २२ ॥
यत्र काले त्वनावृत्तिमावृर्त्तिं चैव योगिनः ॥ प्रयाता यांति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥

था। परत्वमेवाह । यस्यकारणभूतस्यांतर्मध्येभूतानिस्थितानि। येनचकारणभूतेनसर्वमिदंजगत्ततंव्याप्तम् ॥ २२ ॥ तदेवंपरमेश्वरोपासकाःतत्पदंप्राप्यननिवर्त्तंते अन्येत्वावर्त्ततइत्युक्तम्। तत्रकेनमार्गेणगतानावर्त्ततेकेनवागताश्चावर्त्ततइत्यपेक्षायामाह । यत्रेति । यत्रयस्मिन्कालेप्रयातायोगिनोऽनावृत्तिंयांतियस्मिंश्चकालेप्रयाताआवृत्तिंयांति तंकालंवक्ष्यामीत्यन्वयः। अत्रचरश्म्यनुसारी अतश्चायनेऽपिदक्षिणइतिसूचितन्यायेनोत्तरायणादिकालविशेषस्मरणस्याविवक्षितत्वात् । कालशब्देनकालाभिमानिनीभिरातिवाहिकीभिर्देवताभिः

प्राप्योमार्गउपलक्ष्यते अतोऽयमर्थः यस्मिन्कालाभिमानिदेवतोलक्षितेमार्गेप्रयातायोगिनउपासकाः कर्मिणश्चयथाक्रममनावृत्तिमावृत्तिंच यांतितंकालाभिमानिदेवतोपलक्षितंमार्गंकथयिष्यामीतिअग्निज्योतिषोःकालाभिमानित्वाभावेऽपिभूयसामहरादिशब्दोक्तानांकालाभिमा नित्वात्तत्साहचर्यादाम्रवनमित्यादिवत्कालशब्देनोपलक्षणमविरुद्धम् ॥२३॥ तत्रानावृत्तिमार्गमाह।अग्निरिति।अग्निज्योतिःशब्दाभ्यां ते ऽर्चिषमभिसंभवंतीतिश्रुत्युक्तार्चिरभिमानिनीदेवतोपलक्ष्यते अहरितिदिवसाभिमानिनी । शुक्लइति शुक्लपक्षाभिमानिनीउत्तरायणरूपाः षण्मासाइत्युत्तरायणाभिमानिनीएतच्चान्यासामपिश्रुत्युक्तानांसंवत्सरदेवलोकादिदेवतानामुपलक्षणार्थम् ।एवंभूतोमार्गःतत्रप्रयाताःगताः

अग्निज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ॥ तत्र प्रयाता गच्छंति ब्रह्म ब्रह्मविदोजनाः ॥२४॥
धूमो रात्रिस्तथा कृष्णःषण्मासा दक्षिणायनम् ॥ तत्र चांद्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ २५ ॥

भगवदुपासकाजनाः ब्रह्मप्राप्नुवंति यतस्तेब्रह्मविदःतथाचश्रुतिःतेऽर्चिषमभिसंभवंति अर्चिषोहरह्नआपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षण्मा सानुदङ्ङादित्यएतिमासेभ्योदेवलोकमिति नहिसद्योमुक्तिभाजांसम्यग्दर्शननिष्ठानांगतिर्वाक्वचिदस्ति नतस्यप्राणाउत्क्रामंतीतिश्रुतेः ॥ ॥ २४ ॥ आवृत्तिमार्गमाह । धूमइति । धूमाभिमानिनींदेवतांरात्र्यादिशब्दैश्चपूर्ववद्देवरात्रिकृष्णपक्षदक्षिणायनरूपषण्मासाभिमानिन्य स्तिस्रोदेवताउपलक्ष्यंते एताभिर्देवताभिरुपलक्षितोयोमार्गस्तत्रप्रयातःकर्मयोगीचांद्रमसंज्योतिस्तदुपलक्षितंस्वर्गलोकंप्राप्यतत्रेष्टापूर्त कर्मफलंभुक्त्वापुनरावर्त्ततेअत्रापिश्रुतिः । "तेधूममभिसंभवंतिधूमाद्रात्रेरपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणपक्षाद्यान्षण्मासान्दक्षिणादित्यएति

मासेभ्यःपितृलोकंपितृलोकाच्चंद्रंतेचंद्रंप्राप्यान्नंभवंति" इत्यादिः। तदेवंनिवृत्तिकर्मसहितोशासनयाक्रमयुक्तिःकाम्यकर्मभिश्चस्वर्गभोगानंत रमावृत्तिःनिषिद्धकर्मभिस्तुनरकभोगानंतरमावृत्तिःक्षुद्रकर्मणांजंतूनांतवत्रैवपुनःपुनर्जन्मेतिद्रष्टव्यम् ॥ २९ ॥ उक्तौमार्गावुपसंहरति शुक्लेति। शुक्लार्चिरादिगतिःप्रकाशमयत्वात् कृष्णाधूमादिगतिःतमोमयत्वात् एतेगतीमार्गौज्ञानकर्माधिकारिणोजगतःशाश्वतेअनादी संमते संसारस्यानादित्वात् तयोरेकयाशुक्लयानिवृत्तिंमोक्षंयाति अन्ययाकृष्णयातुपुनरावर्त्तते ॥ २६ ॥ मार्गज्ञानफलंदर्श

शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ॥ एकया यात्यनावृत्तिमन्ययावर्त्तते पुनः ॥ २६ ॥
नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन ॥ तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥ २७ ॥
वेदेषु यज्ञेषु तपस्सु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ॥ अत्येति तत्सर्वमिदंविदित्वा योगी परं
स्थानमुपैति चाद्यम्॥२८॥इति श्रीमद्भ०सू०ब्रह्म०योग०श्रीकृ०महापुरुषयोगो नामाष्टमोऽध्यायः॥८॥

यन्भक्तियोगमुपसंहरति। नैतेइति। एतेसृतीमार्गौहेपार्थमोक्षसंसारप्रापकौजानन्कश्चिदपियोगीनमुह्यति। सुखबुद्ध्यास्वर्गादिफलंनकाम यते किंतुमरमेश्वरनिष्ठएवभवतीत्यर्थः। स्पष्टमन्यत् ॥ २७ ॥ अध्यायार्थमष्टप्रश्नार्थनिर्णयंसफलमुपसंहरति। वेदेष्विति। वेदेष्वध्यय नादिभिः यज्ञेष्वनुष्ठानादिभिः तपस्सुकायशोषणादिभिः दानेषुसत्पात्रार्पणादिभिः यत्पुण्यफलमुपादिष्टंशास्त्रेषुतत्सर्वमत्येति। ततोऽ

पिश्रेष्ठंयोगैश्वर्यंप्राप्नोति किंकृत्वा इदमष्टप्रश्नार्थनिर्णयेप्रोक्तंतत्त्वंविदित्वा ततश्चयोगीज्ञानीभूत्वापरमुत्कृष्टमाद्यंजगन्मूलभूतस्थानं विष्णोःपरमंपदंप्राप्नोति ॥ २८ ॥ अष्टमेऽष्टविशिष्टेष्टसंपृष्टार्थाष्टनिर्णयैः ॥ अक्लिष्टमिष्टधामाप्तिःस्पष्टिताष्टमवर्त्मना ॥ १ ॥ इतिसुबोधिन्यांटीकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ परेशःप्राप्यतेशुद्धभक्त्येतिस्थितमष्टमे ॥ नवमेतुतदैश्वर्यमत्याश्चर्यंप्रपंच्यते ॥ १ ॥ एवंतावत्सप्तमाष्टमयोःस्वीयंपारमेश्वरंतत्त्वंभक्त्यैवसुलभंनान्यथेत्युक्त्वेदानीमचिंत्यंस्वकीयमैश्वर्यंभक्तेश्चासाधारणप्रभावंप्रपंचयिष्यन् श्रीभगवानुवाच इदंत्विति विशेषेणज्ञायतेऽनेनेतिविज्ञानंउपासनंतत्सहितंज्ञानमीश्वरविषयमिदं अनसूयवेपुनःपुनःस्वमाहात्म्यमेवोपदिश

श्रीभगवानुवाच ॥ इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ॥ ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १ ॥ राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ॥ प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ २ ॥

तीत्येवंपरमकारुणिकेमयिदोषदृष्टिरहितायतेतुभ्यंवक्ष्यामि तुशब्दोवैशिष्ट्ये तदेवाह गुह्यतममित्यादिना । गुह्यंधर्मज्ञानंततोदेहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानंगुह्यतरं ततोऽपिपरमात्मज्ञानंअतिरहस्यत्वाद्गुह्यतमम् यज्ज्ञात्वाऽशुभात्संसारान्मोक्ष्यसेसद्यएवमुक्तोभविष्यसि ॥ १ ॥ किंच राजविद्येति । इदंज्ञानंराजविद्या विद्यानांराजेतिराजविद्याचगुह्यानांराजेतिराजगुह्यं विद्यासुगोप्येषुचरहस्यं अतिश्रेष्ठमित्यर्थः । राजदंतादित्वादुपसर्जनस्यपरत्वं राज्ञांविद्याराज्ञांगुह्यातिवा उत्तमं पवित्रं अत्यंतपावनमिदं ज्ञानिनांप्रत्यक्षावगमंचप्रत्यक्षःस्पष्टो

ऽवगमोऽवबोधोयस्यतत्प्रत्यक्षावगमम् दृष्टफलमित्यर्थः । धर्म्यंचधर्मादनपेतं सर्वधर्मफलत्वात् कर्तुंसुसुखंच सुखेनकर्त्तुंशक्यमित्यर्थः ।
अव्ययं अक्षयफलत्वात् ॥ २ ॥ नन्वेवमस्यातिसुकरत्वेकेनामसंसारिणःस्युस्तत्राह । अश्रद्दधानाइति । अस्यभक्तिलक्षणज्ञानसहित
स्यधर्मस्येति कर्मणिषष्ठ्यौ इमंधर्ममश्रद्दधानाआस्तिक्येनास्वीकुर्वंतः उपायांतरेणमत्प्राप्तयेकृतप्रयत्नाअपिमामप्राप्यमृत्युयुक्तेसं
सारवर्त्मनि निवर्त्तंते मृत्युव्याप्तेसंसारमार्गेपरिभ्रमंतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ तदेवंवक्तव्यतयाप्रस्तुतस्यज्ञानस्यस्तुत्याश्रोतारमभिमुखीकृ

अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप ॥ अप्राप्य मां निवर्त्तंते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥
मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ॥ मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ ४ ॥
नच मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥ ५ ॥

त्यतदेवज्ञानंकथयति । मयेतिद्वाभ्याम् ॥ अव्यक्ताअतींद्रियामूर्तिःस्वरूपंयस्यतादृशेनमयाकारणभूतेनसर्वमिदंजगत्ततंव्याप्तम् ॥
"तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" इतिश्रुतेः अतएवकारणभूतेमयितिष्ठंतीतिमत्स्थानिसर्वाणिचराचराणिभूतानिएवमपिघटादिषुस्वकार्येषुमृ
त्तिकेवतेषुभूतेषुनाहमवस्थितआकाशवदसंगत्वात् ॥ ४ ॥ किंच नचेति । नचमयिस्थितानिभूतानिअसंगत्वादेवमम ननुतर्हिव्यापक
त्वमाश्रयत्वंचपूर्वोक्तंविरुद्धमित्याशंक्याह । पश्येति । मेऐश्वरमसाधारणंयोगंयुक्तिअघटितघटनाचातुर्यंपश्य मदीययोगमायावैभवस्या

वितर्क्यत्वान्नविरुद्धंकिञ्चिदित्यर्थः अन्यदप्याश्चर्यंपश्येत्याह । भूतेति । भूतानिबिभर्तिधारयतीतिभूतभृत् । भूतानिभावयतिपालयती तिभूतभावनः । एवंभूतोऽपिममात्मापरंस्वरूपंभूतस्थोनभवति अयंभावःयथाजीवोदेहंबिभ्रत्पालयंश्चाहंकारेणतत्संश्लिष्टस्तिष्ठति एवम हंभूतानिधारयन्पालयन्नपिनतेषुतिष्ठामि निरहंकारत्वादिति ॥ ५ ॥ असंश्लिष्टयोरप्याधाराधेयभावंदृष्टांतेनाह । यथेति । अवकाशं विनावस्थानानुपपत्तेर्नित्यमाकाशस्थितोवायुः सर्वत्रगोऽपिमहानपिनाकाशेनसंश्लिष्यते निरवयवत्वेनसंश्लेषायोगात् तथासर्वा

यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगोमहान् ॥ तथासर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६ ॥
सर्वभूतानि कौंतेय प्रकृतिं यांति मामिकाम् ॥ कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥७॥
प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ॥ भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८ ॥

णिभूतानिमयिस्थितानीतिजानीहि ॥ ६ ॥ तदेवमसंगस्ययोगमाययास्थितिहेतुत्वमुक्तम् तथैवसृष्टिप्रलयहेतुत्वंचाहसर्वेति क ल्पक्षयेप्रलयकालेसर्वाणिभूतानिमदीयांप्रकृतिंयांतित्रिगुणात्मिकायांमायायांलीयंते पुनः कल्पादौसृष्टिकालेतानिविसृजामिविशेषेण सृजामि ॥ ७ ॥ नन्वसंगोनिर्विकारश्चत्वंकथंसृजसीत्यपेक्षायामाह प्रकृतिमितिद्वाभ्याम् । स्वांस्वाधीनांप्रकृतिमवष्टभ्या धिष्ठायप्रलयेलीनंसंतंचतुर्विधमिमंसर्वभूतग्रामंकर्मादिपरवशंपुनःपुनर्विधंसृजामि विशेषेणसृजामीतिवा कथं प्रकृतेर्वशात् प्राचीनकर्म

निमित्ततत्स्वभावबलात् ॥ ८ ॥ ननु एवंनानाविधानिकर्माणिकुर्वतस्तवजीवबद्बंधःकथंनस्यादित्याशंक्याह । नचेति । तानिसृष्ट्यादीनिकर्माणिमांनानिबध्नंति कर्मासक्तिर्हिबंधहेतुः साचाप्तकामत्वान्ममनास्तिअतउदासीनवद्वर्त्तमानस्यमेबंधनंनापादयंति उदासीनत्वेकर्तृत्वानुपपत्तेःउदासीनवदास्थितमित्युक्तम् ॥ ९ ॥ तदेवोपपादयति । मयेति । मयाध्यक्षेणाधिष्ठात्रानिमित्तभूतेनप्रकृतिःसचराचरंविश्वंसूयते जनयति अनेनमदधिष्ठानेन हेतुनाइदंजगद्विपरिवर्त्तते पुनःपुनर्जायते सन्निधिमात्रेणाधिष्ठातृत्वात्कर्तृत्वमुदासीनत्वं

न च मां तानि कर्माणि निबध्नंति धनंजय ॥ उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ९ ॥
मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ॥ हेतुनानेन कौंतेय जगद्विपरिवर्त्तते ॥ १० ॥
अवजानंति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ॥ परं भावमजानंतो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ११ ॥
मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ॥ राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥१२॥

चाविरुद्धमितिभावः ॥ १० ॥ नन्वेवंभूतंपरमेश्वरंत्वांकिमितिकेचिन्नाद्रियंतेतत्राह । अवजानंतीतिद्वाभ्याम् सर्वभूमहेश्वररूपंमदीयंपरंभावंतत्त्वमजानंतोमूढामूर्खाः मामवजानन्त्यवमन्यंते अवज्ञानेहेतुः शुद्धसत्वमयीमपितनुंभक्तेच्छावशान्मनुष्याकारामाश्रितवंतम् ॥ ११ ॥ किंच मोघाशाइति । मत्तोऽन्यद्देवतांतरंक्षिप्रंफलंदास्यतीत्येवंभूतामोघानिष्फलैवाशायेषांते अतएवमद्वि

मुखत्वान्मोघानिव्यर्थानिकर्माणियेषांते मोघमेवनानाकुतर्काश्रितंशास्त्रज्ञानंयेषांते अतएवविचेतसोविक्षिप्तचित्ताः सर्वत्रहेतुः राक्ष
सीतामसींहिंसादिप्रचुराम् आसुरींचराजसींकामदर्पादिबहुलाम् मोहिनींबुद्धिभ्रंशकरींप्रकृतिंस्वभावंश्रिताआश्रिताःसंतोमामवजानं
तीतिपूर्वेणान्वयः ॥ १२ ॥ केतर्हित्वामाराधयंतीत्यतआह महात्मानस्त्विति महात्मानः कामाद्यनभिभूतचित्ताः यतः अभयं
सत्वसंशुद्धिरित्यादिनावक्ष्यमाणां दैवींप्रकृतिंस्वभावमाश्रिताः अतएवमद्व्यतिरेकेणनास्त्यप्यस्मिन्मनोयेषांते भूतादिंजगत्कारणमव्य

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ॥ भजंत्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥ १३ ॥
सततं कीर्तयंतो मां यतंतश्च दृढव्रताः ॥ नमस्यंतश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ १४ ॥
ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजंतो मामुपासते ॥ एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥ १५ ॥

यंनित्यंचमांज्ञात्वाभजंति ॥ १३ ॥ तेषांभजनप्रकारमाह सततमितिद्वाभ्याम् । सततंसर्वदास्तोत्रमंत्रादिभिःकीर्तयंतःकेचिन्मामुपासते
सेवंते दृढानिव्रतानिनियमायेषांतादृशाःसंतोयतंतश्चेश्वरपूजादिषु इंद्रियोपसंहारादिषुप्रयत्नंकुर्वंतश्चकेचिद्भक्त्यानमस्यंतःप्रणमंतश्चा
न्येनित्ययुक्ताअनवरतमवहिताःसेवंसेवंते भक्त्येतिनित्ययुक्ताइतिचकीर्तनादिष्वपिद्रष्टव्यम् ॥ १४ ॥ किंच ज्ञानेति वासुदेवःसर्वमित्येवं

सर्वात्मत्वदर्शनंज्ञानंतदेवयज्ञस्तेनज्ञानयज्ञेनमांयजंतः पूजयंतोऽन्येऽप्युपासतेतत्रापिकेचिदेकत्वेनएकमेवपरंब्रह्मेतिपरमार्थदर्शनरूपाभेदभावनया केचित्पृथक्त्वेनदासोऽहमितिपृथग्भावनया केचित्तुविश्वतोमुखंसर्वात्मकंमांबहुधाब्रह्मरुद्रादिरूपेणोपासते ॥ १५ ॥ सर्वात्मतांप्रपंचयति अहमितिचतुर्भिः । क्रतुः श्रौतोऽग्निष्टोमादिः यज्ञस्तुस्मार्त्तःपंचयज्ञादिः स्वधापित्रर्थेश्राद्धादिः औषधमोषधिप्रभवमन्नंभेषजंवा मंत्रोयाज्यापुरोनुवाक्यादिः आज्यंहोमादिसाधनम् अग्निराहवनीयादिः हुतंहोमः एतत्सर्वमहमेव ॥ १६ ॥ किंच पितेति

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषधम् ॥ मंत्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥ १६ ॥
पिताहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ॥ वेद्यं पवित्रमोङ्कार ऋक्साम यजुरेव च ॥ १७ ॥
गतिर्भर्त्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ॥ प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥ १८ ॥

धाताकर्मफलविधाता वेद्यंज्ञेयंवस्तु पवित्रंशोधकंप्रायश्चित्तात्मकंवा ओंकारःप्रणवः ऋग्वेदादयोवेदाश्चअहमेव स्पष्टमन्यत् ॥ १७ ॥ किंच गतिरिति गम्यतइतिगतिःफलम् भर्त्तापोषणकर्त्ता प्रभुः नियंता साक्षीशुभाशुभद्रष्टा निवासः भोगस्थानम् शरणंरक्षकः सुहृद्धितकर्त्ता प्रकर्षेणभवत्यनेनेतिप्रभवःस्रष्टा प्रलीयतेऽनेनेतिप्रलयःसंहर्त्ता तिष्ठंत्यस्मिन्निति स्थानमाधारःनिधीयतेऽस्मिन्निति निधानंलयस्थानम् बीजंकारणम् तथाप्यव्ययमविनाशि नतुव्रीह्यादिबीजवन्नश्वरमित्यर्थः ॥ १८ ॥

किंच तपामीति आदित्यात्मनास्थित्वानिदाघसमयेतपामि जगतस्तापंकरोमि वृष्टिसमयेचवर्षमुत्सृजामि विमुंचामि कदाचित्तुवर्षानिं गृह्णामिआकर्षामि अमृतंजीवनं मृत्युश्चनाशः सत्स्थूलंदृश्यम् असच्चसूक्ष्ममदृश्यम् एतत्सर्वमहमेवेतिमत्वामामेवबहुधाउपासतइतिपूर्वे णैवान्वयः ॥ १९ ॥ तदेवमवजानंतिमांमूढाइत्यादिश्लोकद्वयेनक्षिप्रफलाशयादेवतांतरंभजंतोमांनाद्रियंतइत्यभक्तादर्शिताः महात्मान स्तुमांपार्थेत्यादिनाचभक्ताउक्ताः तत्रैकत्वेनपृथक्त्वेनवापरमेश्वरंश्रीवासुदेवं ये न भजंति तेषां जन्ममृत्युप्रवाहोदुर्वारइत्याह।त्रैविद्यामा

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च॥अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन १९ त्रैविद्या मां सोमपाः पूत पापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयंते॥ते पुण्यमासाद्य सुरेंद्रलोकमश्नंति दिव्यां दिवि देवभोगान् २० ते तंभुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्त्यलोकं विशंति॥एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभंत ॥२१॥

मिति द्वाभ्यां ऋग्यजुःसामलक्षणास्तिस्त्रोविद्यायेषांतेत्रिविद्याः त्रिविद्याएवत्रैविद्याः स्वार्थेतद्धितः तिस्त्रोविद्याअधीयंतेजानंतीतिवात्रैवि द्याः वेदत्रयोक्तकर्मतत्पराइत्यर्थः वेदत्रयेविहितैर्यज्ञैर्मामिष्ट्वाममैवरूपंदेवतांतरमित्यजानंतोऽपिवस्तुतइंद्रादिरूपेणमामेवेष्ट्वासंपूज्य यज्ञशेषंसोमंपिबंतीतिसोमपाः तेनैवपूतपापाःशोधितकल्मषाः संतःस्वर्गतिंस्वर्गंप्रतिगतिंयेप्रार्थयंते तेपुण्यफलरूपंसुरेंद्रस्यलोकंस्व र्गमासाद्यप्राप्यदिविस्वर्गेदिव्यानुत्तमान्देवानांभोगानश्नंति भुंजते ॥ २० ॥ ततश्च तेतंभुक्त्वेति तेस्वर्गकामास्तंप्रार्थितंविपुलंस्वर्गलो

कंतत्सुखंभुक्त्वाभोगप्रापकेपुण्येक्षीणेसतिमर्त्यलोकंविशंति पुनरप्येवमेववेदत्रय्याविहितंधर्ममनुसृताः कामकामाः भोगान्कामयमाना गतागतंयातायातंलभंते ॥ २१ ॥ मद्भक्तास्तुमत्प्रसादेनकृतार्थाभवंतीत्याह अनन्याइति अनन्याः नास्तिमद्व्यतिरेकेणान्यत्काम्यं भजनीयंदेवतांतरंयेषांतथाभूतायेजनाः मांचिंतयंतःसेवंतेतेषांनित्याभियुक्तानांसर्वदामदेकनिष्ठानांयोगंधनादिलाभंक्षेमंचतत्पालनंमोक्षं वातैरप्रार्थितमप्यहमेववहामि प्रापयामि ॥ २२ ॥ ननुचत्वद्व्यतिरेकेणवस्तुतोदेवतांतरस्याभावादिंद्रादिसेविनोऽपित्वद्भक्ताएवेतिक

अनन्याश्चिंतयंतो मां ये जनाः पर्युपासते ॥ तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ २२ ॥
येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजंते श्रद्धयान्विताः ॥ तेऽपि मामेव कौंतेय यजंत्यविधिपूर्वकम् ॥ २३ ॥
अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ॥ न तु मामभिजानंति तत्त्वेनातश्च्यवंति ते ॥ २४ ॥
यांति देवव्रता देवान्पितॄन्यांति पितृव्रताः ॥ भूतानि यांति भूतेज्या यांति मद्याजिनोऽपि माम् ॥२५॥

थंतेगतागतंलभेरंस्तत्राह येपीति श्रद्धयोपेताभक्ताःसंतोयेऽपिजनाःयज्ञेनान्यदेवताइंद्रादिरूपायजंते तेऽपिमामेवयजंतीतिसत्यम् किंतु अविधिपूर्वकंमोक्षप्रापकंविधिंविनायजंति अतस्तेपुनरावर्त्तंते ॥ २३ ॥ एतदेवविवृणोति अहंहीति सर्वेषांयज्ञानांतत्तद्देवतारूपेणाहमेवभोक्ता प्रभुश्चस्वामी फलदातापिचाहमेवेत्यर्थः एवंभूतंमांतेतत्त्वेनयथावन्नाभिजानंतिअतश्च्यवंतिप्रच्यवंतेपुनरावर्तंते येतुसर्वदेवतासुमामेवांतर्यामिणंपश्यंतोयजंतितेतुनावर्त्तंते ॥ २४ ॥ तदेवोपपादयति यांतीति देवेषुइन्द्रादिषुव्रतंनियमोयेषांतेअंतवतोदेवान्यांतिअतः

पुनरावर्तंते पितृषुव्रतंयेषांश्राद्धादिक्रियापराणांतेपितॄन्यांति भूतेषुविनायकमातृकादिषुइज्यापूजायेषांतेभूतानियांति मांयष्टुंशीलंयेषांते मद्याजिनस्तेतुमामक्षयंपरमानंदरूपंनारायणंयांति ॥२५॥ तदेवंस्वभक्तानामक्षयफलत्वमुक्तं अनायासत्वंस्वभक्तेर्दर्शयति। पत्रमिति। पत्र पुष्पादिमात्रमपिमह्यंभक्त्याप्रीत्याययःप्रयच्छति तस्यप्रयतात्मनःशुद्धचित्तस्यनिष्कामभक्तस्यतत्पत्रत्पुष्पादिकंतेनभक्त्याउपहृतं स मर्पितमहमश्नामिप्रीत्यागृह्णामिनहिमहाविभूतिपतेःपरमेश्वरस्यममक्षुद्रदेवतानामिवबहुवित्तसाध्ययागादिभिःपरितोषःस्यात् किंतु भक्ति

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ॥ तदहं भत्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ २६ ॥
यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ॥ यत्तपस्यासि कौंतेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ २७ ॥
शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबंधनैः ॥ संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥ २८ ॥

मात्रेणअतोभक्तेनसमर्पितंयत्किंचित्पत्रादिमात्रमपितदनुग्रहार्थमेवाश्नामीतिभावः ॥२६॥ नचपत्रपुष्पादिकमपियज्ञार्थंपशुसोमादिद्रव्य वन्मदर्थमेवोद्यमैरापाद्यसमर्पणीयम् । किंतर्हियदिति । स्वभावतोवाशास्त्रतोवायत्किंचित्कर्मकरोषि तथायदश्नासि यज्जुहोषि यद्दा सि यत्तपस्यासितपःकरोषि तत्सर्वंमय्यर्पितंयथाभवत्येवंकुरुष्व ॥ २७ ॥ एवंचयत्फलंप्राप्स्यसितच्छृणु शुभेति एवंकुर्वन्कर्मबंध नैः कर्मनिमित्तैरिष्टानिष्टैःफलैर्मुक्तोभविष्यसि कर्मणांमयिसमर्पितत्वेनतवतत्फलसंबंधानुपपत्तेः तैश्चविमुक्तःसन् संन्यासयोगयुक्तात्मा

संन्यासःकर्मणांमदर्पणंसएवयोगस्तेनयुक्तः आत्माचित्तंयस्यतथाभूतस्त्वं मांप्राप्स्यसि॥ २८॥ यदिभक्तेभ्यएवमोक्षंददासि नाभक्ते भ्यश्चतर्हितवापिकिंरागद्वेषादिकृतंवैषम्यमस्तिनेत्याह । समइति । समोऽहंसर्वेष्वपिभूतेषुअतोमेममाप्रियश्चद्वेष्यश्चनास्त्येव एवंसत्य पियेमांभजंतितेभक्तामयिवर्तंते अहमपितेषुअनुग्राहकतयावर्ते अयंभावः यथाग्नेः स्वसेवकेष्वेवतमःशीतादिदुःखमपाकुर्वतोऽपिनवैष म्यं यथावाकल्पवृक्षस्य तथैवभक्तपक्षपातिनोऽपिममनवैषम्यंकिंतु मद्भक्तेरेवंमहिमेति॥ २९॥ अपिच मद्भक्तेरवितर्क्यःप्रभावइतिद

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः॥ येभजंति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम्॥२९॥
अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक्॥ साधुरेव स मंतव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः॥ ३०॥
क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छांतिं निगच्छति॥ कौंतेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति॥ ३१॥

र्शयन्नाह। अपिचेदिति। अत्यंतंदुराचारोपियद्यप्यपृथक्त्वेनपृथक्देवताअपिवासुदेवएवेतिबुद्ध्यानरोदेवतांतरभक्तिमकुर्वन्मामेवश्रीनारा यणंभजते तर्हिसाधुः श्रेष्ठएवसमंतव्यः यतोऽसौसम्यग्व्यवसितः परमेश्वरभजनेनैवकृतार्थोभविष्यामीतिशोभनमध्यवसायंकृतवान् ॥ ३०॥ ननु कथंसमीचीनाध्यवसायमात्रेणसाधुर्मंतव्यस्तत्राह । क्षिप्रमिति। दुराचारोऽपिमांभजन्शीघ्रंधर्मचित्तोभवति ततश्चश श्वच्छांतिंशाश्वतीमुपशांतिंचित्तोपप्लवोपरमरूपांपरमेश्वरनिष्ठांनितरांगच्छतिप्राप्नोति कुतर्ककर्कशवादिनोनैतन्मन्येरन्नितिशंकाव्या

कुलचित्तमर्जुनंप्रोत्साहयति हेकौन्तेय पटहककहलादिमहाघोषपूर्वकं विवदमानानां सभांगत्वाबाहुमुत्क्षिप्यनिःशंकंप्रतिजानीहि प्रतिज्ञां
कुरु कथंमेपरमेश्वरस्यभक्तः सुदुराचारोऽपि नप्रणश्यति अपितुकृतार्थएवभवतीति ततश्चतेत्वत्प्रौढिविजृंभाद्विध्वंसितकुतर्कानिःसंशयं
त्वामेवगुरुत्वेनआश्रयेरन् ॥ ३१ ॥ आचारभ्रष्टं मद्भक्तिः पवित्रीकरोति किमत्रचित्रम् यतोमद्भक्तिर्दुष्कुलानप्यनधिकारिणो
पिसंसारान्मोचयतीत्याह । मांहीति । येऽपिपापयोनयःस्युःनिकृष्टजन्मानोंऽत्यजादयोभवेयुः येऽपिवैश्याःकेवलंकृष्यादिनिरताः स्त्रियः

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः॥स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यांति परां गतिम् ॥३२॥
किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ॥ अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥ ३३ ॥
मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ॥ मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥ ३४ ॥

शूद्रादयश्चाध्ययनादिरहिताः तेऽपिमांव्यपाश्रित्यसंसेव्यपरांगतिंयांति हि निश्चितम् ॥ ३२ ॥ यदेवंतदासत्कुलाःसदाचाराश्चम
द्भक्ताः परांगतिंयांतीतिकिंवक्तव्यमित्याह । किमिति । पुण्याःसुकृतिनोब्राह्मणाः तथाराजानश्चतेऋषयश्चक्षत्रियाः एवंभूताः परांगतिं
यांतीतिकिंवक्तव्यमित्यर्थः अतस्त्वमिमंराजर्षिरूपंलोकंदेहंप्राप्यलब्ध्वामांभजस्व किंच अनित्यमध्रुवमसुखंसुखरहितमिमंमर्त्यलोकं
प्राप्यानित्यत्वाद्विलंबमकुर्वन् असुखत्वाच्चसुखार्थोद्यमंहित्वामामेवभजस्वेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ भजनप्रकारंदर्शयन्नुपसंहरति । मन्मनाइति ।

मय्येवमनोयस्यसमन्मनास्त्वंभव तथैवममैवभक्तःमत्सेवकोभव मद्याजीमद्यजनशीलोभव मामेवचनमस्कुरु एवमेभिःप्रकारैर्मत्परायणः सन्नात्मानंमनोमयियुक्त्वासमाधायमामेवपरमानंदरूपमेष्यसि प्राप्स्यसि ॥ ३४ ॥ निजमैश्वर्यमाश्चर्यंभक्तेश्चाद्भुतवैभवम् ॥ नवमे राजगुह्याख्येकृपयावोचदच्युतः ॥ १ ॥ इति सुबोधिन्यांटीकायांनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ उक्ताःसंक्षेपतःपूर्वंसप्तमादौविभूतयः ॥ दशमेताविवतन्यंतेसर्वत्रेश्वरदृष्टये ॥ १ ॥ एवंतावत्सप्तमादिभिस्त्रिभिरध्यायैर्भजनीयंपरमेश्वररूपंनिरूपितम् तद्विभूतयश्चस

इति श्रीमद्भग०राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥
भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ॥ यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ १ ॥
न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ॥ अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ २ ॥

प्तमे रसोऽहमप्सुकौंतेयेत्यादिनासंक्षेपतोदर्शिताः अष्टमेचअधियज्ञोऽहमेवात्रेत्यादिना नवमेचअहंक्रतुरहंयज्ञइत्यादिना अथेदानींताएवविभूतीः प्रपंचयिष्यन्स्वभक्तेश्चावश्यंकरणीयत्वंवर्णयिष्यन् श्रीभगवानुवाच । भूयएवेति महांतौयुद्धादिस्वधर्मानुष्ठानेमहत्परीचर्यायांवाकुशलौबाहूयस्य हेमहाबाहो भूयएवपुनरपिमेवचः शृणु कथंभूतम् परमंपरमात्मनिष्ठं मद्वचनामृतेनैवप्रीतिमाप्नुवतेतेतुभ्यंहितकाम्ययाहितेच्छयायदहंवक्ष्यामितत् ॥ १ ॥ उक्तस्यापिपुनर्वचनेदुर्ज्ञेयत्वंहेतुमाह । नमइति । मेममप्रकृष्टंभवं जन्मरहितस्या

पिनानाविभूतिभिराविर्भावंसुरगणाअपिमहर्षयोभृग्वादयोऽपिनजानंति तत्रहेतुः अहंहिदेवानांमहर्षीणांचादिः कारणम् सर्वशः सर्वप्र कारैःउत्पादकत्वेनबुद्ध्यादिप्रवर्त्तकत्वेनच अतोमदनुग्रहंविनामाङ्केऽपिनजानंतीत्यर्थः ॥ २ ॥ एवंभूतात्मज्ञानेफलमाह । योमामि ति । सर्वकारणत्वादेवनविद्यतेआदिःकारणंयस्यतमनादिम् अतएवाजंजन्मशून्यम् लोकानांमहेश्वरंचमांयोवेत्ति समनुष्येषुअसंमूढःसं मोहरहितःसन्सर्वपापैःप्रमुच्यते ॥ ३ ॥ लोकमहेश्वरतामेवस्फुटयति बुद्धिरितित्रिभिः।बुद्धिःसारासारविवेकनैपुण्यम् ज्ञानमात्मविषयम्।

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ॥ असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥
बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ॥ सुखं दुःखं भवो भावो भयं चाभयमेव च ॥ ४ ॥
अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ॥ भवंति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥ ५ ॥

असंमोहः व्याकुलत्वाभावः क्षमासहिष्णुत्वम् सत्यंयथार्थभाषणम् दमोबाह्येंद्रियसंयमः शमोऽतःकरणसंयमः सुखमनुकूलसंवेदनी यम् दुःखंचतद्विपरीतम् भवउद्भवः अभावस्तद्विपरीतः भयंत्रासः अभयंतद्विपरीतम् अस्यश्लोकस्यमत्तएवभवंतीत्युत्तरेणान्वयः ॥ ॥ ४ ॥ किंच अहिंसेति । अहिंसापरपीडानिवृत्तिः समतारागद्वेषादिराहित्यम् मित्रामित्रतुल्यता च तुष्टिर्दैवलब्धेनसंतोषः तपःशा रीरादिवक्ष्यमाणम् दानंन्यायार्जितधनादेःसत्पात्रार्पणम् यशःसत्कीर्तिः अयशोऽपकीर्तिः एतेबुद्धिर्ज्ञानमित्यादयस्तद्विपरीताश्चा

बुद्ध्यादयोनानाविधाभावाःप्राणिनांमत्तःसकाशादेवभवंति ॥ ५ ॥ किंच महर्षयइति । सप्तमहर्षयोभृग्वादयःसप्तब्राह्मणाइत्येतेपुराणे निश्चयंगताइत्यादिपुराणप्रसिद्धाः तेभ्योऽपिपूर्वेऽन्येचत्वारोमहर्षयः सनकादयःतथामनवःस्वायंभुवादयः मद्भावा मदीयोभावः प्रभावोयेषुते हिरण्यगर्भात्मनोममैवमनसःसंकल्पमात्राज्जाताः प्रभावमेवाह । येषामिति । येषांभृग्वादीनांचसनकादीनांचइमाब्राह्मणाद्यालोकेवर्धमानाः यथायथंपुत्रपौत्रादिरूपाः शिष्यादिरूपाश्च प्रजाजातावर्त्तन्ते ॥ ७ ॥ यथोक्तविभूत्यादितत्त्वज्ञानस्यफलमाह ।

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ॥ मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥ ६ ॥
एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ॥ सोऽविकंपेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥ ७ ॥
अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते ॥ इति मत्वा भजंते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ ८ ॥

एतामिति एतांभृग्वादिलक्षणांममविभूतिंयोगंचैश्वर्यलक्षणंतत्त्वतोयोवेत्तिसोविकम्पेननिःसंशयेनयोगेनसम्यग्दर्शनेनयुक्तोभवति नास्त्यत्रसंशयः ॥ ७ ॥ यथाचविभूतियोगयोर्ज्ञानेनसम्यग्ज्ञानावाप्तिस्तद्दर्शयति अहमित्यादिचतुर्भिः अहंसर्वस्यजगतःप्रभवः भृग्वादिरूपविभूतिद्वारेणोत्पत्तिहेतुःमत्तएवचास्यसर्वस्यबुद्धिर्ज्ञानमसंमोहइत्यादिसर्वंप्रवर्त्ततइति एवंमत्वावबुद्ध्य बुधाविवेकिनोभावसमन्विताः प्रीतियुक्तामांभजंते ॥ ८ ॥

प्रीतिपूर्वकंभजनमेवाह । मच्चित्ताइति । मय्येवचित्तंयेषांतेमच्चिताः मामेवगताःप्राप्ताःप्राणाइंद्रियाणियेषांतेमद्गतप्राणाः मदर्पितजीव
नाइतिवा एवंभूतास्तेबुधाः अन्योऽन्यंमांन्यायोपेतैः श्रुत्यादिप्रमाणैर्बोधयंतः बुद्ध्वाचमांकथयन्तःसंतोनित्यंतुष्यंति अनुमोदनेनतु
ष्टिंयांति रमंतिच निर्वृत्तिंयांति ॥ ९ ॥ एवंभूतानांचसम्यग्ज्ञानमहंददामीत्याह तेषामितिएवंसततयुक्तानांमय्यासक्तानांप्रीतिपूर्व
कंभजतांतेषांतंबुद्धिरूपंयोगमुपायंददामि तमितिकम् येनोपायेनतेभक्तामांप्राप्नुवंति ॥ १० ॥ बुद्धियोगंदत्वाचतस्यानुभवपर्यंतंमापा

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयंतः परस्परम् ॥ कथयंतश्च मां नित्यं तुष्यंति च रमंति च ॥ ९ ॥
तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ॥ ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयांति ते ॥ १० ॥
तेषामेवानुकंपार्थमहमज्ञानजं तमः ॥ नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ ११ ॥
अर्जुनउवाच॥परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ॥ पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥१२॥

ख्याविद्याकृतंसंसारंनाशयामीत्याह । तेषामिति । तेषामनुकंपार्थमनुग्रहार्थमेवाज्ञानाज्जातंतमः संसाराख्यं नाशयामिकुत्रवास्थितःसन्के
नसाधनेनतमोनाशयसीत्यतआह आत्मभावस्थः बुद्धिवृत्तौस्थितःसन् भास्वताविस्फुरताज्ञानलक्षणेनदीपेननाशयामि ॥ ११ ॥
संक्षेपेणोक्ताविभूतीर्विस्तरेणजिज्ञासुर्भगवंतंस्तुवन्नर्जुनउवाच परंब्रह्मेतिसप्तभिः परंब्रह्मचपरंधामचआश्रयःपरमंचपवित्रंभवानेव कुत

इत्यआह यतःशाश्वतंनित्यंपुरुषं तथादिव्यंद्योतनात्मकं स्वप्रकाशंच आदिश्चासौदेवश्चतं देवानामादिभूतमित्यर्थः तथा अजंअजन्मा नंविभुंव्यापकंत्वामेवाहुः ॥ १२ ॥ केतइत्यतआह । आहुरिति । ऋषयःभृग्वादयःसर्वे देवर्षिर्नारदःअसितश्चदेवलश्चव्यासश्च स्वयंत्वमेव साक्षान्मेमह्यंब्रवीषि ॥ १३ ॥ अतोममेदानींत्वदैश्वर्येअसंभावनानिवृत्तेत्याह । सर्वमिति । एतद्भवानेवपरंब्रह्मेत्यादि सर्वमपिऋतंसत्यंम न्येयन्मांप्रतित्वंकथयसिनमेविदुःसुरगणाइत्यादितदपिसत्यमेवमन्यइत्याह । नहीति । हेभगवन् तवव्यक्तिंदेवानविदुः अस्मदनुग्रहार्थमि

आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ॥ असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥ १३ ॥
सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मांवदसि केशव ॥ न हि ते भगवन् व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥ १४ ॥
स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम ॥ भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥ १५ ॥
वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः॥याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥१६॥

यमभिव्यक्तिरितिनजानंतिदानवाश्चास्मन्निग्रहार्थमितिनविदुरेवेति ॥ १४ ॥ किंतर्हि स्वयमेत्वमात्मानंवेत्थजानासि नान्यः तद प्यात्मनास्वेनैववेत्थ नसाधनांतरेण अत्यादरेणबहुधासंबोधयति हेपुरुषोत्तमपुरुषोत्तमत्वेहेतुगर्भाणिसंबोधनानि हेभूतभावन भूतोत्पा दकभूतानामीश नियन्तः देवानामादित्यादीनांदेवप्रकाशक जगत्पते विश्वपालक ॥ १५ ॥ यस्मात्तवाभिव्यक्तित्वमेववेत्सिनदेवाद

यस्तस्माद्वक्तुमर्हसीति । याआत्मनस्तवादिव्यअत्यद्भुताविभूतास्ताःसर्वावक्तुंत्वमेवार्हसि योग्योभवसि याभिरितिविभूतीनांविशेषणम् स्पष्टार्थम् ॥ १६ ॥ कथनप्रयोजनंदर्शयन्प्रार्थयते कथमितिद्वाभ्याम् हेयोगिन् कथंकैर्विभूतिभेदैःसदापरिचिंतयन्नहंत्वांविद्याम् जानीयाम् विभूतिभेदैनचिंत्योऽपित्वंकेषुकेषुपदार्थेषुमयाचिंतनीयोऽसि ॥ १७ ॥ तदेवंबहिर्मुखेऽपिचित्तेतत्रतत्रविभूतिभेदेनत्वच्चिंतैव यथाभवेत्तथाविस्तरेणकथयेत्याह।विस्तरेणेति।आत्मनस्तवयोगंसर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वादिलक्षणंयोगैश्वर्यंविभूतिं चविस्तरेणपुनःकथय हि

कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदापरिचिंतयन् ॥ केषु केषु च भावेषु चिंत्योऽसि भगवन्मया ॥ १७ ॥ विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन ॥ भूयःकथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्तिमेऽमृतम्॥१८॥श्रीभगवानुवाच॥
हन्त ते कथयिष्यामि दिव्याह्यात्मविभूतयः ॥ प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यंतोविस्तरस्य मे ॥ १९ ॥
अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ॥ अहमादिश्च मध्यं च भूतानामंत एव च ॥ २० ॥

यस्मात्त्वद्वाक्यममृतरूपंशृण्वतोममतृप्तिरलंबुद्धिर्नास्ति ॥ १८ ॥ एवंप्रार्थितःसन् श्रीभगवानुवाच । हन्तेतिहेंतत्यनुकंपासंबोधनं दिव्यायाममविभूतयस्ताः प्राधान्येनतुभ्यंकथयिष्यामि यतोऽवांतरस्याविभूतिविस्तरस्यमदीयस्यांतोनास्ति अतः प्रधानभूताः कतिचिद्वर्णयिष्यामि॥१९॥ तत्रथप्रममैश्वरंरूपंकथयति। अहमिति । हेगुडाकेशसर्वेषांभूतानामाशयेष्वंतःकरणेषुसर्वज्ञत्वादिगुणैर्नियंतृत्वेनाव

स्थितः परमात्माऽहम् आदिर्जन्म मध्यस्थितिः अंतःसंहारः सर्वभूतानांजन्मादिहेतुश्चाहममेवेत्यर्थः ॥ २० ॥ इदानींविभूतीःकथयति । आदित्यानामित्यादिनायावदध्यायसमाप्ति आदित्यानांद्वादशानांमध्येविष्णुर्वामनोऽहम् ज्योतिषांप्रकाशानांमध्येंऽशुमान्विश्वव्यापकरश्मियुक्तोरविःसूर्योऽहंमरुतांदेवविशेषाणांमध्येमरीचिनामाहमस्मि यद्वा सप्तमरुद्गणावयवास्तेषांमध्यइति । तेच आवहःप्रवहःविवहःपरावहःउद्वहःसंवहःपरिवहइतिमरुद्गणाःनक्षत्राणांमध्येचंद्रोऽहम् अत्रच आदित्यानामहंविष्णुरित्यादिषुप्रायशोनिर्धारणेषष्ठी क्वचि

आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् ॥ मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥ २१ ॥
वेदानां सामवेदोस्मि देवानामस्मि वासवः ॥ इंद्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥ २२ ॥
रुद्राणां शंकरश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ॥ वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥ २३ ॥
पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ॥ सेनानीनामहं स्कंदः सरसामस्मि सागरः ॥ २४ ॥

च्चभूतानामस्मिचेतनेत्यादिनासंबंधेषष्ठी तच्चतत्रतत्रैवदर्शयिष्यामः विष्णुरित्याद्यवतारोऽपिप्रभावातिशयमात्रविवक्षयाविभूतित्वेनानिर्दिश्यतेअतःपरंचाध्यायस्यस्पष्टार्थत्वेऽपिक्वचित्किंचिद्व्याख्यास्यामः ॥२१॥ वेदानामिति । वासवइंद्रःभूतानांसंबंधिनीचेतनाज्ञानशक्तिरहमस्मि ॥ २२ ॥ रुद्राणामिति । यक्षरक्षसामितिराक्षसानामपिक्रूरत्वादिसाम्याद्यक्षैःसहैकीकृत्यनिर्देशःतेषांमध्येवित्तेशः कुबेरोऽस्मि पावकोऽग्निः शिखरिणांशिखरवतांउच्छ्रितानांमध्येमेरुः ॥ २३ ॥ पुरोधसामिति । पुरोधसांमध्येदेवपुरोहितत्वान्मुख्यंबृहस्पतिंमांवि

द्धि सेनानीनांसेनापतीनांमध्येदेवसेनापतिःस्कंदोऽहमस्मि सरसांस्थिरजलाशयानांमध्येसमुद्रोऽस्मि ॥ २४ ॥ महर्षीणामिति । गिरां वाचांपदात्मिकानांमध्येएकमक्षरमोंकाराख्यंपदमस्मि यज्ञानांश्रौतस्मार्त्तानांमध्येजपरूपोयज्ञोऽहम् ॥ २५ ॥ अश्वत्थइति । देवाएव संतोमंत्रदर्शनेनयेऋषित्वंप्राप्तास्तेषांमध्येनारदोऽस्मिसिद्धानांउत्पत्तितएवाधिगतपरमार्थतत्त्वानांमध्येकपिलाख्योमुनिरस्मि ॥ २६ ॥

महर्षीणांभृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम् ॥ यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥ २५ ॥
अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ॥ गंधर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥ २६ ॥
उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् ॥ ऐरावतं गजेंद्राणां नराणां च नराधिपम् ॥ २७ ॥
आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् ॥ प्रजनश्चास्मि कंदर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥ २८ ॥
अनंतश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् ॥ पितॄणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् ॥ २९ ॥

उच्चैःश्रवसमिति । अमृतार्थक्षीराब्धिमथनादुद्भूतमुच्चैःश्रवसंनामाश्वंमद्विभूतिंविद्धि अमृतोद्भवमित्येतदैरावतेऽपिसंबध्यते नराधिपंराजानंमांविद्धि ॥ २७ ॥ आयुधानांमध्येवज्रम् कामान्दोग्धीतिकामधुक् प्रजनःप्रजोत्पत्तिहेतुःकंदर्पःकामोऽस्मि नकेवलंसंभोगप्रधानःकामोमद्विभूतिः अशास्त्रीयत्वात् सर्पाणांसविषाणांराजावासुकिरस्मि ॥ २८ ॥ अनंतइति । नागानांनिर्विषाणांराजाअनंतः शेषो

ऽस्मि यादसांजलचराणांराजावरुणोऽस्मि पितॄणांराजाअर्यमास्मि संयमतांनियमनंकुर्वतांमध्येयमोऽस्मि ॥ २९ ॥ प्रल्हादइति । कल
यतांवशीकुर्वतांगणयतांवामध्येकालोऽहम् मृगेंद्रःसिंहः पक्षिणांमध्येगरुडोऽस्मि ॥ ३० ॥ पवनइति । पवतांपावयितॄणांवेगवतांवामध्ये
वायुरस्मि शस्त्रभृतांवीराणांरामोदाशरथिः यद्वापरशुरामः झषाणांमत्स्यानांमकरःमत्स्यविशेषस्तिमिंगिलः स्रोतसांप्रवाहोदकानांम
ध्येभागीरथी ॥ ३१ ॥ सर्गाणामिति । सृज्यंतइतिसर्गाआकाशादयस्तेषामादिरंतश्चमध्यंचैवाहम् अहमादिश्चमध्यंचेत्यत्रसृष्ट्यादिकर्तृत्वं

प्रल्हादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ॥ मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥ ३० ॥
पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् ॥ झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥ ३१ ॥
सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ॥ अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥ ३२ ॥

पारमैश्वर्यमुक्तं अत्रतूत्पत्तिस्थितिलयामद्विभूतित्वे[illegible]ध्येयाइत्युच्यतइतिविशेषः अध्यात्मविद्याआत्मविद्या प्रवदतांवादिनांसंबंधिन्यो
वादजल्पवितंडाख्याःस्तिस्रःकथाःप्रसिद्धाः तासु[illegible]वादोऽहम् यत्रद्वाभ्यामपिप्रमाणतस्तर्कतश्चस्वपक्षःस्थाप्यते परपक्षश्छलजा
तिनिग्रहस्थानैर्दूष्यतेसजल्पोनाम यत्रत्वेक[illegible]ापयति अन्यस्तुछलजातिनिग्रहस्थानैस्तत्पक्षंदूषयति नतुस्वपक्षंसाधयति सा
वितंडानामकथा तत्रजल्पवितंडेविजि[illegible]ादिनोःशक्तिपरीक्षामात्रफले वादस्तुवीतरागयोःशिष्याचार्ययोरन्ययोर्वातत्त्वनि

र्णयफलश्चातोऽसौश्रेष्ठत्वान्मद्विभूतिरित्यर्थः॥३२॥अक्षरेति। अक्षराणांवर्णानांमध्येऽकारोऽस्मि तस्यसर्ववाङ्मयत्वेनश्रेष्ठत्वात् तथाचश्रुतिः"अकारोहिसर्वावाक्सैषास्पर्शोष्मभिर्व्यज्यमानाबह्वीनानारूपाभवति"इति सामासिकस्यसमाससमूहस्यमध्येद्वंद्वः रामकृष्णावित्यादिसमासोऽस्मि उभयपदप्रधानत्वेनश्रेष्ठत्वात् अक्षयःप्रवाहरूपःकालोऽहमेवकालःकलयतामित्यत्रायुर्गणनात्मकःसंवत्सरशताद्यायुःस्वरूपःकालयुक्तः सचतस्मिन्नायुषिक्षीणेसतिक्षीयते अत्रतुप्रवाहात्मकोऽक्षयःकालउच्यतइतिविशेषः कर्मफलविधातॄणांमध्येविश्वतोमुखोधाता

अक्षराणामकारोऽस्मि द्वंद्वः सामासिकस्य च ॥ अहमेवाक्षयः कालो धाताहं विश्वतोमुखः ॥ ३३ ॥
मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् ॥ कीर्तिः श्रीर्वाक् च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ॥३४॥
बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छंदसामहम् ॥ मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥ ३५ ॥

सर्वकर्मफलविधाताहमित्यर्थः ॥३३॥ मृत्युरिति। संहारकारिणांमध्येसर्वहरोमृत्युरहम् भविष्यताभाविकल्याणानांप्राणिनामुद्भवः अभ्युदयोऽहम् नारीणांस्त्रीणांमध्येकीर्त्याद्याःसप्तदेवतारूपाः स्त्रियोऽहम् यासामाभासमात्रयोगेनप्राणिनःश्लाघ्याभवंतितिताःकीर्त्याद्याः स्त्रियोमद्विभूतयः॥ ३४ ॥ बृहत्सामेति। "त्वामिद्धिहवामहे" इत्यस्यामृचिगीयमानंबृहत्साम तेनचेंद्रःसर्वेश्वरत्वेनस्तूयतइतिश्रेष्ठ्यंदर्शितं छंदोविशिष्टानांमंत्राणांमध्येगायत्रीमंत्रोऽहम् द्विजत्वापादकत्वेनसोमाहरणे नचश्रेष्ठत्वात् कुसुमाकरोवसंतः॥ ३६ ॥

द्यूतमिति।छलयतामन्योन्यवंचनपराणांसंबंधिद्यूतमस्मि तेजस्विनांप्रभाववतांतेजःप्रभावोऽस्मिजेतॄणांजयोऽस्मि व्यवसायिनामुद्यमवतां
व्यवसायउद्यमोऽस्मिसत्त्ववतांसात्विकानांसत्त्वमहम् ॥३६॥ वृष्णीनामिति।वासुदेवोयोऽहंत्वामुपदिशामिधनंजयस्त्वमेवमद्विभूतिःमुनी
नांवेदार्थमननशीलानां वेदव्यासोऽहमस्मि कवीनांकाव्यादर्शिनांमध्येउशनानामकविः शुक्रः॥३७॥दंडइति।दमयतांदमनकर्तॄणांसंबंधीदं

द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम्॥ जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ॥३६॥
वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पांडवानां धनंजयः ॥ मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशनाकविः ॥ ३७ ॥
दंडो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् ॥ मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ ३८ ॥
यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ॥ न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥ ३९ ॥
नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप ॥ एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ४० ॥

डोऽस्मि येनअसंयताअपिसंयताभवंतिसदंडोमद्विभूतिः जेतुमिच्छतांसंबंधिनीसामाद्युपायरूपानीतिरस्मि गुह्यानांगोप्यानांगोपनहेतुमौं
नमवचनमहमास्मि नहितूष्णींस्थितस्याभिप्रायोज्ञाते ज्ञानवतांतत्त्वज्ञानिनांयज्ज्ञानंतदहम् ॥ ३८ ॥ यदिति । यदपिचसर्वभूतानां
बीजंप्ररोहकारणंतदहम् तत्रहेतुः मयाविनायत्स्यात् भवेत् तच्चराचरंभूतंनास्त्येवेति॥३९॥ प्रकरणार्थमुपसंहरति।नान्तइति।अनन्तत्वा

द्विभूतीनांताःसाकल्येनवक्तुंनशक्यंते एषतुविभूतेर्विस्तरउद्देशतःसंक्षेपतःप्रोक्तः ॥ ४० ॥ पुनश्चसाकांक्षंप्रतिकथंचित्साकल्येनकथयति
यद्यदिति।विभूतिमदैश्वर्ययुक्तम् श्रीमत्संपत्तियुक्तम् ऊर्जितंकेनचित्प्रभावबलादिनागुणेनातिशयितंयद्यत्सत्त्वंवस्तुमात्रंतत्तदेवममतेज
सःप्रभावस्यांशेनसंभूतंजानीहि॥४१॥अथवाकिमनेनपरिच्छिन्नज्ञानेन सर्वत्रसमदृष्टिमेवकुर्वित्याह।अथवेति।बहुनापृथग्ज्ञानेनकिंतवका
र्यं यदिदंसर्वंजगदेकांशेनएकदेशमात्रेणविष्टभ्यधृत्वाव्याप्येतिवाअहमेवस्थितः नमद्व्यतिरिक्तंकिंचिदस्ति“पादोस्यविश्वाभूतानि”इति

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ॥ तत्तदेवावगच्छत्वं मम तेजोंऽशसंभवम् ॥ ४१ ॥
अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन ॥ विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥ ४२ ॥
इति श्रीमद्भग० विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ॥
मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ॥ यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोयं विगतो मम ॥ १ ॥

श्रुतेः ॥ ४२ ॥ इंद्रियद्वारतश्चित्तेबहिर्धावतिसत्यपि ॥ ईशदृष्टिविधानायविभूतीर्दशमेऽब्रवीत् ॥ १ ॥ इति सुबोधिन्यांटीकायांदशमो
ऽध्यायः ॥ १० ॥ विभूतिवैभवंप्रोच्यकृपयापरयाहरिः ॥ दिदृक्षोरर्जुनस्याथविश्वरूपमदर्शयत् ॥ १ ॥ पूर्वाध्यायांतेविष्टभ्याहमिदंकृत्स्नमे
कांशेनस्थितोजगदितिविश्वात्मकंपारमेश्वरंरूपमुपक्षितं तद्दिदृक्षुःपूर्वोक्तमभिनंदन्नर्जुनउवाच । मदनुग्रहायेतिचतुर्भिःममानुग्रहायशो
कनिवृत्तयेपरमंपरमार्थनिष्ठंगुह्यंगोप्यमपिआध्यात्ममितिसंज्ञितम् ॥ आत्मानात्मविवेकविषयं यत्त्वयोक्तंवचःअशोच्यानन्वशोचस्त्वमि

त्यादिषष्ठाध्यायपर्यंतंयद्वाक्यं तेनममायंमोहोऽहंहंताएतेहन्यतइत्यादिलक्षणोभ्रमोविगतः विनष्टःआत्मनःकर्तृत्वाद्यभावोक्तेः ॥ १ ॥ किंच भवाप्ययाविति । भूतानांभवाप्ययौसृष्टिप्रलयौत्वत्तःसकाशादेवभवतइतिश्रुतौमया । अहंकृत्स्नस्यजगतःप्रभवः प्रलयस्तथाइत्यादौ विस्तरशः पुनःपुनःकमलस्यपत्रेइवसुप्रसन्नेविशालेअक्षिणीयस्य सः हेकमलपत्राक्षमाहात्म्यमपिचाव्ययम् अक्षयंश्रुतम् विश्वसृष्ट्यादिकर्तृत्वेऽपिशुभाशुभकर्मकारयितृत्वेऽपिबंधमोक्षादिविचित्रफलदातृत्वेऽपिअविकारवैषम्यासंगौदासीन्यादिलक्षणमपरिमितंमहत्त्वंश्रुतं

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ॥ त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥ २ ॥
एवमेतद्यथात्थत्वमात्मानं परमेश्वर ॥ द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ३ ॥
मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ॥ योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥ ४ ॥

अव्यक्तंव्यक्तिमापन्नंमन्यंते मयाततमिदंसर्वं नचमां तानिकर्माणिनिबध्नंति समोऽहंसर्वभूतेषुइत्यादिना अतस्त्वत्परतंत्रत्वादपिजीवानामहंकर्त्तेत्यादियोमोहोविगतभावः ॥ २ ॥ किंच एवमिति । भवाप्ययौहिभूतानामित्यादिमयाश्रुतं यथाचेदानीमात्मानंत्वमात्थ विष्टभ्याहमिदंकृत्स्नमित्येवंकथयसि हेपरमेश्वर। एवमेतत्।अत्राप्यविश्वासोममनास्तीत्यर्थः।तथापिहेपुरुषोत्तम तवैश्वरंज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिःसंपन्नंत्वद्रूपं कौतूहलादहंद्रष्टुमिच्छामि ॥ ३ ॥ नचाहंद्रष्टुमिच्छामीत्येतावतैवत्वयातद्रूपंदर्शयितव्यम् । किंतर्हिमन्यसइति ।

योगिनएवयोगास्तेषामीश्वर मयाअर्जुनेनतद्रूपंद्रष्टुंशक्यमितियदिमन्यसे ततस्तर्हितद्रूपवंतमात्मानंअव्ययंनित्यंममदर्शय ॥ ४ ॥ एवंप्रार्थितःसन्नत्यद्भुतंरूपंदर्शयिष्यन्सावधानोभवेत्येवमर्जुनमभिमुखीकरोति । श्रीभगवानुवाच । पश्येतिचतुर्भिः रूपस्यैकत्वेऽपिनानाविधत्वाद्रूपाणीतिबहुवचनं अपरिमितान्यनेकप्रकाराणिदिव्यान्यलौकिकानिममरूपाणिपश्य वर्णाःशुक्लकृष्णादयः आकृतयोऽवयवसन्नि

श्रीभगवानुवाच ॥ पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ॥ नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥ ५ ॥ पश्यादित्यान्वसून्रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ॥ बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ॥ ॥ ६ ॥ इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ॥ मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥

वेशविशेषाः नानाअनेकावर्णाआकृतयश्चयेषांतानिनानावर्णाकृतीनि ॥५॥ तान्येवाह । पश्येति । आदित्यादीन्ममदेहेपश्य मरुतएकोनपंचाशद्देवविशेषान् अदृष्टपूर्वाणि त्वयावान्येनवापूर्वमदृष्टानि रूपाणि आश्चर्याण्यत्यद्भुतानि ॥ ६ ॥ किंच इहेति । तत्रतत्रपरिभ्रमता वर्षकोटिभिरपिद्रष्टुमशक्यंकृत्स्नमपिचराचरसहितं जगदिहास्मिन्ममदेहेऽवयवरूपेणैकत्रैवस्थितमद्याधुनैवपश्ययच्चान्यज्जगदाश्रयभूतं कारणस्वरूपम् जगतश्चावस्थाविशेषादिकम् जयपराजयादिकंच यदप्यन्यद्द्रष्टुमिच्छसितत्सर्वंपश्य ॥ ७ ॥

यदुक्तमर्जुनेन मन्यसेयदितच्छक्यमिति । तत्राह । नत्विति । अनेनैवतुस्वीयेनचर्मचक्षुषामांद्रष्टुंनशक्यसे शक्तोनभविष्यसि अतोऽहं दिव्यमलौकिकंज्ञानात्मकंचक्षुस्तुभ्यंददामिममैश्वरमसाधारणंयोगंयुक्तिमघटितघटनासामर्थ्यपश्य ॥८॥एवमुक्त्वाभगवानर्जुनायरूपंद र्शितवान् तच्चरूपंदृष्ट्वार्जुनःश्रीकृष्णंविज्ञापितवानितीममर्थं एवमुक्त्वेत्यादिभिःषड्भिःश्लोकैःधृतराष्ट्रंप्रति संजयउवाच ॥ एवमिति हेरा जन् धृतराष्ट्र महांश्चासौयोगेश्वरश्चहारिःपरमंऐश्वरंरूपंदर्शितवान् ॥ ९ ॥ कथंभूतंतदित्यत आह । अनेकेति । अनेकानिवक्त्राणिनयना

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ॥ दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ८ ॥
संजय उवाच ॥ एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्वरो हरिः॥दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥
॥ ९ ॥ अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ १० ॥
दिव्यमाल्यांबरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ॥ सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥ ११ ॥
दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ॥ यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥१२॥

निचयस्मिन्तत् अनेकानामद्भुतानांदर्शनंयस्मिन्तत् अनेकानिदिव्याभरणानियस्मिन्तत् दिव्यान्यनेकानिउद्यतानिआयुधानिचय स्मिन्तत् ॥ १० ॥ किंच दिव्येति।दिव्यानिमाल्यांबराणिचधारयतीतितथा दिव्योगंधोयस्यतादृशमनुलेपनंयस्यतत् सर्वाश्चर्यमयमने काश्चर्यप्रायम् देवंद्योतनात्मकम् अनंतमपरिच्छिन्नम् विश्वतःसर्वतोमुखानियस्मिन्तत्॥ ११॥विश्वरूपदीप्तेर्निरूपमत्वमाह ॥ दिवीति

दिव्याकाशेसूर्यसहस्रयुगपदुत्थितस्ययदियुगपदुत्थिताभाः प्रभाभवेत् तर्हिसातदामहात्मनोविश्वरूपस्यभासःप्रभायाःकथंचित्सदृशीस्यात् नान्योपमास्तीत्यर्थः तथाभूतंरूपंदर्शयामासेतिपूर्वेणान्वयः ॥ १२ ॥ ततःकिंवृत्तमित्यपेक्षायामाहसंजयः तत्रेति । अनेकधाप्रविभक्तंनानाविभागेनावस्थितंकृत्स्नंजगद्देवदेवस्यशरीरेतदवयवत्वेनैकत्रैवास्थितंतदापांडवोऽर्जुनोऽपश्यत् ॥ १३ ॥ एवंदृष्ट्वाकिंकृतवानित्यतआह । ततइति । ततोदर्शनानंतरं विस्मयेनाविष्टोव्याप्तः सन्हृष्टान्युत्पुलकितानिरोमाणियस्यसधनंजयोदेवंतमेवशिरसाप्रणम्यकृ

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा॥अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पांडवस्तदा ॥१३॥ ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनंजयः॥ प्रणम्य शिरसा देवं कृतांजलिरभाषत ॥ १४ ॥ अर्जुन उवाच ॥ पश्यामि देवांस्तव देव देहे सर्वांस्तथा भूतविशेषसंघान् ॥ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थमृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान्१५अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽनंतरूपम्॥नांतं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूपम्॥१६॥

तांजलिःसंपुटीकृतहस्तोभूत्वाऽभाषत उक्तवान् ॥१४॥ भाषणमेवाह । पश्यामीतिसप्तदशभिःहेदेव तवदेहे देवानादित्यादीन् पश्यामि तथासर्वान्भूतविशेषाणांजरायुजांडजादीनांसंघांश्च तथादिव्यानृषीन्वसिष्ठादीन् उरगांश्चतक्षकादीन्तथादेवानामीशंस्वामिनं ब्रह्माणंच कथंभूतम् कमलासनस्थम् पृथ्वीपद्मकर्णिकायांमेरौस्थितम् यद्वा त्वन्नाभिपद्मासनस्थम् ॥ १५ ॥ किंच अनेकेति । अनेका

निबाह्वादीनियस्यताद्दशंपश्यामि अनंतानिरूपाणियस्यतं त्वांसर्वतःपश्यामि तवतुअंतंमध्यमादिंचनपश्यामि सर्वगतत्वात् ॥ १६ ॥
किंच किरीटिनामिति । किरीटिनंमुकुटवन्तं गदिनंमुगदावन्तं चक्रिणंचक्रवन्तं सर्वतोदीप्तिमन्तं तेजःपुंजरूपम् तथादुर्निरीक्ष्यंद्रष्टुमश
क्यम् तत्रहेतुः दीप्तयोनलार्कयोर्द्युतिरिवद्युतिस्तेजोयस्यतम् अतएवाप्रमेयम् एवंभूतइतिनिश्चेतुमशक्यम् त्वांसमन्ततःपश्यामि
॥ १७ यस्मादेवंतवातर्क्यमैश्वर्यंतस्मात् । त्वमिति । त्वमेवाक्षरंपरमंब्रह्म कथंभूतं वेदितव्यंमुमुक्षुभिर्ज्ञातव्यम् त्वमेवास्यविश्वस्यपरं

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमंतम् ॥ पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समंताद्दी
प्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥ १७ ॥ त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ॥
त्वमव्ययःशाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥ १८ ॥ अनादिमध्यांतमनंतवीर्य
मनंतबाहुं शशिसूर्यनेत्रम् ॥ पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम् ॥ १९ ॥

निधानम् निधीयतेऽस्मिन्निति निधानंप्रकृष्टाश्रयः । अतएवत्वमव्ययोनित्यः शाश्वतस्यनित्यस्यधर्मस्यगोप्तापालकः सनातनश्चिरन्तनः
पुरुषोमेमतः संमतोऽसि ॥ १८ ॥ किंच अनादीति । अनादिमध्यान्तमुत्पत्तिस्थितिप्रलयरहितम् अनन्तंवीर्यंप्रभावोयस्यतम् अनन्त
बाहुं अनन्तावाहवोयस्यतम् शशिसूर्यौ नेत्रेयस्यतम् तादृशंत्वांपश्यामि तथादीप्तोहुताशोऽग्निर्वक्त्रेषुयस्यतम् स्वतेजसा इदं

श्वं तपंतंसंतापयंतंपश्यामि ॥ १९ ॥ किंच द्यावापृथिव्योरिति ॥ द्यावापृथिव्योरिदमंतरं हि अंतरिक्षंत्वयैकेनव्याप्तम् दिशश्चसर्वा व्याप्ताः अद्भुतंअदृष्टपूर्वंत्वदीयमिदमुग्रंघोररूपंदृष्ट्वालोकत्रयंप्रव्यथितमतिभीतंपश्यामिइतिपूर्वस्यैवानुषंगः ॥ २० ॥ किंच अमी हीति । अमीसुरसंघाः भीताःसंतः त्वांविशंतिशरणंप्रविशंति तेषांमध्येकेचिदतिभीताः दूरतएवस्थित्वाकृतसंपुटकरयुगुलाः संतोगृ

द्यावापृथिव्योरिदमंतरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः॥ दृष्ट्वाद्भुतं रूपमुग्रं तवेदं लोकत्रयं प्रव्य
थितंमहात्मन् ॥२०॥ अमी हि त्वां सुरसंघाविशंति केचिद्भीताः प्रांजलयो गृणंति॥ स्वस्तीत्युक्त्वा
महर्षिसिद्धसंघाः स्तुवंति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥ २१ ॥ रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या
विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च ॥ गंधर्वयक्षासुरसिद्धसंघा वीक्षंते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥ २२ ॥

णंति जयजयरक्षरक्षेतिप्रार्थयंते स्पष्टमन्यत् ॥ २१ ॥ किंच रुद्रेति । रुद्राश्चादित्याश्चवसवश्चयेचसाध्यानामदेवाः विश्वेदेवाः अश्विनौदेवौ मरुतोमरुद्गणाःऊष्माणंपिबंतीत्यूष्मपाःपितरः "ऊष्मभागाहिपितरः" इत्यादिश्रुतेः स्मृतिश्च "यावदुष्णंभवेदन्नंयावदश्नंति वाग्यताः ॥ पितरस्तावदश्नंतियावन्नोक्ताहविर्गुणा"इति ॥ गंधर्वाश्चयक्षाश्चासुराश्चविरोचनादयः सिद्धानांसंघाश्चतेसर्वएव विस्मिताःसं

तः त्वांवीक्षंतइत्यन्वयः ॥ २२ ॥ किंच रूपमिति । हेमहाबाहो महदत्यूर्जितंतवरूपंदृष्ट्वालोकाःसर्वेप्रव्यथिताःअतिभीताःतथा हंप्रव्यथितोऽस्मि कीदृशंरूपंदृष्ट्वा बहुनिवक्त्राणिनेत्राणिचयस्मिन्तत् बहवोबाहवऊरवःपादाश्चयस्मिन्तत् बहूनिउदराणियस्मि स्तत् बहुभिर्दंष्ट्राभिःकरालंविकृतं रौद्रमित्यर्थः ॥ २३ ॥ नकेवलंभीतोऽहमित्येतावदेव अपितु नभःस्पृशमिति । नभःस्पृशतीति नभःस्पृक् तं अंतरिक्षव्यापिनमित्यर्थः दीप्तंतेजोयुक्तम् अनेकेवर्णायस्यतमनेकवर्णम् व्यात्तानिविवृतान्याननानियस्यतम् दीप्ता

रूपंमहत्ते बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो बहुबाहूरुपादम् ॥ बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाहम् ॥२३॥ नभः स्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ॥ दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितांतरात्मा धृतिं न विंदामि शमं च विष्णो ॥२४॥ दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि॥दिशो न जाने न लभे च शर्म प्रसीददेवेश जगन्निवास ॥२५॥ अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वे सहैवावनिपालसंघैः॥ भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥ २६ ॥

निविशालानिनेत्राणियस्यतम् एवंभूतंत्वांदृष्ट्वाप्रव्यथितोंऽतरात्मामनोयस्यसोऽहम् धृतिंधैर्यमुपशमंचनलभे ॥ २४ ॥ किंच दंष्ट्रेति भोदेवेश तवमुखानिदृष्ट्वाभयावेशेनदिशोनजानामि शर्मचसुखंनलभे भोजगन्निवास प्रसन्नोभव कीदृशानिमुखानि दंष्ट्राभिः करालानि कालानलःप्रलयाग्निः तत्सदृशानि ॥ २५ ॥ यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसीत्यनेनास्मिन्संग्रामभोविजयपराजयादिकंचममदेहेपश्य

तियद्भगवतोक्तं तदिदानीं पश्यन्नाह अमी चेति पंचभिः अमीधृतराष्ट्रस्यपुत्रादुर्योधनायःसर्वे अवनिपालानांजयद्रथादीनांराज्ञांसंघैः सहैव तववक्राणिविशंतीत्युत्तरेणान्वयः । तथा भीष्मश्चद्रोणश्चासौसूतपुत्रः कर्णश्च न केवलंतएवविशंति अपितुप्रतियोद्धारोयेऽस्मदीयायोधमुख्याःशिखंडिधृष्टद्युम्नादयः तैःसह ॥ २६ ॥ वक्त्राणीति । एतेसर्वेत्वरमाणाधावंतइवदंष्ट्राभिःकरालानिभयंकराणिवक्त्राणि विशंति तेषांमध्येकेचिच्चूर्णीकृतैरुत्तमांगैःशिरोभिरुपलक्षितादंतसंधिषुसंश्लिष्टाःसंदृश्यंते ॥ २७ ॥ प्रवेशमेवदृष्टांतेनाह । यथेति । न

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशंति दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ॥ केचिद्विलग्ना दशनांतरेषु संदृश्यंते चूर्णितैरुत्तमांगैः ॥ २७ ॥ यथा नदीनां बहवोंऽबुवेगाः समुद्रमेवाभिमुखा द्रवंति ॥ तथातवामी नरलोकवीरा विशंति वक्त्राण्यभिविज्वलंति ॥ २८ ॥ यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतंगा विशंति नाशाय समृद्धवेगाः ॥ तथैव नाशाय विशंति लोकास्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥ २९ ॥

दीनामनेकमार्गप्रवृत्तानांबहवःअंबूनांवारीणांवेगाःप्रवाहाःसमुद्राभिमुखाःसंतोयथासमुद्रमेवद्रवंति प्रविशंति तथा अमीयेनरलोकवीराः तेअभिविज्वलंति सर्वतःप्रदीप्यमानानिवक्त्राणिप्रविशंति ॥ २८ ॥ अवशत्वेनप्रवेशेनदीवेगोदृष्टांतउक्तःबुद्धिपूर्वकप्रवेशेदृष्टांतमाह । यथेति । प्रदीप्तंज्वलनमग्निंपतंगाःसूक्ष्मपक्षिविशेषाः बुद्धिपूर्वकंसमृद्धोवेगोयेषां तेयथानाशायमरणायैवविशंतितथैवलोकाएतेजनाअ

पितवमुखानिप्रविशंति ॥ २९ ॥ ततःकिमतआह । लेलिह्यसइति । ग्रसमानोगिलन् समग्रान्लोकान्सर्वानेतान्वीरान्समंतात्सर्वतो लेलिह्यसे अतिशयेनभक्षयसि कैः ज्वलद्भिर्वदनैः किंच हेविष्णो तवभासोदीप्तयस्तेजोभिर्विस्फुरणैःसमस्तंजगद्व्याप्यतीव्राःसत्यः प्रतपंति संतापयंति ॥ ३० ॥ यतएवंतस्मात् आख्याहीति भवानुग्ररूपःकइत्याख्याहिकथय तुभ्यंनमोऽस्तु हेदेववरप्रसीदप्रस न्नोभव भवंतमाद्यंपुरुषं विशेषेणज्ञातुमिच्छामि यतस्तवप्रवृत्तिंचेष्टांकिमर्थमेवंप्रवृत्तोऽसीतिनजानामि एवंभूतस्यतवप्रवृत्तिंवार्त्तामपिन

लेलिह्यसेग्रसमानः समंताल्लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः ॥ तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं भासस्तवोग्राः प्र तपंति विष्णो ॥ ३० ॥ आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ॥ विज्ञातुमिच्छामि भ वंतमाद्यंनहि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥ ३१ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो लोकान्समाहर्त्तुमिहप्रवृत्तः ॥ ऋतेऽपि त्वां न भविष्यंति सर्वे येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥ ३२ ॥

जानामीतिवा ॥ ३१ ॥ एवंप्रार्थितःसन् श्रीभगवानुवाच । कालोऽस्मीतित्रिभिः लोकानांक्षयकर्त्ताप्रवृद्धोऽत्युग्रः कालोऽस्मि लोकान्प्राणि नः संहर्त्तुमिहलोकेप्रवृत्तोस्मिअतःऋतेऽपित्वामिति । त्वांहंतारंविनापिनभविष्यंति नजीविष्यंति यद्यपित्वयानहंतव्याएतेतथापिमया कालात्मनाग्रस्ताः संतोमरिष्यंत्येव के ते प्रत्यनीकेषु अनीकान्यनीकानिप्रातिभीष्मद्रोणादीनांसर्वासुसेनासुयेयोद्धारोऽवस्थितास्ते

सर्वेऽपि ॥ ३२ ॥ तस्मादिति यस्मादेवं तस्मात्त्वंयुद्धायोत्तिष्ठ देवैरपिदुर्जयाःभीष्मद्रोणादयोऽर्जुनेननिर्जिताइत्येवंभूतंयशः लभस्व
प्राप्नुहि अयत्नेनशत्रून्जित्वासमृद्धंराज्यंभुंक्ष्व एतेचतवशत्रवस्त्वदीययुद्धात्पूर्वमेवमयैवकालात्मनानिहतप्रायाः तथापित्वंनिमित्तमा
त्रंभव हेसव्यसाचिन् सव्येनवामहस्तेनसाचितुंशरान्संधातुंशीलंयस्येतिव्युत्पत्त्यावामेनापिबाणक्षेपात्सव्यसाचीत्युच्यते ॥ ३३ ॥
नचैतद्भिन्नःकरतन्नोगरीयइत्यादिर्याशंकासाऽपिनकार्येत्याह द्रोणंचेति येभ्यस्त्वंशंकसेतान्द्रोणादीन्मयैवहतांस्त्वंजहि घातय माव्य

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून्भुंक्ष्व राज्यं समृद्धम् ॥ मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥ ३३॥ द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथान्यानपि योधवीरान् ॥ मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥ ३४ ॥ ॥ संजय उवाच ॥ ॥ एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृतांजलिर्वेपमानः किरीटी ॥ नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥ ३५ ॥

थिष्ठाःशोकंमाकार्षीः सपत्नान्शत्रून् रणेयुद्धेनिश्चितंजेतासिजेष्यसि ॥ ३४ ॥ ततोयद्वृत्तंतद्धृतराष्ट्रंप्रतिसंजयउवाच एतदिति एत
त्पूर्वश्लोकत्रयात्मकंकेशवस्यवचनंश्रुत्वा वेपमानःकंपमानः किरीटी अर्जुनः कृतांजलिः संपुटीकृतहस्तः कृष्णंनमस्कृत्यपुनरप्याह
उक्तवान् कथमाह भयहर्षाद्यावेशवशाद्गद्गदेनकंठकंपेनसहवर्त्ततइतिसगद्गदंयथाभवतितथा किंच भीतादपिभीतःसन् प्रणम्यअवनतो

भूत्वा ॥ ३९ ॥ स्थानइत्येकादशभिरर्जुनस्योक्तिः स्थानेइत्यव्ययंयुक्तमित्यस्मिन्नर्थे हेहृषीकेशयतएवंत्वमद्भुतप्रभावोभक्तवत्सलश्च
अतस्तवप्रकीर्त्यामाहात्म्यसंकीर्तनेननकेवलमहमेवप्रहृष्यामिकिंतु जगत्सर्वंप्रहृष्यति प्रकर्षेणहर्षं प्राप्नोति एतत्तुस्थाने युक्तमित्यर्थः।
तथा जगदनुरज्यतेअनुरागंचोपैतिइतियत् तथा रक्षांसिभीतानि संतिदिशःप्रतिद्रवंतिपलायंतइतियत् सर्वेयोगतपोमंत्रादिसिद्धानांसं
घानमस्यंतिप्रणमंतीतियत् एतच्चस्थाने युक्तमेव नचित्रमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ तत्रहेतुमाह कस्मादिति। हेमहात्मन् हेअनंतहेदेवेश हेज

॥ अर्जुन उवाच ॥ स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ॥ रक्षांसि भीतानि दिशो
द्रवंति सर्वे नमस्यंति च सिद्धसंघाः ॥ ३६ ॥ कस्माच्च ते न नमेरन्महात्मन् गरीयसे ब्रह्मणोऽप्या
दिकर्त्रे ॥ अनंत देवेश जगन्निवास त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥ ३७ ॥ त्वमादिदेवः पुरुषः पुराण
स्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ॥ वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम त्वया ततं विश्वमनंतरूप ॥ ३८ ॥

गन्निवास कस्माद्धेतोस्तेतुभ्यंननमेरन् नमस्कारंनकुर्युः कथंभूताय ब्रह्मणोऽपिगरीयसेगुरुतराय आदिकर्त्रेच ब्रह्मणोऽपिजनकाय किंच
सद्व्यक्तंअसदव्यक्तंचताभ्यांपरंमूलकारणंयदक्षरंब्रह्मतच्चत्वमेव एतैर्नवभिर्हेतुभिस्त्वांसर्वेनमस्यंतीतिनचित्रमित्यर्थः ॥३७॥ किंच त्वमि
ति त्वमादिदेवः देवानामादिः यतःपुराणःअनादिःपुरुषस्त्वम् अतएव त्वमस्यविश्वस्यपरंनिधानम् लयस्थानम् तथाविश्वस्यवेत्ताअ

दिताज्ञाताचत्वम् यच्चवेद्यंवस्तुजातं परंचधामवैष्णवंपदंतदपित्वमेवासि अतएवहेअनंतरूप त्वयैवविश्वमिदंततंव्याप्तंएतैश्चसप्तभिर्हेतु
भिस्त्वमेवनमस्कार्यइतिभावः ॥ ३८ ॥ इतश्चत्वमेवसर्वैर्नमस्कार्यः सर्वदेवात्मकत्वादितिस्तुवन्स्वयमपिनमस्करोतिवायुरितिवाय्वा
दिरूपस्त्वमितिसर्वदेवतात्मकत्वोपलक्षणार्थमुक्तम् प्रजापतिःपितामहःतस्यापिजनकत्वात् प्रपितामहस्त्वमतस्तेतुभ्यंसहस्रकृत्वः सह
स्रशोनमोऽस्तु भूयोऽपिपुनरपिसहस्रकृत्वोनमोनमइति भक्तिश्रद्धाभरातिरेकेणनमस्कारेषुतृप्तिमनधिगच्छन्बहुशः प्रणमति ॥ ३९ ॥

वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशांकः प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ॥ नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च
भूयोऽपि नमोनमस्ते ॥ ३९ ॥ नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ॥ अनंतवी
र्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥ ४० ॥ सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण
हे यादव हे सखेति ॥ अजानता महिमानं तवेदं मया प्रमादात्प्रणयेन वापि ॥ ४१ ॥

किंच नमइति हेसर्व सर्वात्मन् सर्वास्वपिदिक्षुतुभ्यंनमोस्तु सर्वात्मकत्वमुपपादयन्नाह अनंतंवीर्यंसामर्थ्यंयस्य तथापिअमितोविक्र
मः पराक्रमोयस्य सः एवंभूतस्त्वंसर्वंविश्वंसम्यगंतर्बहिश्चसमाप्नोषिव्याप्नोषि सुवर्णमिवकटककुंडलादि स्वकार्यंव्याप्यवर्त्तसे ततः सर्व
रूपोऽसि ॥ ४० ॥ इदानींभगवंतंक्षमापयतिसखेतिद्वाभ्याम् त्वांप्राकृतः सखेतिमत्वाप्रसभंहठेनातिरस्कारेणयदुक्तंतत्क्षामयेत्वामित्यु

त्तरेणान्वयः किंतत् हेकृष्णहेयादवहेसखेति संधिरार्षः प्रसभोक्तौहेतुः तवमहिमानमिदंचाविश्वरूपमजानता मयाप्रमादात्प्रणयेनस्नेहे नापिवायदुक्तमिति ॥ ४१ ॥ किंच यच्चेति । हे अच्युत यच्चपरिहासार्थंक्रीडादिषुतिरस्कृतोऽसि एकः केवलः सखीन्विनारहसिस्थित इत्यर्थः । अथवातत्समक्षंतेषांपरिहसतांसखीनांसमक्षंपुरतोऽपि तत्सर्वमपराधजातंत्वां अप्रमेयमचिंत्यप्रभावंक्षामये क्षमांकारयामि ॥ ॥ ४२ ॥ अचिंत्यप्रभावमेवाह पितेति नविद्यतेप्रतिमाउपमायस्यसोऽप्रतिमः तथाविधः प्रभावोयस्यतव हेअप्रतिमप्रभाव त्वमस्य

यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि विहारशय्यासनभोजनेषु ॥ एकोथवाप्यच्युत तत्समक्षं तत्क्षामये त्वाम हमप्रमेयम् ॥ ४२ ॥ पितासि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ॥ न त्वत्समोस्त्य भ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभावः ॥ ४३ ॥ तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसा दये त्वामहमीशमीड्यम् ॥ पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि देवसोढुम् ॥ ४४ ॥

चराचरस्यलोकस्यापिताजनकोऽसि अतएवपूज्यश्चगुरुश्च गुरोरपिगरीयान् गुरुतरः अतोलोकत्रयेपित्वत्समएवतावदन्योनास्ति प रमेश्वरस्यान्यस्याभावात् त्वत्तोऽभ्यधिकः पुनः कुतःस्यात् ॥ ४३ ॥ यस्मादेवं तस्मादिति तस्मात्त्वामीशंजगतः स्वामिनमी ड्यंस्तुत्यंप्रसादये प्रसादयामि कथम् कायंप्रणिधायदंडवन्निपात्य प्रणम्यप्रकर्षेणनत्वा अतस्त्वंममापराधंसोढुंक्षंतुमर्हसि कस्यकइव पु

त्रस्यापराधंकृपयापितायथासहते सख्युर्मित्रस्यापराधंसखानिरुपाधिबंधुर्यथा प्रियश्चप्रियायाअपराधंतत्प्रियार्थंयथातद्वत् ॥ ४४ ॥
एवंक्षमापयित्वाप्रार्थयते अदृष्टपूर्वमितिद्वाभ्यां हेदेव पूर्वमदृष्टंतवरूपंदृष्ट्वाहृषितोस्मि हृष्टोऽस्मि तथाभयेनचमेमनः प्रव्यथितंप्रचलितं
तस्मान्ममव्यथानिवृत्तयेतदेवरूपंदर्शय हेदेवेश हेजगन्निवास प्रसन्नोभव ॥४५॥ तदेवरूपंविशेषयन्नाह किरीटिनमिति किरीटिनंगदावं
तंचक्रहस्तंचत्वांद्रष्टुमिच्छामि पूर्वंयथादृष्टोऽसितथैव अतोहेसहस्रबाहो विश्वमूर्त्तेइदंविश्वरूपंसंहृत्यतेनैवकिरीटादियुक्तेनचतुर्भुजेनरूपेण

अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ॥ तदेव मे दर्शय देव रूपं प्रसीद देवेश
जगन्निवास ॥ ४५ ॥ किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ॥ तेनैव रूपेण
चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥ ४६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं
रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ॥ तेजोमयं विश्वमनंतमाद्यं यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥ ४७ ॥

भव आविर्भव तदनेनश्रीकृष्णमर्जुनःपूर्वमपिकिरीटादियुक्तमेवपश्यतीतिगम्यते यत्तुपूर्वमुक्तंविश्वरूपदर्शने किरीटिनंगदिनंचक्रिणंच
पश्यामीतितद्बहुकिरीटाद्यभिप्रायेण यद्वा । एतावंतंकालंयंत्वांकिरीटिनंगदिनंचक्रिणंचसुप्रसन्नमपश्यम् तमेवइदानींतेजोराशिंदुर्निरीक्ष्यं
पश्यामीत्येवंतत्रबहुवचनव्यक्तिरित्यविरोधः ॥ ४६ ॥ एवंप्रार्थितःसन्तमाश्वासयन् श्रीभगवानुवाच मयेतित्रिभिः हेअर्जुनकिमि

तिबिभेषि यतोमयाप्रसन्नेनकृपयातवेदंपरमुत्तमंरूपंदर्शितम् आत्मनोममयोगाद्योगमायासामर्थ्यात् परत्वमेवाह तेजोमयंविश्वंविश्वा
त्मकमनंतमाद्यंच यन्ममरूपंत्वदन्येनत्वादृशाद्भक्तादन्येननपूर्वंदृष्टंतत् ॥ ४७ ॥ एतद्दर्शनमतिदुर्लभंलब्ध्वात्वंकृतार्थोऽसीत्याह ने
ति वेदाध्ययनातिरेकेणयज्ञाध्ययनस्याभावाद्यज्ञशब्देनयज्ञविद्याःकल्पसूत्राद्यालक्ष्यंते वेदानांयज्ञविद्यानांचाध्ययनैरित्यर्थः नचदानै
र्नचक्रियाभिरग्निहोत्रादिभिः नचोग्रैस्तपोभिश्चांद्रायणादिभिः एवंरूपोऽहंत्वदन्येनमनुष्यलोकेद्रष्टुंशक्यः अपितुत्वमेवकेवलंमत्प्रसा

न वेदयज्ञाध्यायनैर्नदानैर्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः॥एवंरूपः शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन
कुरुप्रवीर ॥ ४८ ॥ मा ते व्यथा मा च विमूढभावो दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ् ममेदम् ॥ व्यपेतभीःप्री
तमनाःपुनस्त्वं तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥४९॥ संजय उवाच ॥ इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा
स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ॥ आश्वासयामास च भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा॥५०॥

देनदृष्ट्वाकृतार्थोऽसि ॥ ४८ ॥ एवमपिचेत्तवेदंरूपंघोरंदृष्ट्वाव्यथाभवतितर्हितदेवरूपंदर्शयामीत्याह मातइति ईदृक्ईदृशंमदीयंघोरंरूपं
दृष्ट्वातेव्यथामास्तु विमूढभावोविमूढत्वंचमास्तु व्यपगतभयःप्रीतमनाश्वसन् पुनस्त्वंतदेवेदंममरूपंप्रकर्षेणपश्य ॥ ४९ ॥ एवमुक्त्वा
प्राक्तनमेवरूपंदर्शितवानितिसंजयउवाच इतीति श्रीवासुदेवोऽर्जुनमेवमुक्त्वायथापूर्वमासीत्तथैवकिरीटादियुक्तंचतुर्भुजंस्वीयंरूपंपुन

दर्शयामास एनमर्जुनंभीतमेवप्रसन्नवपुर्भूत्वापुनरप्याश्वासितवान् महात्माविश्वरूपः कृपालुरितिवा ॥ ५० ॥ ततोनिर्भयःसन्नर्जुन उवाच दृष्ट्वेति सचेताः प्रसन्नचित्तइदानींसंवृत्तः जातोस्मि प्रकृतिंस्वास्थ्यंचप्राप्तोऽस्मि शेषंस्पष्टम् ॥ ५१ ॥ स्वकृतस्यानुग्रह स्यातिदुर्लभत्वंदर्शयन् श्रीभगवानुवाच सुदुर्दर्शमिति यन्ममविश्वरूपंत्वंदृष्टवानसि इदंसुदुर्दर्शमत्यंतंद्रष्टुमशक्यम् अतोदेवाअप्यस्य

॥अर्जुन उवाच ॥ दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ॥ इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिंगतः ॥५१ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ॥ देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शन कांक्षिणः ॥ ५२ ॥ नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन नचेज्यया ॥ शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ ५३ ॥ भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ॥ ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥ ५४ ॥ मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तःसंगवर्जितः ॥ निर्वैरःसर्वभूतेषु यः स मामेति पांडव ॥ ५५ ॥

रूपस्यसर्वदादर्शनमिच्छंति नकेवलंपुनरिदंपश्यंति ॥ ५२ ॥ तत्रहेतुः नाहमितिस्पष्टार्थः ॥ ५३ ॥ केनोपायेनतर्हिद्रष्टुंशक्यइ ति तत्राह भक्त्येति अनन्ययामदेकनिष्ठयाभक्त्यातुएवंभूतोविश्वरूपोऽहंतत्त्वेनपरमार्थतोज्ञातुंशक्यःशास्त्रतः द्रष्टुंप्रत्यक्षतःप्रवेष्टुंच तादात्म्येनशक्यः नान्यैरुपायैः ॥ ५४ ॥ अतःसर्वशास्त्रसारंपरमंरहस्यंशृण्वित्याह मत्कर्मकृदिति मदर्थंकर्मकरोतीतिमत्कर्मकृत्

अहमेवपरमःपुरुषार्थोयस्यसः ममैवभक्तोमामेवाश्रितः पुत्रादिषुसंगवर्जितोनिर्वैरश्चसर्वभूतेषु एवंभूतोयःसमांप्राप्नोति नान्यइति ॥ ५५ ॥
देवैरपिसुदुर्दर्शंतपोज्ञानादिकोटिभिः ॥ भक्तायभगवानेवंविश्वरूपमदर्शयत् ॥ १ ॥ इतिसुबोधिन्यांटीकायामेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥
निर्गुणोपासनस्यैवंसगुणोपासनस्यच ॥ श्रेयःकतरदित्येवंनिर्णेतुंद्वादशोद्यमः ॥ १ ॥ पूर्वाध्यायांतेमत्कर्मकृन्मत्परमइत्येवंभक्तिनिष्ठस्य
श्रेष्ठत्वमुक्तम् । कौंतेयप्रतिजानीहीत्यादिनातत्रतस्यैवश्रेष्ठत्वंवर्णितम् । तथातेषांज्ञानीनित्ययुक्तएकभक्तिर्विशिष्यतइत्यादिनासर्वज्ञानप्लवे

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विश्वरूपदर्शनयोगो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ अर्जुन उवाच ॥ एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ॥ ये चाप्य क्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ १ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उ पासते ॥ श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २ ॥

नैववृजिनंसंतरिष्यसीत्यादिनाचज्ञाननिष्ठस्यश्रेष्ठत्वमुक्तम् एवमुभयोः श्रेष्ठत्वेऽपिविशेषजिज्ञासयाभगवंतंप्रतिअर्जुनउवाच एवमिति एवं
सर्वकर्मार्पणादिनासततंयुक्तास्त्वन्निष्ठाःसंतोयेभक्तास्त्वांविश्वरूपंसर्वज्ञंसर्वशक्तिपर्युपासतेध्यायंति येचाप्यक्षरंब्रह्मअव्यक्तंनिर्विशेषंउपास
ततेषांउभयेषांमध्येअतिशयेनकेयोगविदः श्रेष्ठइत्यर्थः ॥ १ ॥ तत्रप्रथमाः श्रेष्ठाइत्युत्तरंश्रीभगवानुवाच मयीति मयिपरमेश्वरेसर्वज्ञ
त्वादिगुणविशिष्टेमनआवेश्यैकाग्रंकृत्वा नित्ययुक्ताःमदर्थकर्मानुष्ठानादिनामन्निष्ठाः संतःश्रेष्ठयाश्रद्धयायुक्तायेमामाराधयंति तेयुक्ततमा

ममाभिमताः ॥२॥ तर्हिइतरेकिंनश्रेष्ठाइत्यतआहयेत्वितिद्वाभ्याम् येत्वक्षरंपर्युपासतेध्यायंतितेपिमामेवप्राप्नुवंतीतिद्वयोरन्वयः अक्षरस्य लक्षणमनिर्देश्यमित्यादि अनिर्देश्यंशब्देननिर्देष्टुमशक्यम् यतोव्यक्तंरूपादिहीनम् सर्वत्रगंसर्वव्यापिअव्यक्तत्वादेवाचिंत्यं कूटस्थंकूटेमायाप्रपंचेस्थितम् अधिष्ठानत्वेनस्थितम् अचलंस्पंदनरहितम् अतएवध्रुवंनित्यम् वृद्ध्यादिरहितम् ॥३॥ संनियम्येति स्पष्टम्॥४॥ ननु चतेऽपित्वामेवप्राप्नुवंतितर्हीतरेषांयुक्ततमत्वंकुतइत्यपेक्षायांक्लेशाक्लेशकृतंविशेषमाह क्लेशइतित्रिभिः अव्यक्तेनिर्विशेषेअक्षरेआसक्तंचेतो

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ॥ सर्वत्रगमचिंत्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ३ ॥
सन्नियम्येंद्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ॥ ते प्राप्नुवंति मामेव सर्वभूतहितेरताः ॥ ४ ॥
क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ॥ अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ५ ॥
ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ॥ अनन्येनैव योगेन मां ध्यायंत उपासते ॥ ६ ॥

येषांतेषांक्लेशोऽधिकतरः हियस्मादव्यक्तविषयागतिर्निष्ठा देहाभिमानिभिः दुःखंयथाभवत्येवमवाप्यते देहाभिमानिनांनित्यंप्रत्यक्प्रवणत्वस्यदुर्घटत्वादितिभावः ॥ ५ ॥ मद्भक्तानांमत्प्रसादादनायासतएवसिद्धिर्भवतीत्याह येत्वितिद्वाभ्याम् । मयिपरमेश्वरेसर्वाणिकर्माणि संन्यस्यसमर्प्यमत्पराभूत्वामांध्यायंतः अनन्येननविद्यतेअन्योभजनीयोयस्मिनतेनैव एकांतभक्तियोगेनोपासतइत्यर्थः ॥ ६ ॥

तेषामिति एवंमयिआवेशितंचेतोयैस्तेषांमृत्युयुक्तात्संसारसागरादहंसम्यगुद्धर्त्ताअचिरेणैवभवामि ॥७॥ यस्मादेवंतस्मात्मय्येवेति। मय्ये
वसंकल्पविकल्पात्मकंमनआधत्स्व स्थिरीकुरु बुद्धिमपिव्यवसायात्मिकांमय्येवनिवेशय एवंकुर्वन्मत्प्रसादेनलब्धज्ञानःसन्नतऊर्ध्वंदेहां
तेमरणानंतरंमय्येवनिवासिष्यसिनिवत्स्यसि मदात्मनावासं करिष्यसि नात्रसंशयःतथाचश्रुतिःदेहांतेदेवस्तारकंपरंब्रह्मव्याचष्टइति॥८॥
अत्राशक्तंप्रतिसुगमोपायमाह अथेतिस्थिरंयथाभवत्येवंमयिचित्तंधारयितुंयदिशक्तोनभवसि तर्हिविक्षिप्तंचित्तंपुनःप्रत्याहृत्यममानुस्मर

तषामहं समुद्धर्त्ता मृत्युसंसारसागरात् ॥ भवामि न चिरात्पार्थमय्यावेशितचेतसाम् ॥ ७ ॥
मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ॥ निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥ ८ ॥
अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ॥ अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनंजय ॥ ९ ॥
अभ्यासे प्यसमर्थोऽसि मत्कर्म परमो भव ॥ मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १० ॥
अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ॥ सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ ११ ॥

णलक्षणोयोगाभ्यासस्तेनमांप्राप्तुमिच्छप्रयत्नंकुरु ॥ ९ ॥ यदिपुनर्नैवंतत्राह अभ्यासइति अभ्यासेऽपियद्यशक्तोऽसितर्हिमत्प्रीत्यर्थानि
यानिकर्माणिएकादश्युपवासव्रतचर्यानामसंकीर्त्तनादीनितदनुष्ठानमेवपरमंयस्यताद्दशोभव एवंभूतानिकर्माण्यपिमदर्थंकुर्वन्मोक्षंप्राप्स्य
सि ॥१०॥ अत्यंतंभगवद्धर्मपरिनिष्ठायामशक्तस्यपक्षांतरमाह अथैतदपीति अथैतदपिकर्त्तुमशक्तोऽसितर्हिमद्योगंमदेकशरणत्वमाश्रितः

सर्वेषांदृष्टादृष्टार्थानामावश्यकानांचाग्निहोत्रादिकर्मणांफलानिनियतचित्तोभूत्वापरित्यज एतदुक्तंभवति मयातावदीश्वराज्ञयायथाशक्ति
कर्माणिकर्त्तव्यानिफलंपुनर्दृष्टमदृष्टंवापरमेश्वराधीनमित्येवंमयिभारमारोप्यफलासक्तिंपरित्यज्यवर्त्तमानोमत्प्रसादेनकृतार्थोभविष्यसी
तितात्पर्यम्॥११॥तमिमंफलत्यागंस्तौति श्रेयोहीति सम्यग्ज्ञानरहितादभ्यासाद्युक्तिसहितोपदेशपूर्वकंज्ञानंश्रेष्ठंतस्मादपितत्पूर्वकंध्यानं
श्रेष्ठंततस्तुतंपश्यतिनिष्कलंध्यायमानइतिश्रुतेःतस्मादपिउक्तलक्षणःकर्मफलत्यागःश्रेष्ठःतस्मादेवंभूतात्कर्मफलत्यागात्कर्मसुतत्फलेषु

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ॥ ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छांतिरनंतरम्
॥ १२ ॥ अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ॥ निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥१३॥
संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ॥ मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १४ ॥

चासक्तिनिवृत्त्यामत्प्रसादेनचसमनंतरमेवसंसारशांतिर्भवति ॥ १२ ॥ एवंभूतस्यभक्तस्याक्षिप्रमेवपरमेश्वरप्रसादहेतून्धर्मानाह अद्वेष्टेत्य
ष्टाभिःसर्वभूतानांयथायथमद्वेष्टामैत्रःकरुणश्च उत्तमेषुद्वेषशून्यः समेषुमित्रतयावर्त्ततइतिमैत्रःहीनेषुकृपालुरित्यर्थः निर्ममोनिरहंकारश्चकृ
पालुत्वादेवान्यैःसहसमेदुःखसुखेयस्यसःक्षमीक्षमावान् ॥१३॥ संतुष्टइति सततंलाभेअलाभेचसंतुष्टःप्रसन्नचित्तःयोगीअप्रमत्तः यतात्मा
संयतस्वभावःदृढोमद्विषयोनिश्चयोयस्यमय्यर्पितेमनोबुद्धीयेन एवंभूतोयोमद्भक्तःसमेप्रियः ॥ १४ ॥

किंच यस्मादिति यस्मात्सकाशाल्लोकोजनोनोद्विजते भयशंकयासंक्षोभंनप्राप्नोति यश्चलोकान्नोद्विजते यश्चस्वाभाविकैर्हर्षादिभिर्मुक्तः
तत्रहर्षस्स्वस्येष्टार्थलाभेउत्साहः अमर्षःपरस्यलाभेऽसहनम् भयंत्रासःउद्वेगोभयादिनिमित्तचित्तक्षोभः एतैर्विमुक्तोयोमद्भक्तःसमेप्रियः
॥ १५॥ किंच अनपेक्षइति अनपेक्षोयदृच्छोपस्थितेऽप्यर्थेनिःस्पृहः शुचिर्बाह्याभ्यंतरशौचसंपन्नः दक्षोऽनलसः उदासीनःपक्षपातर
हितः गतव्यथआधिशून्यः सर्वान्दृष्टादृष्टार्थानारंभानुद्यमान्परित्यक्तुंशीलंयस्यसः एवंभूतः सन् योमद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १६॥ किंच

यस्मन्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ॥ हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५ ॥
अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ॥ सर्वारंभपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १६ ॥
यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति॥ शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥ १७ ॥
समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ॥ शीतोष्णसुखदुःखेषु समः संगविवर्जितः ॥ १८ ॥

योनेति प्रियंप्राप्ययोनहृष्यति अप्रियंप्राप्ययोनद्वेष्टि इष्टार्थनाशेसतियोनशोचति अप्राप्तमर्थंयोनकांक्षति शुभाशुभेपुण्यपापेपरित्य
क्तुंशीलंयस्यसएवंभूतोभूत्वा योमद्भक्तिमान्समेप्रियः ॥ १७ ॥ किंच समइति शत्रौचमित्रेचसमएकरूपः मानापमानयोरपितथासमए
वहर्षविषादशून्यइत्यर्थः शीतोष्णयोः सुखदुःखयोश्चसमः संगविवर्जितःक्वचिदप्यनासक्तः ॥ १८ ॥

तुल्यइति तुल्येनिंदास्तुतीयस्यमौनीसंयतवाक् येनकेनचिद्यथालब्धेनसंतुष्टः अनिकेतोनियतवासशून्यः स्थिरमतिः व्यवस्थितचित्तः एवंभूतोमद्भक्तिमान्यःसमेप्रियोनरः ॥ १९ ॥ उक्तंधर्मजातंसफलमुपसंहरति येत्विति यथोक्तमुक्तप्रकारंधर्मएवामृतममृतत्वसाधनत्वा

तुल्यनिंदास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येन केनचित् ॥ अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियोनरः ॥ १९ ॥
ये तु धर्मामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ॥ श्रद्दधानामत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥ २० ॥
इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त् धर्म्यामृतमिदमितिकेचित्पठंति तद्येउपासतेअनुतिष्ठंति श्रद्धांकुर्वंतोमत्परमाश्चसंतोमद्भक्तास्तेऽतीवमेप्रियाइति ॥ २० ॥ दुःखमव्यक्तवत्मैंतद्बहुविघ्नमतोबुधः ॥ सुखंकृष्णपदांभोजभक्तिसत्पथमाभजेत् ॥ १ ॥ इतिसुबोधिन्यांटीकायांद्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

भक्तानामहमुद्धर्त्तासंसारादित्यवादियत् त्रयोदशेऽथतत्सिद्ध्यैतत्त्वज्ञानमुदीर्यते ॥ १ ॥ तेषामहंसमुद्धर्त्तामृत्युसंसारसागरात् भवामीतिपूर्वंप्रतिज्ञातम् तन्नचात्मज्ञानंविनासंसाराडुद्धरणंसंभवति इतितत्त्वज्ञानोपदेशार्थंप्रकृतिपुरुषविवेकाध्यायआरभ्यते तत्रच सप्तमेऽध्यायेअपराचेतिप्रकृतिद्वयमुक्तम् तयोरविवेकाज्जीवभावमापन्नस्यचिदंशस्यायंसंसारः याभ्यांचजीवोपभोगार्थमीश्वरःसृष्ट्यादिषुप्रवर्त्तते तदेवप्रकृतिद्वयंक्षेत्रक्षेत्रज्ञशब्दवाच्यंपरस्परंविविक्तंतत्वतोनिरूपयिष्यन्श्रीभगवानुवाच इदमिति इदंभोगायतनंशरीरंक्षेत्रमित्यभिधीयते संसारस्यप्ररोहभूमित्वात् एतद्योवेत्ति अहंममेतिमन्यते तंक्षेत्रज्ञइतिप्राहुः कृषीवलवत्तत्फलभोक्तृत्वात्

श्रीभगवानुवाच ॥ इदं शरीरं कौंतेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ॥ एतद्योवेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ १ ॥ क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम॥२॥ तत्क्षेत्रं यच्च यादृक् च यद्विकारि यतश्च यत् ॥ स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥ ३ ॥ तद्विदःक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विवेकेज्ञाः ॥ १ ॥

तदेवंसंसारिणःस्वरूपमुक्तम् इदानींतस्यैवपारमार्थिकमसंसारिस्वरूपमाह क्षेत्रज्ञमिति तंचक्षेत्रज्ञंसंसारिणंजीवंवस्तुतःसर्वक्षेत्रेष्वनुगतंमामेवविद्धि तत्त्वमसीतिश्रुत्युपलक्षितेनचिदंशेनमद्रूपस्योक्तत्वात् आदरार्थमेवतज्ज्ञानंस्तौति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्यद्वैलक्षण्येनज्ञानंतदेवमोक्षहेतुत्वान्ममज्ञानंमतम् अन्यत्तुवृथापांडित्यम् बंधहेतुत्वादित्यर्थः तदुक्तम् तत्कर्मयन्नबंधायसाविद्यायाविमुक्तये आयासायापरंकर्मविद्यान्याशिल्पनैपुणमिति॥२॥अत्रयद्यपिचतुर्विंशतिभेदैर्भिन्नाप्रकृतिःक्षेत्रमित्यभिप्रेतम् तथापिदेहरूपेणपरिणतायामेवतस्यामहंभावेनाविवेकः

स्फुटइतितद्विवेकार्थमिदंशरीरंक्षेत्रमित्याद्युक्तम् तदेतत्प्रपंचयिष्यन्प्रतिजानीते तत्क्षेत्रमिति यदुक्तंमया तत्क्षेत्रं यत्स्वरूपतोजडंदृ
श्यादिस्वभावम् यादृक्यादृशंचेच्छादिधर्मकम् यद्विकारियैरिंद्रियादिविकारैर्युक्तम् यतश्चप्रकृतिपुरुषसंयोगाद्भवति यदिति यैःस्थावरजं
गमादिभेदैर्भिन्नमित्यर्थः सचक्षेत्रज्ञोयः स्वरूपतः यत्प्रभावश्चअचिंत्यैश्वर्ययोगेनयैः प्रभावैः संपन्नः तत्सर्वंसंक्षेपतोमत्तः शृण।३॥कैर्विस्तरे
णोक्तस्यायंसंक्षेपइत्यपेक्षायामाहऋषिभिरिति ऋषिभिर्वसिष्ठादिभिर्योगशास्त्रेषुध्यानधारणादिविषयत्वेनवैराजादिरूपेणबहुधागीतंनि
रूपितम् विविधैर्विचित्रैश्चनित्यनैमित्तिककाम्यविषयैश्छंदोभिर्वेदैर्नानायजनीयदेवतादिरूपेणगीतम् ब्रह्मणःसूत्रैःपदैश्च ब्रह्मसूत्र्यतेसूच्य
तेएभिरितिब्रह्मसूत्राणि यतोवाइमानिभूतानिजायंतइत्यादीनितटस्थलक्षणपराण्युपनिषद्वाक्यानि तथाचब्रह्मपद्यतेगम्यतेसाक्षाज्ज्ञा

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ॥ ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥४॥

यतेएभिरितिपदानिस्वरूपलक्षणपराणि सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेत्यादीनितैश्चबहुधागीतम् किंच हेतुमद्भिः सदेवसौम्येदमग्रआसीत्कथमस
तःसज्जायतेति तयाकोह्येवान्यात्कःप्राण्यात् यदेषआकाशआनंदोनस्यात् एषह्येवानंदयतीत्यादियुक्तिमद्भिः अन्यात्अपानचेष्टांकःकु
र्यात् प्राण्यात्प्राणानांव्यापारंकोवाकुर्यादितिश्रुतिपदयोरर्थः विनिश्चितैरुपक्रमोपसंहारैकवाक्यतया असंदिग्धार्थप्रतिपादकैरित्यर्थः। त
देवमेतैर्विस्तरेणोक्तंदुःसंग्रहंसंक्षेपतस्तुभ्यंकथयिष्यामितच्छृणिवत्यर्थः।यद्वा । अथातोब्रह्मजिज्ञासेत्यादीनिब्रह्मसूत्राणिगृह्यंतेतान्येवब्रह्म
पद्यतेनिश्चीयतेएभिरितिपदानि तैर्हेतुमद्भिः ईक्षतेर्नाशब्दं आनंदमयोऽभ्यासादित्यादिभिर्युक्तिमद्भिर्विनिश्चितार्थैः शेषंसमानम् ॥ ४ ॥

तत्रक्षेत्रस्वरूपमाह महाभूतानीतिद्वाभ्यां महाभूतानिभूम्यादीनिपंच अहंकारस्तत्कारणभूतःबुद्धिर्विज्ञानात्मकंमहत्तत्त्वं अव्यक्तंमूलप्रकृतिःइंद्रियाणिबाह्यानिदश श्रोत्रत्वग्घ्राणदृग्जिह्वावाग्दोर्मेढ्रांघ्रिपायुरिति एकं च मनः इंद्रियगोचराश्चपंचतन्मात्ररूपाएवशब्दादयः आकाशादिविशेषगुणतयाव्यक्ताःसंतइंद्रियविषयाःपंचतदेवंचतुर्विंशतितत्त्वान्युक्तानि॥५॥ इच्छेतिइच्छादयः प्रसिद्धाःसंघातःशरीरं चेतना ज्ञानात्मिकामनोवृत्तिः धृतिर्धैर्यम् एतेइच्छादयोदृश्यत्वान्नात्मधर्माअपितुमनोधर्माएव अतःक्षेत्रांतःपातिनएव उपलक्षणंचैतत्संकल्पादीनां तथाचश्रुतिः कामःसंकल्पोविचिकित्साश्रद्धाऽश्रद्धाधृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वंमनएवेति अनेनचयाद्दगितिप्रतिज्ञाताः क्षेत्रध

महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ॥ इंद्रियाणि दशैकं च पंच चेंद्रियगोचराः ॥ ५ ॥
इच्छा द्वेषःसुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ॥ एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ६ ॥
अमानित्वमदंभित्वमहिंसाक्षांतिरार्जवम् ॥ आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ ७ ॥

र्मादर्शिताः एतत्क्षेत्रंसविकारं इंद्रियादिविकारसहितंसंक्षेपेणतुभ्यंमयोक्तमितिक्षेत्रोपसंहारः॥ ६ ॥ इदानीमुक्तलक्षणात्क्षेत्राद्विविक्ततयाज्ञेयंशुद्धंक्षेत्रज्ञंविस्तरेणवर्णयिष्यन्तज्ज्ञानसाधनान्याह अमानित्वमितिपंचभिः अमानित्वंस्वगुणश्लाघाराहित्यम् अदंभित्वंदंभराहित्यं अहिंसापरपीडावर्जनम् क्षांतिःसहिष्णुत्वम् आर्जवमवक्रता आचार्योपासनंसद्गुरुसेवा शौचंबाह्यमाभ्यंतरंच । तत्रबाह्यंमृज्जलादिना आभ्यंतरंचरागादिमलक्षालनम् तथाचस्मृतिः शौचंतुद्विविधंप्रोक्तंबाह्यमाभ्यंतरंतथा मृज्जलाभ्यांस्मृतंबाह्यंभावशुद्धिस्तथांतरमिति स्थैर्यं

सन्मार्गेप्रवृत्तस्यतदेकनिष्ठता आत्मविनिग्रहःशरीरसंयमःएतज्ज्ञानमितिप्रोक्तमितिपंचमेनान्वयः ॥ ७ ॥ किंच इंद्रियार्थेष्विति । जन्मादि षुदुःखदोषयोरनुदर्शनमपुनःपुनरालोचनम् दुःखरूपस्यदोषस्यानुदर्शनमितिवा स्पष्टमन्यत् ॥ ८ ॥ किंच असक्तिरिति।असक्तिःपुत्रादिप दार्थेषुप्रीतित्यागः अनभिष्वंगः पुत्रादीनांसुखेदुःखेवाऽहमेवसुखीदुःखीचेत्यध्यासातिरेकाभावः इष्टानिष्टयोरुपपत्तिषुप्राप्तिषुनित्यंसर्वे दासमचित्तत्वम् ॥ ९ ॥ किंच मयिचेति।मयिपरमेश्वरेअनन्ययोगेनसर्वात्मदृष्ट्या अव्यभिचारिणीएकांतभक्तिःविविक्तःशुद्धचित्तप्रसादकरः

इंद्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एवच ॥ जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ८ ॥ असक्तिरनभिष्वंग पुत्रदारगृहादिषु ॥ नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ ९ ॥ मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचा रिणी ॥ विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ १० ॥ अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ॥ ए तज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ ११ ॥

तंदेशंसेवितुंशीलंयस्यतस्यभावस्तत्त्वम् प्राकृतानांजनानांसंसदिसभायाम् अरतिःरत्यभावः ॥ १० ॥ किंचअध्यात्मेति।आत्मानमधिकृत्य वर्त्तमानंज्ञानमध्यात्मज्ञानम् तस्मिन्नित्यत्वंनित्यभावःत्वंपदार्थशुद्धिनिष्ठत्वमित्यर्थः। तत्त्वज्ञानस्यार्थः प्रयोजनंमोक्षः तस्यदर्शनं मोक्ष स्यसर्वोत्कृष्टतालोचनमित्यर्थः। एतदमानित्वमदंभित्वमित्यादिविंशतिसंख्यात्मकंयदुक्तमेतज्ज्ञानमितिप्रोक्तम् ज्ञानसाधनत्वात् अतो ऽन्यथास्माद्विपरीतंमानित्वादियदेतदज्ञानमितिप्रोक्तंवसिष्ठादिभिः ज्ञानविरोधित्वात् अतःसर्वथात्याज्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥

एभिःसाधनैर्यज्ज्ञेयंतदाह ज्ञेयमितिषड्भिः । यज्ज्ञेयंतत्प्रवक्ष्यामि।श्रोतुरादरसिद्धयेज्ञानफलंदर्शयति यद्वक्ष्यमाणंज्ञात्वाऽमृतंमोक्षंप्राप्नोति किंतत् अनादिमत् आदिमन्नभवतीत्यनादिमत् परंनिरतिशयंब्रह्म अनादीत्येतावतैवबहुव्रीहिणाअनादिमत्त्वेसिद्धेऽपिपुनर्मतुपःप्रयोग श्छांदसः । यद्वा अनादीतिमत्परामितिचपदद्वयं ममविष्णोः परंनिर्विशेषरूपंब्रह्मेत्यर्थः तदेवाह नसत्नचासदुच्यतेविधिमुखेनप्रमाणस्य विषयःसच्छब्देनोच्यते निषेधस्याविषयस्त्वसच्छब्देनोच्यते इदंतुतदुभयविलक्षणमविषयत्वादित्यर्थः॥१२॥नन्वेवंब्रह्मणःसदसद्विलक्षण त्वेसति सर्वंखल्विदंब्रह्म ब्रह्मैवेदंसर्वमित्यादिश्रुतिभिर्विरुद्धचेतेत्याशंक्य परास्यशक्तिर्विविधैवश्रूयतेस्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाचेत्यादि

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ॥ अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥ १२ ॥
सर्वतःपाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ॥ सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १३ ॥
सर्वेंद्रियगुणाभासं सर्वेंद्रियविवर्जितम् ॥ असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ १४ ॥

श्रुतिप्रसिद्धयाचिंत्यशक्त्यासर्वात्मतांतस्यदर्शयन्नाह सर्वतइतिपंचभिः । सर्वतःसर्वत्रपाणयः पादाश्चयस्यतत् सर्वतोऽक्षीणिशिरांसि मुखानिचयस्यतत् सर्वतःश्रुतिमच्छ्रवणेंद्रिययुक्तंसल्लोकेसर्वमावृत्यव्याप्यतिष्ठति सर्वप्राणिप्रवृत्तिभिःपाण्यादिभिरुपाधिभिःसर्वव्यव हारास्पदत्वेनतिष्ठतीत्यर्थः ॥१३॥ किंच सर्वेंद्रियेति।सर्वेषांचक्षुरादीनामिंद्रियाणांगुणेषुरूपाद्याकारासुवृत्तिषुतत्तदाकारेणभासतइतित था सर्वाणींद्रियाणिगुणांश्चतत्तद्विषयानाभासयतीतिवा सर्वेंद्रियैर्विवर्जितंच तथाचश्रुतिः अपाणिपादोजवनोग्रहीतापश्यत्यचक्षुःस

शृणोत्यकर्णइत्यादि असक्तंसंगशून्यम् तथापिसर्वंबिभर्तीतिसर्वभृत् सर्वस्याधारभूतम् तदेवनिर्गुणंसत्त्वादिगुणरहितम् गुणभोक्तृगुणा
नांसत्त्वादीनांभोक्तृचपालकम् ॥ १४॥ किंच बहिरिति। भूतानां चराचराणांस्वकार्याणांबहिश्चांतश्चतदेवसुवर्णमिवकटककुंडलादीनाम् ज
लतरंगाणामन्तर्बहिश्चजलमिव अचरंस्थावरंचरंजंगमंयद्भूतजातंतदेव कारणात्मकत्वात्कार्यस्य एवमपिसूक्ष्मत्वाद्रूपादिहीनत्वात्तद
विज्ञेयमिदंतदितिस्पष्टज्ञानार्हंनभवति अतएवाविदुषांयोजनलक्षांतरितमिवदूरस्थंचसविकारायाःप्रकृतेःपरत्वात् विदुषांपुनःप्रत्यगा
त्मत्वादंतिकेच तन्नित्यंसन्निहितम् तथाचमंत्रः यदेजतितन्नैजतितद्दूरेतदंतिकेतदंतरस्यसर्वस्य तदुसर्वस्यास्यबाह्यतइति एजतिचल

बहिरंतश्च भूतानामचरं चरमेव च ॥ सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चांतिके च तत् ॥ १५ ॥
अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ॥ भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥ १६ ॥
ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ॥ ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम् ॥ १७ ॥

तिनैजतिनचलतिततउ अंतिकेइतिच्छेदः ॥ १५ ॥ किंच अविभक्तमिति। भूतेषुस्थावरजंगमात्मकेषु अविभक्तंकारणात्मनाअभिन्नं कार्यात्म
नाविभक्तंचभिन्नमिवावस्थितंच समुद्राज्जातंफेनादिसमुद्रादन्यन्नभवति तत्पूर्वोक्तंस्वरूपंचज्ञेयम् भूतानांभर्तृचपोषकंस्थितिकाले प्रलय
कालेचग्रसिष्णु ग्रसनशीलम् सृष्टिकालेचप्रभविष्णु नानाकार्यात्मनाप्रभवनशीलम् ॥ १६ ॥ किंच ज्योतिषामिति । ज्योतिषांचंद्रादित्यादी
नामपितज्ज्योतिःप्रकाशकं ततोयेनसूर्यस्तपतितेजसेद्धः नतत्रसूर्योभातिनचंद्रतारकंनेमाविद्युतोभांतिकुतोऽयमग्निः तमेवभांतमनुभा

तिसर्वतस्यभासासर्वमिदंविभातीत्यादिश्रुतेः। अतएवतमसोऽज्ञानात्परं तेनासंस्पृष्टमुच्यते आदित्यवर्णंतमसःपरस्तादित्यादिश्रुतेः। ज्ञानंचतदेवबुद्धिवृत्तावभिव्यक्तम् तदेवरूपाद्याकारेणज्ञेयंच ज्ञानेनगम्यंच अमानित्वमदंभित्वमित्यादिलक्षणेनपूर्वोक्तेनज्ञानसाधनेनप्राप्यमित्यर्थः।ज्ञानगम्यंविशिनष्टि।सर्वस्यप्राणिमात्रस्यहृदिविष्ठितंविशेषेणाप्रच्युतस्वरूपेणनियंतृतयास्थितम् धिष्ठितमितिपाठेऽधिष्ठायस्थितमित्यर्थः॥१७॥ उक्तंक्षेत्रादिकमधिकारिफलसहितमुपसंहरति।इतीति।इत्येवंक्षेत्रंमहाभूतादिधृत्यंतंतथाज्ञानंच अमानित्वादितत्वज्ञानार्थदर्शनांतम् ज्ञेयंच अनादिमत्परंब्रह्मेत्यादिविष्ठितमित्यंतम् वसिष्ठादिभिर्विस्तरेणोक्तंसर्वमपिमयासंक्षेपेणोक्तम् एतच्चपूर्वाध्यायोक्तलक्ष

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ॥ मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ १८ ॥
प्रकृतिं पुरुषंचैव विध्यनादी उभावपि ॥ विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् ॥ १९ ॥

णोमद्भक्तोविज्ञायमद्भावायब्रह्मत्वायउपपद्यतेयोग्योभवति ॥ १८ ॥ तदेवंतत्क्षेत्रंयच्चयादृक्चेत्येतावत्प्रपंचितम् इदानींतुयद्विकारियतश्चयत्सचयोयत्प्रभावश्चेत्येतत्पूर्वंप्रतिज्ञातमेवप्रकृतिपुरुषयोःसंसारहेतुत्वकथनेनप्रपंचयति प्रकृतिमितिपंचभिः। तत्रप्रकृतिपुरुषयोरादिमत्त्वेतयोरपिप्रकृत्यंतरेणभाव्यमित्यनवस्थापत्तिःस्यात् अतस्तावुभावनादीविद्धि अनादेरीश्वरस्यशक्तित्वात्प्रकृतिरनादिः पुरुषोऽपितदंशत्वादनादिरेव अत्रच परमेश्वरस्यतच्छक्तीनांचानादित्वंनित्यत्वंचश्रीमच्छंकरभगवद्भाष्यकृद्भिरतिप्रबंधेनोपपादितमितिग्रन्थबाहुल्यान्नास्माभिःप्रतन्यते विकारांश्चदेहेंद्रियादीन् गुणांश्चगुणपरिणामान्सुखदुःखमोहादीन्प्रकृतेःसंभवान्संभूतान्विद्धि ॥ १९ ॥

विकाराणांप्रकृतिसंभवत्वंदर्शयन्पुरुषस्यसंसारहेतुत्वंदर्शयति। कार्यकारणेति।कार्यंशरीरं कारणानिसुखदुःखसाधनानींद्रियाणि तेषांक र्तृत्वेतदाकारपरिणामे प्रकृतिर्हेतुरुच्यतेकपिलादिभिः पुरुषोजीवस्तत्कृतसुखदुःखानांभोक्तृत्वेहेतुरुच्यते। अयंभावः। यद्यप्यचेतनायाः प्रकृतेःस्वतःकर्तृत्वंनसंभवति तथापुरुषस्याप्यविकारिणोभोक्तृत्वंनसंभवति तथापिकर्तृत्वंनामक्रियानिर्वर्त्तकत्वं तच्चाचेतनस्यापिचे तनादृष्टवशाच्चैतन्याधिष्ठितत्वात्संभवति यथावह्नेरूर्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्यग्गमनं वत्सादृष्टवशात्स्तन्यपयसः क्षरणमित्यादि अतःपुरु षसन्निधानात्प्रकृतेःकर्तृत्वमुच्यते भोक्तृत्वंचसुखदुःखसंवेदनं तच्चेतनधर्मएवेतिसन्निधानात्पुरुषस्यभोक्तृत्वमुच्यतइति ॥ २० ॥ तथाप्य

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ॥ पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ २० ॥
पुरुषःप्रकृतिस्थो हि भुंक्ते प्रकृतिजान्गुणान् ॥ कारणं गुणसंगोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥ २१ ॥
उपद्रष्टानुमंता च भर्त्ता भोक्ता महेश्वरः ॥ परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥ २२ ॥

विकारिणोजन्मरहितस्यचभोक्तृत्वंकथमित्यतआह।पुरुषइति। हियस्मात्प्रकृतिस्थःतत्कार्यदेहेतादात्म्येनस्थितःपुरुषः अतस्तज्जनितान् सुखादीनभुंक्ते अस्यचपुरुषस्यसतीषुदेवादियोनिषुअसतीषुतिर्यगादियोनिषुयानिजन्मानितेषुगुणसंगः गुणैःशुभाशुभकर्मकारिभिरिंद्रि यैःसंगःकारणमित्यर्थः॥ २१ ॥ तदनेनप्रकारेणप्रकृत्यविवेकात्पुरुषस्यसंसारःनतुस्वरूपतइत्याशयेनतस्यस्वरूपमाह।उपद्रष्टेति।अस्मिन्प्र कृतिकार्येदेहेचवर्तमानोऽपिपुरुषः परोभिन्नएव नतद्गुणैर्युज्यतइत्यर्थः तत्रहेतवः यस्मादुपद्रष्टा पृथग्भूतएवसमीपेस्थित्वाद्रष्टासाक्षीत्यर्थः।

तथानुमंता अनुमोदितेवसान्निधिमात्रेणानुग्राहकः साक्षीचेताकेवलोनिर्गुणश्चेत्यादिश्रुतेः । तथाऐश्वरेणरूपेणभर्त्ताविधारकइतिचोक्तः भोक्तापालकइतिच महांश्चासावीश्वरश्चेति सब्रह्मादीनामधिपतिरितिच परमात्माअंतर्यामीतिचोक्तःश्रुत्या । तथाचश्रुतिः एषभूताधिपतिरेषलोकेश्वरएषलोकपालइत्यादिः ॥२२॥ एवंप्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानिनंस्तौति । यएवमिति । एवमुपद्रष्टृत्वादिरूपेणपुरुषंयोवेत्ति प्रकृतिंचगुणैःसुखदुःखादिपरिणामैःसहितांयोवेत्ति सपुरुषःसर्वथाविधिमतिलंघ्यवर्त्तमानोऽपिपुनर्नाभिजायते मुच्यतएवेत्यर्थः ॥ २३ ॥ एवंभूतविविक्तात्मज्ञानेसाधनविकल्पानाह ध्यानेनेतिद्वाभ्याम् ध्यानेनआत्माकारप्रत्यययावृत्त्याआत्मनिदेहे आत्मनामनसाएवमात्मानं

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ॥ सर्वथा वर्त्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥ २३ ॥
ध्यानेनात्मनि पश्यंति केचिदात्मानमात्मना ॥ अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ २४ ॥
अन्ये त्वेवमजानंतः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते ॥ तेऽपि चातितरंत्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥ २५ ॥

केचित्पश्यंति अन्येतुसांख्येनप्रकृतिपुरुषवैलक्षण्यालोचनेन योगेनाष्टांगेन अपरेचकर्मयोगेन पश्यंतीतिसर्वत्रानुषंगः एतेषांचध्यानादीनांयथायोगंक्रमसमुच्चयेसत्यपितत्तन्निष्ठाभेदाभिप्रायेणविकल्पोक्तिः ॥ २४ ॥ अतिमंदाधिकारिणांनिस्तारोपायमाह।अन्यइति।अन्येतुसांख्ययोगादिमार्गेणैवंभूतमुपद्रष्टृत्वादिलक्षणमात्मानंसाक्षात्कर्त्तुमजानंतोऽन्येभ्यआचार्येभ्यउपदेशेनश्रुत्वाउपासते ध्यायंति ते च श्रद्धयाउपदेशश्रवणपरायणाःसंतोमृत्युंसंसारंशनैरतितरंत्येव ॥ २५ ॥

तत्रकर्मयोगस्यचतृतीयचतुर्थपंचमेषुप्रपंचितत्वात् ध्यानयोगस्यचषष्ठाष्टमयोःप्रपंचितत्वात् ध्यानादेश्चसांख्यविविक्तात्मविषयत्वात् सांख्यमेवप्रपंचयन्नाह यावदित्यादियावदध्यायसमाप्ति। यावत्किंचित्वस्तुमात्रंसत्वमुत्पद्यते तत्सर्वंक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्योगात् अविवेककृतात्ता दात्म्याध्यासाद्भवतीतिजानीहि ॥ २६ ॥ अविवेककृतंसंसारोद्भवमुक्त्वातन्निवृत्तयेविविक्तात्माविषयंसम्यग्दर्शनमाह। सममिति। स्थाव रजंगमात्मकेषुभूतेषुनिर्विशेषसद्रूपेणसमंयथाभवत्येवंतिष्ठंतंपरमात्मानंयः पश्यति अतएव तेषुविनश्यत्स्वपि अविनश्यंतंयः पश्यति

यावत्संजायतेकिंचित्सत्वंस्थावरजंगमम् ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धिभरतर्षभ ॥ २६ ॥ समंसर्वेषु भूतेषु तिष्ठंतं परमेश्वरम् ॥ विनश्यत्स्वविनश्यंतं यःपश्यति सपश्यति ॥ २७॥ समंपश्यन्हि सर्वत्र समवस्थित मीश्वरम् ॥ न हिनस्त्यात्मना त्मानं ततोयाति परांगतिम् ॥ २८ ॥ प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि स र्वशः ॥ यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ २९ ॥

सएवसम्यक्पश्यतिनान्यः२७कुतइत्यतआह। सममिति। सर्वत्रभूतमात्रेसमंसम्यगप्रच्युतस्वरूपेणावस्थितं परमात्मानं पश्यन् हियस्मा त् आत्मनास्वेनैवात्मानंनहिनस्ति अविद्ययासच्चिदानंदरूपमात्म।नंतिरस्कृत्यनविनाशयति ततश्चपरांगतिंमोक्षमाप्नोति यस्त्वेवंनपश्य ति सहिदेहात्मदर्शीदेहेनसहात्मानंहिनास्ति।तथाचश्रुतिः असुर्यानामतेलोकाअंधेनतमसावृत्ताः। तांस्तेप्रेत्याभिगच्छंतियेकेचात्महनोज नाइति।२८।ननुशुभाशुभकर्मकर्तृत्वेनवैषम्येदृश्यमानेकथमात्मनः समत्वमित्याशंक्याह।प्रकृत्यैवेति।प्रकृत्यैवदेहेंद्रियाकारेणपरिणतया।

सर्वशः सर्वैःप्रकारैःक्रियमाणानिकर्माणियःपश्यति तथात्मानंचाकर्तारं देहाभिमानेनैवात्मनःकर्तृत्वं नस्वतः इत्येवंयःपश्यति सएवस
म्यक्पश्यतिनान्यइत्यर्थः॥२९॥इदानींतुभूतानांप्रकृतितावन्मात्रत्वेनाभेदाद्भूतभेदकृतमप्यात्मनोभेदमपश्यन्ब्रह्मत्वमुपैतीत्याह।यदेति
यदाभूतानांस्थावरजंगमानांपृथग्भावंभेदंपृथक्त्वम् एकस्थंएकस्यामेवेश्वरशक्तिरूपायांप्रकृतौस्थितम् प्रलयेअनुपश्यति आलोचयतित
तएवचतस्याएवप्रकृतेः सकाशाद्भूतानांविस्तारंसृष्टिसमयेऽनुपश्यति तदाप्रकृतितावन्मात्रत्वेनभूतानामप्यभेदंपश्यन्परिपूर्णब्रह्मसंपद्यते
ब्रह्मैवभवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ तथापिपरमेश्वरस्यसंसारावस्थायांदेहकर्मसंबंधनिमित्तैःकर्मभिस्तत्फलैश्चसुखदुःखादिभिर्वैषम्यंदुष्परिहरमि

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ॥ तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३० ॥ अनादि
त्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः ॥ शरीरस्थोऽपि कौंतेय न करोति न लिप्यते ॥ ३१ ॥ यथा
सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ॥ सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥ ३२ ॥

ति कुतः ममदर्शनंतत्राह। अनादित्वादिति । यदुत्पत्तिमत् तदेवहिव्येति विनाशमेति यच्चगुणवद्वस्तुतस्यगुणनाशेव्ययोभवति
अयंतुपरमात्मा अनादिर्निर्गुणश्चातोऽव्ययः अविकारीत्यर्थः । तस्माच्छरीरेस्थितोऽपिकिंचिन्नकरोति नचकर्मफलैर्लिप्यतइति ॥३१॥
तत्रदृष्टांतमाह । यथेति । यथासर्वत्रपंकादिष्वपिस्थितमाकाशंसौक्ष्म्यादसंगत्वात्पंकादिभिर्नोपलिप्यते तथासर्वत्रउत्तमेमध्यमेऽधमे
वादेहेऽवस्थितोऽप्यात्मानोपलिप्यते दैहिकैर्गुणदोषैर्नयुज्यतइत्यर्थः ॥ ३२ ॥

असंगत्वाल्लेपोनास्तीत्याकाशदृष्टांतेनोक्तं प्रकाशकत्वाच्चप्रकाश्यधर्मैर्नयुज्यतइतिरविदृष्टांतेनाह यथेति स्पष्टार्थः ॥३३॥ अध्यायार्थमुप
संहरति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिति एवमुक्तप्रकारेणक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरंतरंभेदंविवेकज्ञानलक्षणेनचक्षुषायेविदुः तथाचेयमुक्ताभूतानांप्रकृतिस्तस्याःस
काशान्मोक्षंमोक्षोपायंध्यानादिकंचयेविदुःतेपरंपदंयांति ॥३४॥विविक्तौयेनतत्त्वेनमिश्रौप्रकृतिपुरुषौ।तंवंदेपरमानन्दनंदनंदनमीश्वरम् १
इतिसुबोधिन्यांटीकायांत्रयोदशोऽध्यायः॥१३॥पुंप्रकृत्योः स्वतंत्रत्वंवारयन्गुणसंगतः ॥प्राहसंसारवैचित्र्यंविस्तरेणचतुर्दशे ॥१॥ यावत्सं

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः॥क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत॥३३॥क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेव
मंतरं ज्ञानचक्षुषा ॥ भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यांति ते परम् ॥३४॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मवि
द्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे प्रकृतिपुरुषयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥छ॥ श्रीभगवा
नुवाच ॥परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ॥ यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥ १ ॥

जायतेकिंचित्सत्त्वंस्थावरजंगमं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धिभरतर्षभेत्युक्तम् । सचक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोःसंयोगोनिरीश्वरसांख्यानामिवनस्वातंत्र्ये
णकिंत्वीश्वरेच्छयैवेतिकथनपूर्वकं कारणंगुणसंगोऽस्यसदसद्योनिजन्मस्वित्यनेनोक्तंसत्त्वादिगुणकृतंसंसारवैचित्र्यंप्रपंचयिष्यन् एवंभूतं
वक्ष्यमाणमर्थंस्तौति श्रीभगवानुवाच परंभूयइतिद्वाभ्याम् परंपरमार्थनिष्ठंज्ञायतेऽनेनेतिज्ञानमुपदेशं भूयोऽपितुभ्यंप्रकर्षेणवक्ष्यामि क
थंभूतं ज्ञानानांतपःकर्मादिविषयाणांमध्येउत्तमं मोक्षहेतुत्वात् तदेवाह यज्ज्ञात्वाप्राप्यमुनयोमननशीलाःसर्वेइतोदेहबंधनात्परांसि

द्धिगताःप्राप्ताः ॥ १ ॥ किंच इदमिति इदंवक्ष्यमाणंज्ञानमुपाश्रित्यइदंज्ञानसाधनमनुष्ठायममसाधर्म्यंमद्रूपत्वंप्राप्ताःसंतःसर्गेऽपिब्रह्मादिषू
त्पद्यमानेष्वपिनोत्पद्यंते तथाप्रलयेऽपिनव्यथंति प्रलयेदुःखानिनानुभवंति पुनर्नावर्त्ततइत्यर्थः ॥२॥ तदेवंप्रशंसयाश्रोतारमभिमुखीकृत्य
परमेश्वराधीनयोःप्रकृतिपुरुषयोःसर्वभूतोत्पत्तिंप्रतिहेतुत्वं नतुस्वतंत्रयोरितीमंविवक्षितमर्थंकथयंति ममेति । देशतः कालतश्चानवच्छि
न्नत्वान्महत् बृंहणत्वात्स्वकार्याणांवृद्धिहेतुत्वाद्वा ब्रह्म प्रकृतिरित्यर्थः । तन्महत्ब्रह्ममम परमेश्वरस्ययोनिःगर्भाधानस्थानम् तस्मिन्नहंगर्भं

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ॥ सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ २ ॥
मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ॥ संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ३ ॥
सर्वयोनिषु कौंतेय मूर्त्तयः संभवंति याः ॥ तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ ४ ॥

जगद्विस्तारहेतुंचिदाभासंदधामि निक्षिपामि । प्रलयेमयिलीनंसंतमविद्याकामकर्मानुशयवंतंक्षेत्रज्ञंसृष्टिसमयेभोग्येनक्षेत्रेणसंयोजयामी
त्यर्थः । ततोगर्भाधानात्सर्वभूतानांब्रह्मादीनांसंभवउत्पत्तिर्भवतीति ॥ ३ ॥ नकेवलंसृष्ट्युपक्रमएवमदधिष्ठिताभ्यांप्रकृतिपुरुषाभ्यामयंभू
तोत्पत्तिप्रकारः । अपितुसर्वदैवेत्याह । सर्वयोनिष्विति सर्वासुयोनिषुमनुष्याद्यासुयामूर्त्तयः स्थावरजंगमात्मिकाउत्पद्यंते तासांमूर्तीनां
महद्ब्रह्मप्रकृतिःयोनिर्मातृस्थानीया अहंचबीजप्रदःगर्भाधानादिकर्त्तापिता ॥ ४ ॥

तदेवं परमेश्वराधीनाभ्यांप्रकृतिपुरुषाभ्यांसर्वभूतोत्पत्तिंनिरूप्य इदानींप्रकृतिसंयोगेन पुरुषस्य संसारं प्रपंचयति । सत्वमित्यादिचतु
र्भिः।सत्त्वंरजस्तमइतित्रयोगुणाः प्रकृतिसंभवाः प्रकृतितःसंभवउद्भवोयेषांतेतथोक्ताः गुणसाम्यंप्रकृतिस्तस्याः सकाशात्पृथक्त्वेनाभिव्य
क्ताःसंतःप्रकृतिकार्येदेहेतादात्म्येनस्थितंदेहिनंचिदंशंवस्तुतोऽव्ययंनिर्विकारमेवसंतंनिबध्नंति स्वकार्यैः सुखदुःखमोहादिभिः संयोजयंती
त्यर्थः ॥५॥ तत्रसत्वस्यलक्षणंबंधकत्वप्रकारंचाह।तत्रेतितत्रतेषांगुणानांमध्येसत्वंनिर्मलत्वात्स्वच्छत्वात्स्फटिकवत्प्रकाशकंभास्वरम्

सत्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः ॥ निबध्नंति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ ५ ॥
तत्र सत्त्वं निर्मलत्त्वात्प्रकाशकमनामयम् ॥ सुखसंगेन बध्नाति ज्ञानसंगेन चानघ ॥ ६ ॥
रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासंगसमुद्भवम् ॥ तन्निबध्नाति कौंतेय कर्मसंगेन देहिनम् ॥ ७ ॥

अनामयंचनिरुपद्रवंशांतमित्यर्थः । अतःशांतत्वात्स्वकार्येणसुखेन यःसंगस्तेनबध्नाति प्रकाशकत्वाच्चस्वकार्येणज्ञानेनयःसंगस्तेनचब
ध्नाति । हे अनघ निष्पाप अहंसुखीज्ञानीचेतिमनोधर्मास्तदभिमानिनिक्षेत्रज्ञेसंयोजयतीत्यर्थः॥६॥रजसोलक्षणंबंधकत्वंचाह।रजोरागेति
रजःसंज्ञकंगुणंरागात्मकमनुरंजनरूपंविद्धि अतएवतृष्णासंगसमुद्भवम् तृष्णाअप्राप्तेर्थेऽभिलाषः संगःप्राप्तेऽर्थेप्रीतिःविशेषेणासक्तिस्तयो
स्तृष्णासंगयोः समुद्भवोयस्मात्तद्रजोदेहिनंदृष्टादृष्टार्थेषुकर्मसुसंगेनासक्त्यानितरांबध्नाति तृष्णासंगाभ्यांहिकर्मस्वासक्तिर्भवति ॥ ७ ॥

तमसोलक्षणबंधकत्वंचाह तमइति तमस्तुअज्ञानाज्जातम् आवरणशक्तिप्रधानात्प्रकृत्यंशाद्उद्भूतंविद्धीत्यर्थः अतःसर्वेषांदेहिनांमोहनंभ्रांति
जनकम् अतएवप्रमादेनालस्येनानिद्रयाचतत्तमोदेहिनंनिबध्नाति तत्रप्रमादोऽनवधानम् आलस्यमनुद्यमः निद्राचित्तस्यावसादो लयः॥८॥
सत्वादीनामेवंस्वस्वकार्यकरणेसामर्थ्यातिशयमाह सत्वमिति सत्वंसुखेसंजयतिसंश्लेषयति दुःखशोकादिकारणेसत्यपिसुखाभिमुखमेवदे
हिनंकरोतीत्यर्थः एवंसुखादिकारणेसत्यपिरजःकर्मण्येवसंजयति तमस्तुमहत्संगेनोत्पद्यमानमपिज्ञानमावृत्याच्छाद्यप्रमादेसंजयति मह
द्भिरुपदिश्यमानस्यार्थस्यानवधानेयोजयतिउतअपिआलस्यादावपिसंयोजयतीत्यर्थः ॥९॥ तत्रहेतुमाह रजइति रजस्तमश्चेतिगुणद्वय

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ॥ प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥ ८ ॥ सत्वं सुखे संजयति रजः कर्मणि भारत ॥ ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे संजयत्युत ॥ ९ ॥ रजस्तमश्चाभिभूय सत्व भवति भारत ॥ रजः सत्वं तमश्चैव तमः सत्वं रजस्तथा ॥ १० ॥ सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्प्रकाश उपजायते ॥ ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्वमित्युत ॥ ११ ॥

मभिभूयतिरस्कृत्यसत्वंभवति अदृष्टवशादुद्भवति ततः स्वकार्येसुखेज्ञानादौसंयोजयतीत्यर्थः एवंरजोपिसत्वंतमश्चेतिगुणद्वयमभिभूयो
द्भवतिततःस्वकार्येतृष्णादौसंयोजयति एवंतमोऽपिसत्वंरजश्चाभिभूयोद्भवति तमश्चस्वकार्येप्रमादालस्यादौसंयोजयतीत्यर्थः ॥ १० ॥
इदानींसत्वादीनांवृद्धानांलिंगान्याह त्रिभिः सर्वद्वारेष्विति अस्मिन् आत्मनोभोगायतनेदेहेसर्वेष्वपिद्वारेषुश्रोत्रादिषुयदाशब्दादिज्ञाना
त्मकःप्रकाशउपजायतेउत्पद्यतेतदाअनेनप्रकाशलिंगेनसत्वंविवृद्धंविद्याज्जानीयात् उतशब्दात्सुखादिलिंगेनापिजानीयादित्युक्तम्॥११॥

किंचलोभइति लोभः धनाद्यागमेबहुधाजायमानेऽपिपुनःपुनर्वर्धमानोऽभिलाषःप्रवृत्तिःनित्यंकुर्वद्रूपता कर्मणामारंभोगृहादिनिर्माणोद्यमः।
अशमइदंकृत्त्वाइदंकरिष्यामीत्यादिसंकल्पविकल्पानुपरमः स्पृहाउच्चावचेषुदृष्टमात्रेषुवस्तुष्वितस्ततोजिघृक्षा रजसिप्रवृद्धेसतिएतानि
लिंगानिजायंतेएतैर्लिंगैरजोगुणस्यवृद्धिंविद्यादित्यर्थः॥ १२॥किंच अप्रकाशइति अप्रकाशेविवेकभ्रंशः अप्रवृत्तिरनुद्यमःप्रमादःकर्त्तव्यार्था
नुसंधानराहित्यम् मोहोमिथ्याभिनिवेशः तमसिप्रवृद्धेएतानिलिंगानिचिह्नानिजायंतेएतैस्तमसोवृद्धिंजानीयादित्यर्थः ॥ १३॥ मरणसमय

लोभःप्रवृत्तिरारंभःकर्मणामशमःस्पृहा॥ रजस्येतानि जायंते विवृद्धे भरतर्षभ॥ १२॥अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्र
मादो मोह एव च ॥तमस्येतानि जायंते विवृद्धे कुरुनंदन॥ १३॥यदासत्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत्॥तदो
त्तमविदाँल्लोकानमलान्प्रतिपद्यते॥ १४॥रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसंगिषु जायते ॥ तथा प्रलीनस्तमसि मूढयो
निषुजायते॥ १५॥कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्विकं निर्मलं फलम्॥रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम्॥ १६

एववृद्धानांसत्वादीनांफलविशेषमाह।यदेतिद्वाभ्याम् सत्वेप्रवृद्धेसतियदाजीवोमृत्युंप्राप्नोति तदाउत्तमान्हिरण्यगर्भादीन्विदंति उपासत
इत्युत्तमविदस्तेषांयेअमलाःप्रकाशमयालोकाःसुखोपभोगस्थानविशेषास्तान्प्रतिपद्यतेप्राप्नोति ॥ १४ ॥ किंचरजसीति रजसिप्रवृद्धेसति
मृत्युंप्राप्यकर्मासक्तेषुमनुष्येषुजायते तथातमसिप्रवृद्धेसतिप्रलीनोमृतोमूढयोनिषुपश्वादिषुजायते ॥ १५ ॥ इदानींसत्वादीनां
स्वानुरूपकर्मद्वारेणविचित्रफलहेतुमाह । कर्मणइति सुकृतस्यसात्विककर्मणः सात्विकंसत्वप्रधानंनिर्मलंप्रकाशबहुलंसुखंफलमाहुः

कपिलादयः रजसइतिराजसस्यकर्मणइत्यर्थः ।कर्मफलकथनस्यप्राकृतत्वात्तस्यदुःखंफलमाहुः तमसइति तामसस्यकर्मणइत्यर्थः । तस्या
ज्ञानंमूढत्वंफलमाहुःसात्विकादिकर्मलक्षणंचनियतंसंगरहितमित्यादिनाष्टादशेवक्ष्यति ॥ १६ ॥ तत्रैवहेतुमाह सत्वादिति सत्वाज्ज्ञानं
संजायते अतःसात्विकस्यकर्मणःप्रकाशबहुलंसुखंफलंभवति रजसोलोभोजायते तस्यचदुःखहेतुत्वात् तत्पूर्वकस्यकर्मणोदुःखंफलंभव
ति तमसस्तुप्रमादमोहाज्ञानानिभवंति ततस्तामसस्यकर्मणोऽज्ञानप्रापकंफलंभवतीतियुक्तमेवेत्यर्थः॥ १७॥इदानींसत्वादिवृत्तिशीलानां
फलभेदमाह । ऊर्ध्वमिति सत्वस्थाःसत्ववृत्तिप्रधानाऊर्ध्वंगच्छंति सत्वोत्कर्षतारतम्यादुत्तरोत्तरशतगुणानंदान्मनुष्यगंधर्वपितृदेवादिलो

सत्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ॥ प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥ १७॥ ऊर्ध्वं
गच्छंति सत्वस्था मध्येतिष्ठंति राजसाः ॥ जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छंति तामसाः ॥ १८॥
नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टाऽनुपश्यति॥ गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥ १९ ॥

कान्सत्यलोकपर्यंतान्प्राप्नुवंतीत्यर्थः। राजसास्तुतृष्णाद्याकुलामध्येतिष्ठंतिमनुष्यलोकेएवोत्पद्यंते जघन्योऽतिनिकृष्टस्तमोगुणस्तस्यवृ
त्तिःप्रमादमोहादिस्तत्रस्थिताः अधोच्छंति तमोवृत्तितारतम्यात्तामिस्रादिषुनिरयेषूत्पद्यंते ॥ १८॥ तदेवंप्रकृतिगुणसंगकृतंसंसारंसप्रपंच
मुक्त्वाइदानींतद्विवेकतोमोक्षंदर्शयति नान्यमिति यदातुद्रष्टाविवेकीभूत्वाबुद्ध्याद्याकारपरिणतेभ्योगुणेभ्योऽन्यंकर्तारंनानुपश्यति अ
पितुगुणाएवकर्माणिकुर्वंतीतिपश्यति गुणेभ्यश्चपरंव्यतिरिक्तंतत्साक्षिणमात्मानंवेत्ति सतुमद्भावंब्रह्मत्वमधिगच्छति प्राप्नोति ॥ १९ ॥

ततश्चगुणकृतसर्वानर्थनिवृत्त्याकृतार्थोभवतीत्याह । गुणानिति देहाद्याकारःसमुद्भवः परिणामोयेषांतेदेहसमुद्भवाः तानेतांस्त्रीनपिगुणान
तीत्यातिक्रम्य तत्कृतैर्जन्मादिभिर्विमुक्तःसन्नमृतमश्नुते ब्रह्मानंदंप्राप्नोति ॥२०॥ गुणानेतानतीत्यामृतमश्नुतइत्येतच्छ्रुत्वागुणातीतस्य
लक्षणमाचारंगुणात्ययोपायंचसम्यग्बुभुत्सुरर्जुनउवाच कैर्लिंगैरिति । हेप्रभो कैर्लिंगैः कीदृशैरात्मन्युत्पन्नैश्चिह्नैर्गुणातीतोदेहीभवतीतिल
क्षणप्रश्नःकआचारोयस्येतिकिमाचारः कथंवर्त्ततइत्यर्थः।कथंचकेनोपायेनैतांस्त्रीनपिगुणानतीत्यवर्त्तते तत्कथयेति॥२१॥ स्थितप्रज्ञस्य

गुणानेतानतीत्यत्रीन्देही देहसमुद्भवान् ॥ जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ २० ॥ अर्जुन उवा
च ॥ कैर्लिंगैस्त्रीन् गुणानेतानतीतोभवति प्रभो ॥ किमाचारःकथं चैतांस्त्रीन् गुणानतिवर्त्तते ॥ २१ ॥ श्री
भगवानुवाच ॥ प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पांडव ॥ न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि कांक्षति ॥ २२ ॥

काभाषेत्यादिनाद्वितीयाध्यायेपृष्टमपिदत्तोत्तरमपिपुनर्विशेषबुभुत्सयापृच्छतीतिज्ञात्वाप्रकारांतरेणतस्यलक्षणादिकंश्रीभगवानुवाच प्र
काशंचेत्यादिषड्भिःतत्रएकेनलक्षमाह प्रकाशंचेति प्रकाशंचसर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्नितिपूर्वोक्तंसत्वकार्यम् प्रवृत्तिंचरजःकार्यम् मोहंचतम
सः कार्यम् उपलक्षणमेतत् सत्वादीनांसर्वाण्यपिकार्याणियथायथंसंप्रवृत्तानिस्वतः प्राप्तानिसंतिदुःखबुद्ध्यायोनद्वेष्टि निवृत्तानिचसंतिसु
खबुद्ध्यानकांक्षति गुणातीतः सउच्यतेइतिचतुर्थेनान्वयः ॥ २२ ॥

तदेवंस्वसंवेद्यंतस्यलक्षणमुक्त्वापरसंवेद्यंतस्यलक्षणंवक्तुंकिमाचारइतिद्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह । उदासीनवदितित्रिभिः उदासीनवत्सा क्षितयाआसीनःस्थितःसन् गुणैर्गुणकार्यैःसुखदुःखादिभिर्योनविचाल्यते स्वरूपान्नप्रच्याव्यते अपितुगुणाएवस्वकार्येषुवर्तंते एतैर्ममसं बंधएवनास्तीतिविवेकज्ञानेनयस्तूष्णीमवतिष्ठति परस्मैपदमार्षम् नेंगतेनचलति ॥ २३ ॥ अपिच समेति समेसुखदुःखेयस्य यतः स्व स्थः स्वरूपएवस्थितः अतएवसमानिलोष्टाश्मकांचनानियस्य तुल्येप्रियाऽप्रियेसुखदुःखहेतुभूतेयस्य धीरोधीमान् तुल्यानिंदाचआत्म

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ॥ गुणावर्त्तंत इत्येव योऽवतिष्ठति नेंगते ॥ २३ ॥ सम
दुःखसुखःस्वस्थः समलोष्टाश्मकांचनः ॥ तुल्यप्रियाप्रियोधीरस्तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः ॥ २४ ॥
मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ॥ सर्वारंभपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ २५ ॥
मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ॥ स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २६ ॥

स्तुतिश्चयस्य ॥ २४ ॥ अपिच मानापमानयोरिति मानेअपमानेचतुल्यः मित्रपक्षेअरिपक्षेचतुल्यः सर्वान्दृष्टादृष्टार्थानारंभानुद्यमान् परित्यक्तुंशीलंयस्य सएवंभूताचारयुक्तोगुणातीतउच्यते ॥ २५ ॥ कथंचैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्ततइत्यस्यप्रश्नस्योत्तरमाह । मांचेति चश ब्दोऽवधारणार्थः मामेवपरमेश्वरम् श्रीनारायणमव्यभिचारेणएकांतभक्तियोगेनयःसेवते सतान्गुणान्समतीत्यसम्यगतिक्रम्यब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावायमोक्षायकल्पतेयोग्योभवति ॥ २६ ॥

तत्रहेतुमाह। ब्रह्मणोहीति हियस्माद्ब्रह्मणोऽहंप्रतिष्ठाप्रतिमाघनीभूतंब्रह्मैवाहम्यथाघनीभूतःप्रकाशएवसूर्यमंडलंतद्वद्देवेत्यर्थः। तथाव्यय
स्यानित्यस्य अमृतस्यमोक्षस्यचनित्यमुक्तत्वात् तथातत्साधनस्यशाश्वतस्यचधर्मस्यशुद्धसत्वात्मकत्वात् तथाएकांतिकस्यअखंडित
स्यसुखस्यचप्रतिष्ठाहम् परमानंदैकरूपत्वातअतोमत्सेविनोमद्भावस्यावश्यंभावित्वाद्युक्तमेवोक्तंब्रह्मभूयायकल्पतइति॥ २७॥ कृष्णाधीन
गुणासंगप्रसंजितभवांबुधिम्॥ सुखंतरतितद्भक्तइत्यभाणिचतुर्दशे। १। इतिसुबोधिन्यांटीकायांचतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४॥ वैराग्येणविनाज्ञानंन
चभक्तिरतःस्फुटम्॥ वैराग्योपस्कृतंज्ञानमीशःपंचदशेऽदिशत् ॥ १॥ पूर्वाध्यायांतेमांचयोऽव्यभिचारेणभक्तियोगेनसेवतइत्यादिनापरमेश्वर

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ॥ शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकांतिकस्य च ॥२७॥ इतिश्री
मद्भगव० गुणत्रयविभागयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ऊर्ध्वमूलमधःशाखम
श्वत्थंप्राहुरव्ययम् ॥ छंदांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १ ॥

मेकांतभक्त्याभजतस्तत्प्रसादलब्धज्ञानेनब्रह्मभावोभवतीत्युक्तम्नचैकांतभक्तिर्ज्ञानंवाविरक्तस्यसंभवतीतिवैराग्यपूर्वकंज्ञानमुपदेष्टुका
मःप्रथमंतावत्सार्द्धश्लोकाभ्यांसंसारस्वरूपंवृक्षरूपकालंकारेणवर्णयन् श्रीभगवानुवाच। ऊर्ध्वमूलमिति। ऊर्ध्वमुत्तमःक्षराक्षराभ्यामुत्कृष्टःपु
रुषोत्तमोमूलंयस्यतम् अधइतिततोऽर्वाचीनाःकार्योपाधयोहिरण्यगर्भादयोगृह्यंते तेतुशाखाइवशाखायस्यतम् विनश्वरत्वेनश्वःप्रभा
तपर्यंतमपिनस्थास्यतीतिविश्वासानर्हत्वादश्वत्थंप्राहुः प्रवाहरूपेणाविच्छेदादव्ययंचप्राहुः ऊर्ध्वमूलोऽवाक्छाखएषोऽश्वत्थःसनातनइ

त्याद्याःश्रुतयःछंदांसिवेदाःयस्यपर्णानि धर्माधर्मप्रतिपादनद्वारेणछायास्थानीयैःकर्मफलैःसंसारवृक्षस्यसर्वजीवाश्रयणीयत्वापादनात्पर्ण स्थानीयावेदाः यस्तमेवंभूतमश्वत्थंवेद सएववेदार्थवित् संसारप्रपंचवृक्षस्यमूलमीश्वरः श्रीनारायणः ब्रह्मादयस्तदंशाः शाखास्थानीयाः सचसंसारवृक्षोविनश्वरःप्रवाहरूपेणनित्यश्च वेदोक्तैः कर्मभिःसेव्यतामापादितश्चेत्येतावानेवहिवेदार्थःअतएवविद्वान्वेदविदितिस्तूयते१॥ किंच अधश्चेति।हिरण्यगर्भादयःकार्योपाधयोजीवाःशाखास्थानीयत्वेनोक्तास्तेषुचयेदुष्कृतिनस्तेऽधःपश्वादियोनिषुप्रसृताःविस्तारंगताः सुकृतिनश्चोर्ध्वंदेवादियोनिषुप्रसृतास्तस्यसंसारवृक्षस्यशाखाः किंच गुणैःसत्वादिवृत्तिभिःजलसेचनैरिवयथायथंप्रवृद्धाःवृद्धिंप्राप्ताः किंच

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ॥ अधश्च मूलान्यनुसंततानि कर्मानुबंधीनि मनुष्यलोके ॥ २ ॥ न रूपमस्येह तथोपलभ्यतेनांतो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा ॥ अश्वत्थमेनं सुविरूढ मूलमसंगशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ॥ ३ ॥

विषयाःरूपादयः प्रवालाः पल्लवस्थानीयाःयासांताःप्रशाखास्थानीयाभिःइंद्रियवृत्तिभिःसंयुक्तत्वात् किंच अधश्च चशब्दादूर्ध्वंचमूलानि अनुसंततानिविरूढानि मुख्यंमूलम् ईश्वरएकएव इमानित्ववांतरमूलानि तत्तद्भोगवासनालक्षणानि तेषांकार्यमाह मनुष्यलोकेकर्मानु बंधीनिकर्मएवानुबंधिअनंतरभावियेषांतानि ऊर्ध्वलोकेषुयदुपभुक्तंतत्तद्भोगवासनादिभिर्हिकर्मक्षयेणमनुष्यलोकंप्राप्तानांतत्तदनुरूपे षुकर्मसुप्रवृत्तिर्भवति एतास्मिन्नेवहिकर्माधिकारोनान्येषु लोकेषु अतोमनुष्यलोकेइत्युक्तम् ॥२॥ किंच नरूपमस्येति इहसंसारे स्थितैः प्राणिभिःअस्यसंसारवृक्षस्यतथोर्ध्वमूलत्वादिप्रकारेणरूपंनोपलभ्यते नचांतःअवसानम् अपर्यंतत्वात् नचादिरनादित्वात् नचसंप्रति

ष्ठास्थितिः कथंतिष्ठतीतिनचोपलभ्यते यस्मादेवंभूतोयंसंसारवृक्षोदुरुच्छेद्यः अनर्थकरश्च तस्मादेनंदृढेनवैराग्येणशस्त्रेणछित्त्वातत्त्वज्ञानेयतेतेत्याह अश्वत्थमेनमितिसार्द्धेन । एनमश्वत्थंसुविरूढमूलमत्यंतंबद्धमूलंसंतम् असंगःसंगराहित्यमहंममतात्यागस्तेनदृढेनशस्त्रेणसम्यग्विचारेणछित्त्वापृथक्कृत्य ॥ ३ ॥ ततइति । ततस्तस्यमूलभूतंतत्पदंवस्तुवैष्णवंपदंपरिमार्गितव्यमन्वेष्टव्यम् । कीदृशम् । यस्मिन्गता यत्पदंप्राप्ताःसंतोभूयोननिवर्त्तंति नआवर्त्ततइत्यर्थः । अन्वेषणप्रकारमाह । यतएषापुराणीचिरंतनीसंसारप्रवृत्तिः प्रसृताविस्तृता तमेवचाद्यंपुरुषंप्रपद्येशरणंव्रजामीत्येवमेकांतभक्त्यान्वेष्टव्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥ तत्प्राप्तौसाधनांतराणिदर्शयन्नाह । निर्मा

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन्गता न निवर्त्तंति भूयः॥तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥४॥निर्मानमोहा जितसंगदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः॥द्वंद्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छंत्यमूढाः पदमव्ययं तत्॥५॥न तद्भासयते सूर्यो न शशांको न पावकः॥ यद्गत्वा न निवर्त्तंते तद्धाम परमं मम ॥ ६ ॥

नेति । निर्गतौमानमोहौअहंकारमिथ्याभिनिवेशौयेभ्यस्ते जितःपुत्रादिसंगरूपोदोषोयैस्ते अध्यात्मेआत्मज्ञानेनित्याःपरिनिष्ठिताः विशेषेणनिवृत्तः कामोयेभ्यस्ते सुखदुःखहेतुत्वात् । सुखदुःखसंज्ञानिशीतोष्णादीनितैर्विमुक्ताः अतएवामूढाःनिवृत्ताविद्याःसंतस्तदव्ययंपदंवैष्णवंगच्छंति ॥ ५ ॥ तदेवंगंतव्यंपदंविशिनष्टि । नतदिति । यत्पदंसूर्यादयोनप्रकाशयंति यत्प्राप्यननिवर्त्ततेयोगिनः तद्धामस्वरूपंपरमंमम अनेनसूर्यादिप्रकाश विषयत्वेनजडत्वशीतोष्णादिदोषप्रसंगोनिरस्तः ॥ ६ ॥

ननुचत्वदीयंधामप्राप्ताः संतोयदिननिवर्तंते तर्हिसतिसंपद्यनविदुःसतिसंपद्यामहइत्यादिश्रुतेः सुषुप्तिप्रलयसमयेत्वत्प्राप्तिःसर्वेषाम स्तीतिकोनामसंसारीस्यादित्याशंक्यसंसारिणंदर्शयति ममेतिपंचभिः । ममैवांशोयोऽयमविद्ययाजीवभूतःसनातनःसर्वदासंसारित्वेन प्रसिद्धः असौसुषुप्तिप्रलययोः प्रकृतौलीनतयास्थितानिमनःषष्ठंयेषांतानींद्रियाणिपुनर्जीवलोकेसंसारेभोगार्थमाकर्षति एतच्चकर्मेंद्रि याणांप्राणस्यचोपलक्षणार्थम् । अयंभावः । सत्यं सुषुप्तिप्रलययोरपिमदंशत्वात्सर्वस्यापिजीवमात्रस्यमयिलयादस्त्येवमत्प्राप्तिः तथाप्य विद्ययावृतस्यसानुशयस्यसप्रकृतिकेमयिलयोनतुशुद्धे । तदुक्तम् अव्यक्ताद्व्यक्तयःसर्वाःप्रभवंतीत्यादिना अतश्चपुनःसंसारायनिर्गच्छन्न

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ॥ मनःषष्ठानींद्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ ७ ॥
शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ॥ गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गंधानिवाशयात् ॥ ८ ॥
श्रोत्रं चक्षुःस्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ॥ अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥ ९ ॥

विद्वान्प्रकृतौलीनतयास्थितानिस्वोपाधिभूतानींद्रियाण्याकर्षति विदुशांतुशुद्धस्वरूपप्राप्तेर्नावृत्तिरिति ७ तान्याकृष्यकिंकरोतीत्यत्राह। शरीरमिति। यदाशरीरांतरंकर्मवशादवाप्नोति यतश्चशरीरादुत्क्रामति ईश्वरोदेहादीनांस्वामी तदापूर्वस्माच्छरीरादेतानिगृहीत्वातच्छरी रांतरंसम्यग्याति । शरीरेसत्यपींद्रियग्रहणेदृष्टांतः आशयात्स्वस्थानात् कुसुमादेःसकाशात्गंधान्गंधवतःसूक्ष्मानंशान्गृहीत्वायथावायु र्गच्छतितद्वत् ८ तान्येवेंद्रियाणिदर्शयन्यदर्थंगृहीत्वागच्छतितदाह।श्रोत्रमिति । श्रोत्रादीनिबाह्येंद्रियाणिमनश्चान्तःकरणमधिष्ठायाश्रित्य

शब्दादीन्विषयानयंजीवउपभुंक्ते॥९॥ननुचकार्यकारणसंघातव्यतिरेकेणैवंभूतमात्मानंसर्वेपिकिंनपश्यंतितत्राह।उत्क्रामंतमिति।उत्क्रामं
तंदेहाद्देहांतरंगच्छन्तम् तस्मिन्नेवदेहेस्थितंवाविषयान्भुंजानंवागुणान्वितमिंद्रियादियुक्तंजीवंविमूढानानुपश्यंति नालोकयंति ज्ञानमे
वचक्षुर्येषांतेविवेकिनःपश्यंति॥१०॥दुर्ज्ञेयश्चायंयतोविवेकिष्वपिकेचिदेवपश्यंतिकेचिन्नपश्यंतीत्याह।यतंतइति।यतंतः ध्यानादिभिःप्रय
तमानायोगिनःकेचिदेनमात्मानम् आत्मनिदेहेऽवस्थितंविविक्तंपश्यंति शास्त्राभ्यासादिभिःप्रयत्नंकुर्वाणाअपिअकृतात्मानः अविशुद्ध

उत्क्रामंतं स्थितं वापि भुंजानं वा गुणान्वितम् ॥ विमूढा नानुपश्यंति पश्यंति ज्ञानचक्षुषः ॥ १० ॥
यतंतो योगिनश्चैनं पश्यंत्यात्मन्यवस्थितम् ॥ यतंतोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यंत्यचेतसः ॥ ११ ॥
यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ॥ यच्चंद्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥ १२ ॥
गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा॥पुष्णामि चौषधीःसर्वाःसोमो भूत्वा रसात्मकः ॥ १३ ॥

चित्ताः अतएवाचेतसोमंदमतयः एनंनपश्यंति ॥ ११ ॥ तदेवंनतद्भासयतेसूर्यइत्यादिनापरमेश्वरंपरंधामोक्तम् तत्प्राप्तानांचापुनरावृत्तिरु
क्तातत्रचसंसारिणोऽभावमाशंक्यसंसारिस्वरूपंदेहादिव्यतिरिक्तंदर्शितम्। इदानींतदेवपारमेश्वरंरूपमनंतशक्तित्वेनानिरूपयतियदेत्यादि
चतुर्भिः। आदित्यादिषुस्थितंयदनेकप्रकारं तेजोविश्वंप्रकाशयति तत्सर्वंतेजोमदीयमेवजानीहि ॥१२॥ किंच गामाविश्येति। गांपृथ्वी
मोजसाबलेनाधिष्ठायअहमेवचराचराणिभूतानिधारयामि अहमेवरसमयः सोमोभूत्वाव्रीह्याद्यौषधीः सर्वाः संवर्धयामि ॥ १३ ॥

किंच अहमिति। वैश्वानरोजाठरोभूत्वाप्राणिनांदेहस्यांतः प्रविश्यप्राणापानाभ्यांतदुद्दीपकाभ्यांसहितः प्राणिभिर्भुक्तंभक्ष्यंभोज्यंलेह्यं चोष्यं चेतिचतुर्विधमन्नंपचामि तत्रयद्दंतैरवखंड्यावखंड्यभक्ष्यतेऽपूपादितद्भक्ष्यम् यत्तुकेवलंजिह्वयाविलोड्यनिगीर्यतेपायसादितद्भोज्यम् यत्तुजिह्वायांनिक्षिप्यरसास्वादेनक्रमशोनिगीर्यतेद्रवीभूतंगुडादितल्लेह्यम् चतुर्दंष्ट्रादिभिः निष्पीड्यरसांशंनिगीर्यावशिष्टंत्यज्यत इक्षुदंडादि तच्चोष्यमितिचतुर्विधभेदः ॥ १४ ॥ किंच सर्वस्येति। सर्वस्यप्राणिजातस्यहृदिसम्यगंतर्यामिरूपेणप्रविष्टोऽहम्।अतश्चमत्त एवहेतोः प्राणिमात्रस्यपूर्वानुभूतार्थविषयास्मृतिर्भवति ज्ञानंचविषयेंद्रियसंयोगजंभवति अपोहनंचतयोः प्रमोषोभवति वेदैश्चसर्वैस्त

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ॥ प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ १४ ॥ सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ॥ वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥ १५ ॥ द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च॥क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते॥१६ ॥

त्तद्देवतादिरूपेणाहमेववेद्यः वेदांतकृत्। तत्संप्रदायप्रवर्त्तकज्ञानदोगुरुरहमित्यर्थः। वेदविदेवचवेदार्थविदहमेव ॥ १५ ॥ इदानींतद्धाम परमंममेतियदुक्तंतत्स्वकीयंसर्वोत्तमत्वंदर्शयति द्वाविति त्रिभिः। क्षरश्चाक्षरश्चेतिद्वाविमौपुरुषौलोकेप्रसिद्धौ तावेवाह तत्रक्षरः पुरुषो नामसर्वाणिभूतानिब्रह्मादिस्थावरांतानिशरीराणि अविवेकिलोकस्यशरीरेष्वेवपुरुषत्वप्रसिद्धेः कूटः शिलाराशिः पर्वतइवदेहेषुनश्यत्स्वपिनिर्विकारतयातिष्ठतीतिकूटस्थः चेतनोभोक्ता सतुअक्षरः पुरुषइत्युच्यतेविवेकिभिः ॥ १६ ॥

यदर्थमेतौलक्षितौतमाह।उत्तमइति । एताभ्यांक्षराक्षराभ्यामन्योविलक्षणस्तूत्तमः पुरुषः।वैलक्षण्यमेवाह । परश्चासावात्मेतिचोदाहृतउक्तः
श्रुतिभिः आत्मत्वेनक्षरादचेतनाद्विलक्षणःपरमत्वेनाक्षराच्चेतनाद्भोक्तुःविलक्षणइत्यर्थः। परमात्मत्वमेवदर्शयति । योलोकत्रयमिति । यईश्व
रईशनशीलः अव्ययश्चानिर्विकारएवसन्लोकत्रयंकृत्स्नमाविश्यबिभर्ति पालयति ॥१७॥ एवंभूतंपुरुषोत्तमत्वमात्मनोनामनिर्वचनेनदर्श
यति यस्मादिति।यस्मात्क्षरंजडवर्गमतिक्रांतोऽहम् नित्यमुक्तत्वात् अक्षराच्चेतनवर्गादप्युत्तमश्चानियंतृत्वात् अतोलोकेवेदेचपुरुषोत्तमइ

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ॥ योलोकत्रयमाविश्यबिभर्त्यव्ययईश्वरः ॥१७॥यस्मात्क्षरमती
तोऽहमक्षरादपिचोत्तमः ॥ अतोस्मिलोकेवेदेचप्रथितःपुरुषोत्तमः ॥१८॥ योमामेवमसंमूढोजानातिपुरुषोत्त
मम् ॥ ससर्वविद्भजतिमांसर्वभावेन भारत ॥१९॥ इतिगुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ ॥ एतद्बुद्ध्वा बुद्धि
मान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥ २० ॥

तिप्रथितः प्रख्यातोऽस्मि । तथाचश्रुतिः सवाअयमात्मासर्वस्यवशीसर्वस्येशानःसर्वस्याधिपतिः सर्वमिदंप्रशास्तीत्यादिः॥१८॥एवंभूतेश्व
रस्यज्ञातुःफलमाह । योमामिति । एवमुक्तप्रकारेणासंमूढोनिश्चितमतिःसन्योमांपुरुषोत्तमंजानाति ससर्वभावेनसर्वप्रकारेणमामेवभजति
ततःसर्ववित्सर्वज्ञोभवति ॥१९॥ अध्यायार्थमुपसंहरति । इतीति।इत्येनप्रकारेणगुह्यतमम् अतिरहस्यंसंपूर्णशास्त्रमेवमयोक्तम् नपुनर्विंश
तिश्लोकमध्यायमात्रम् हेअनघ व्यसनशून्य अतएतन्मदुक्तंशास्त्रं बुद्ध्वा बुद्धिमान्सम्यग्ज्ञानी कृतकृत्यश्चस्याद्योपिकोऽपि हेभारत

त्वं कृतकृत्योऽसीति किं वक्तव्यमिति भावः ।२०। संसारशाखिनं छित्त्वा स्पष्टं पंचदशे प्रभुः। पुरुषोत्तमयोगाख्ये परं पदमुपादिशत् १ इति सुबोधिन्यां टीकायां पंचदशोऽध्यायः॥ १५॥ आसुरीं संपदं त्यक्त्वा दैवीमेवाश्रिता नराः ।मुच्यंत इति निर्णेतुं तद्विवेकोऽथ षोडशे। १। पूर्वाध्यायांते एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारतेत्युक्तम् तत्र क एतत्तत्त्वं बुध्यते को वा न बुध्यत इत्यपेक्षायां तत्वज्ञानेऽधिकारिणोऽनधिकारिणश्च विवेकार्थं षोडशाध्यायारंभः निरूपिते हि कार्यार्थेऽधिकारिजिज्ञासा भवति तदुक्तं भट्टैः भारो यो येन वोढव्यः स प्रागां दोलितो यदा ।तदाकस्तस्य वोढेति शक्यं कर्तुं निरूपणमिति तत्राधिकारिविशेषणभूतां दैवीं संपदमाह श्रीभगवानुवाच अभयमिति त्रिभिः। अभयं भयाभावः सत्त्वस्य चित्त

इति श्रीमद्भगव० पुरुषोत्तमयोगो नाम पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अभयं सत्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ॥ दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ १ ॥ अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागःशांतिरपैशुनम् ॥ दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ २ ॥

स्य संशुद्धिः सुप्रसन्नता ज्ञानयोगे आत्मज्ञानोपाये व्यवस्थितिः परिनिष्ठा दानं स्वभोज्यस्यान्नादेर्यथोचितं संविभागः दमो बाह्येंद्रियसंयमः यज्ञो यथाधिकारं दर्शपूर्णमासादिः स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञादिर्जपयज्ञः तप उत्तराध्याये वक्ष्यमाणं शारीरादि आर्जवमवक्रता ॥ १॥ किंच अहिंसेति। अहिंसा परपीडावर्जनम् सत्यं यथार्थभाषणम् अक्रोधस्ताडितस्यापि चित्ते क्षोभानुत्पत्तिः त्याग औदार्यम् शांतिश्चित्तोपरतिः पैशुनं परोक्षे परदोषप्रकाशनम् तद्वर्जनमपैशुनम् भूतेषु दीनेषु दया अलोलुप्त्वम् लोभाभावः। अवर्णलोप आर्षः । मार्दवं मृदुत्वमक्रूरता ह्रीः अकार्यप्रवृ

त्तौलोकलज्जा अचापलंव्यर्थक्रियाराहित्यम् ॥२॥ किंच तेजइति तेजः प्रागल्भ्यम् क्षमापरिभवादिषूत्पद्यमानेषुक्रोधप्रतिबंधः धृतिर्दुःखा दिभिरवसीदतश्चित्तस्यस्थिरीकरणम् शौचंबाह्याभ्यंतरशुद्धिःअद्रोहोजिघांसाराहित्यम् अतिमानिताआत्मन्यतिपूज्यत्वाभिमानस्तदभा वोनातिमानिता एतान्यभयादीनिषड्विंशतिप्रकाराणिदैवींसंपदमभिजातस्यभवंति देवयोग्यांसात्विकींसंपदमभिलक्ष्यतदाभिमुख्येन जातस्यभाविकल्याणस्यपुंसोभवंतीत्यर्थः॥३॥आसुरींसंपदमाह।दंभइति । दंभोधर्मध्वजित्वम् दर्पोधनविद्यादिनिमित्तश्चित्तस्योत्सेकःअ भिमानोव्याख्यातः क्रोधःप्रसिद्धः पारुष्यंनिष्ठुरत्वम् अज्ञानमविवेकः । आसुरीमित्युपलक्षणम् । असुराणांराक्षसानांचयासंपत् तामासुरी

तेजःक्षमा धृतिःशौचमद्रोहो नातिमानिता ॥ भवंति संपदं दैवी मभिजातस्य भारत ॥ ३ ॥ दंभो दर्पोऽभि मानश्च क्रोधःपारुष्यमेव च ॥ अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीम् ॥ ४ ॥ दैवीसंपद्विमोक्षाय निबं धायासुरीमता ॥ मा शुचःसंपदं दैवीमभिजातोऽसि पांडव ॥ ५ ॥ द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च ॥ दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥ ६ ॥

मभिलक्ष्यजातस्यैतानिदंभादीनिभवंतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ एतयोःसंपदोःकार्यंदर्शयन्नाह। दैवीसंपदिति। दैवीयासंपत्तयायुक्तोमयोक्तेतत्त्वज्ञा नेऽधिकारी । आसुर्यासंपदायुक्तस्तुनित्यंसंसारीत्यर्थः । एतच्छ्रुत्वा किमहमत्राधिकारीनवेति संदेहव्याकुलचित्तमर्जुनमाश्वासयति । हे पांडव माशुचः शोकंमाकार्षीः यतस्त्वंदैवींसंपदमभिजातोऽसि ॥ ५ ॥ आसुरीसंपत् सर्वात्मनावर्जयितव्येत्येतदर्थमासुरींसंपदंप्रपंचयितु माह। द्वाविति। द्वौद्विःप्रकारौभूतानांसर्गौसमेमद्वचनाच्छृणु आसुरराक्षसप्रकृत्योरेकीकरणेनद्वावित्युक्तम्। अतोराक्षसीमासुरींचैवप्रकृतिंमो

हिनींश्रिताइत्यादिनानवमाध्यायोक्तप्रकृतित्रैविध्येनाविरोधःस्पष्टमन्यत्।६।आसुरींविस्तरतोनिरूपयतिप्रवृत्तिं चेत्यादिद्वादशभिः।धमप्रवृत्तिं अधर्मान्निवृत्तिंच आसुरस्वभावाजनानजानंति अतःशौचमाचारःसत्यंचतेषुनास्त्येव ७ ननुवेदोक्तयोर्धर्माधर्मयोःप्रवृत्तिनिवृत्तिचकथंनविदुःकुतोवाधर्माधर्मयोरनंगीकारे जगतःसुखदुःखादिव्यवस्थास्यात कथंवाशौचाचारादिविषयामीश्वराज्ञामतिवर्त्तेरन् ईश्वरानंगीकारेचकुतोजगदुत्पत्तिःस्यादतआह।असत्यमिति।नास्तिसत्यंवेदपुराणादिप्रमाणंयस्मिन् तादृशंजगदाहुः वेदादीनांप्रामाण्यंनमन्यंतइत्यर्थः।तदुक्तम् त्रयोवेदस्यकर्तारोभण्डधूर्तनिशाचराइत्यादि अतएवनास्तिधर्माधर्मरूपाप्रतिष्ठाव्यवस्थाहेतुर्यस्यतत् स्वाभाविकंजगद्वैचित्र्य

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ॥ न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ७ ॥
असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ॥ अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहैतुकम् ॥ ८ ॥
एतांदृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ॥ प्रभवंत्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ९ ॥

माहुरित्यर्थः।अतएवनास्तीश्वरःकर्त्ताव्यवस्थापकश्चयस्यतादृशंजगदाहुः।तर्हिकुतोऽस्यजगतउत्पत्तिवदंतीत्यत आहअपरस्परसंभूतमिति अपरश्चपरश्चेत्यपरस्परम् अपरस्परतः अन्योऽन्यतःस्त्रीपुरुषमिथुनात् संभूतंजगत् किमन्यत्कारणमस्य नास्त्यन्यत्किंचित्किंतुकामहैतुकम् स्त्रीपुरुषयोःकाम एवप्रवाहरूपेणहेतुरस्येत्याहुरित्यर्थः।८॥किंच एतामिति।एतांलोकायतिकानां दृष्टिंदर्शनमाश्रित्यनष्टात्मानोमलिनचित्ताः संतोऽल्पबुद्धयःदृष्टार्थमात्रमतयः अतएवउग्रंहिंस्रंकर्मयेषांतेऽहितावैरिणोभूत्वाजगतःक्षयायप्रभवंतिउद्भवंतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

अपिच काममिति । दुष्पूरयितुमशक्यंकाममाश्रित्यदंभादिभिर्युक्ताःसंतःक्षुद्रदेवताराधनादौप्रवर्त्तंते कथं असद्ग्राहान्गृहीत्वानेनमंत्रेणैतां देवतामाराध्यमहाविधीन्साधयिष्यामइत्यादिदुराग्रहान्मोहमात्रेणस्वीकृत्यप्रवर्त्तंते अशुचिव्रताअशुचीनिमद्यमांसादिविषयाणिव्रतानिये षांते ॥१०॥ किंच चिंतामिति । प्रलयोमरणमेवांतोयस्यास्तां अपरिमेयांपरिमातुमशक्यांचितामाश्रिताः नित्यचिंतापरायणाइत्यर्थः । कामोपभोगएवपरमोयेषांतेएतावदितिकामोपभोगएवपरमःपुरुषार्थोनान्यदस्तीतिकृतनिश्चयाःअर्थसंचयानीहंतइत्युत्तरेणान्वयः।तथाच

काममाश्रित्यदुष्पूरंदंभमानमदान्विताः ॥ मोहाद्गृहीत्वासद्ग्राहान्प्रवर्त्तंते शुचिव्रताः ॥ १० ॥ चिंतामपरिमेयां च प्रलयांतामुपाश्रिताः ॥ कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥११॥ आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः॥ ईहंते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् ॥ १२ ॥ इदमद्यमयालब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् ॥ इदमस्तीदमपि मे भविष्यतिपुनर्धनम् ॥ १३ ॥

बार्हस्पत्यंसूत्रम्।कामएवैकःपुरुषार्थइतिचैतन्यविशिष्टः कामः पुरुष इतिच ॥ ११ ॥ अतएव आशेति । आशाएवपाशास्तेषांशतानितैर्बद्धा इतस्ततआकृष्यमाणाः कामक्रोधौपरमयनमाश्रयोयेषांते कामभोगार्थमन्यायेनचौर्यादिनार्थानांसंचयान्राशीनीहंतेइच्छंति ॥१२॥ तेषांमनोराज्यंकथयन्नरकप्राप्तिमाह इदमद्येतिचतुर्भिः । प्राप्स्येप्राप्स्यामि मनोरथंमनसः प्रियम् । शेषंस्पष्टम् । एषांत्रयाणांश्लोकानामि त्यज्ञानविमोहिताः संतोनरकेपतंतीतिचतुर्थेनान्वयः ॥ १३ ॥

किंच असाविति। सिद्धः कृतकृत्यः स्पष्टमन्यत॥१४॥किंच आढ्यइति।आढ्योधनादिसंपन्नः अभिजनवान्कुलीनःयक्ष्येयागाद्यनुष्ठानेनापि
दीक्षितांतरेभ्यःसकाशान्महतींप्रतिष्ठांप्राप्स्यामि दास्यामितावकेभ्यश्च मोदिष्येहर्षंप्राप्स्यामीत्येवमज्ञानेनविमोहिताः मिथ्याभिनिवेशं
प्रापिताः॥१५॥एवंभूतायत्प्राप्नुवंतितच्छृणु।अनेकेति।अनेकेषुमनोरथेषुप्रवृत्तंचित्तमनेकचित्तंतेन विभ्रांताः विक्षिप्ताः तेनैवमोहमयेनजा
लेनसमावृताः मत्स्याइवसूत्रमयेनजालेनयंत्रिताः एवंकामभोगेषुप्रसक्ताः अभिनिविष्टाःसंतोऽशुचौकश्मलेनरकेपतंति ॥१६॥ यक्ष्यइति

असौ मया हतःशत्रुर्हनिष्ये चापरानपि॥ ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी॥ १४॥ आढ्यो
ऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया॥ यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः॥ १५॥
अनेकचित्तविभ्रांता मोहजालसमावृताः॥ प्रसक्ताः कामभोगेषु पतंति नरकेऽशुचौ॥ १६॥ आत्म
संभाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः॥ यजंते नाम यज्ञैस्ते दंभेनाविधिपूर्वकम्॥ १७॥

चयस्तेषांमनोरथउक्तः सकेवलंदंभाहंकारादिप्रधानएव नतुसात्त्विकइत्यभिप्रायेणाह आत्मसंभाविताइतिद्वाभ्याम्। आत्मनैवसंभाविताः
पूज्यतांनीताः नतुसाधुभिःकैश्चित् अतएवस्तब्धाअनम्राः धनेनयोमानःमदश्चताभ्यामन्विताःसंतः ते नाममात्रेणयेयज्ञाः तेनामयज्ञाः
यद्वा दीक्षितः सोमयाजीत्येवमादिनानाममात्रप्रसिद्धयेयेयज्ञास्तैर्यजंते।कथम् दंभेननतुश्रद्धया अविधिपूर्वकंचयथाभवतितथा॥ १७॥

अविधिपूर्वकत्वमेवप्रपंचयति। अहंकारमिति। अहंकारादिसंश्रिताःसंतःआत्मपरदेहेषु स्वदेहेषु परदेहेषुचचिदंशेनस्थितंमांप्रद्विषंतोयजंते दंभयज्ञेषुश्रद्धायाअभावात्। आत्मनोवृथैवपीडाभवति तथापश्वादीनामपि अविधिनाहिंसायांचैतन्यद्रोहमात्रमेवावशिष्यतइतिप्रद्विषं तइत्युक्तम् अभ्यसूयकाःसन्मार्गवर्तिनांगुणेषुदोषारोपकाः॥१८॥तेषांकदाचिदप्यासुरस्वभावप्रच्युतिर्नभवतीत्याह तानितिद्वाभ्याम्। ता नहंमांद्विषतःक्रूरान्संसारेषुजन्ममृत्युमार्गेषु तत्रापिआसुरीष्वेव अतिक्रूरासुव्याघ्रादियोनिषु अजस्रमनवरतंक्षिपामि तेषांपापकर्मणांताद्द

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः॥ मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषंतोऽभ्यसूयकाः॥१८॥ तानहं द्वि षतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान्॥ क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु॥१९॥ आसुरीं यो निमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि॥ मामप्राप्यैव कौंतेय ततो यांत्यधमां गतिम्॥२०॥ त्रिविधं नर कस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः॥ कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत्॥२१॥

शंफलंददामीत्यर्थः॥१९॥किंचआसुरीमितितेचमामप्राप्यैवेत्येवकारेणमत्प्राप्तिशंकाकुतस्तेषांयतोमत्प्राप्त्युपायंसन्मार्गमप्यप्राप्यततोऽ प्यधमांगतिंकृमिकीटादियोनिंयांतीत्युक्तंशेषंस्पष्टम्॥२०॥उक्तानामासुरदोषाणांमध्येसकलदोषमूलभूतंदोषत्रयंसर्वथावर्जनीयमित्याह। त्रिविधमिति। कामःक्रोधोलोभश्चेतीदंत्रिविधंनरकस्यद्वारम् अतएवात्मनोनाशनंनीचयोनिप्रापकम् तस्मादेतत्त्रयंसर्वात्मनात्यजेत्॥२१॥

त्यागेचविशिष्टफलमाह ।एतैरिति । तमसोनरकस्यद्वारभूतैरेतैस्त्रिभिःकामादिभिर्विमुक्तोनरः आत्मनःश्रेयःसाधनंतपोयोगादिकमाचरति ततश्चमोक्षंप्राप्नोति ॥२२॥कामादित्यागश्चस्वधर्माचरणंविनानभवतीत्याह यइति।शास्त्रविधिंवेदविहितंधर्ममुत्सृज्ययःकामकारतोयथेच्छं वर्तते ससिद्धिंतत्वज्ञानंनप्राप्नोतिनचसुखमुपशमम् नचपरांगतिंमुक्तिंप्राप्नोति ॥२३॥फलितमाह । तस्मादिति।इदंकार्यमिदमकार्यमित्य स्यांव्यवस्थायांतेतवशास्त्रंश्रुतिस्मृतिपुराणादिकमेवप्रमाणम् अतःसास्त्रविधानोक्तंकर्मज्ञात्वाइहकर्माधिकारेवर्तमानोयथाऽधिकारंकर्मक

एतैर्विमुक्तः कौंतेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ॥ आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥२२॥ यः शास्त्र विधिमुत्सृज्य वर्त्तते कामकारतः॥ न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥२३॥ तस्माच्छास्त्रं प्रमा णं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ॥ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्त्तुमिहार्हसि ॥ २४ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीता सूपनिषत्सुब्रह्म विद्यायां योगशा०दैवासुरसंपद्विभागयोगो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ अर्जुन उवा च ॥ ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजंते श्रद्धयाऽन्विताः॥ तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥ १ ॥

र्तुमर्हसितन्मूलत्वात्सत्त्वशुद्धिसम्यग्ज्ञानमुक्तीनामित्यर्थः॥२४॥देवदैतेयसंपत्तिसंविभागेनषोडशे।तत्वज्ञानेऽधिकारस्तुसात्त्विकस्येतिद र्शितम्॥१॥इतिसुबोधिन्यांटीकायांश्रीधरस्वामिविरचितायांषोडशोध्यायः ।१६।उक्ताधिकारहेतूनांश्रद्धामुख्यातुसात्त्विकी।इतिसप्तदशे गौणश्रद्धाभेदास्त्रिधोच्यते॥१॥पूर्वाध्यायांतेयःशास्त्रविधिमुत्सृज्यवर्ततेकामकारतः । नससिद्धिमवाप्नोतीत्यनेनशास्त्रोक्तविधिमुत्सृज्यका

बुभुत्सया अर्जुनउवाच । यइति। अत्रशास्त्रविधिमुत्सृज्ययजंतेइत्यनेनशास्त्रार्थंबुद्ध्वातमुल्लंघ्यवर्तमानाश्वगृह्यंते तेषां श्रद्धयायजनानुपपत्तेः मकारेणवर्तमानस्यज्ञानेअधिकारोनास्तीत्युक्तम् तत्रशास्त्रविधिमुत्सृज्यकामकारंविना श्रद्धयावर्तमानानांकिमधिकारोऽस्तिनास्तिवेति
आस्तिक्यबुद्धिर्हिश्रद्धा नचासौशास्त्रज्ञानवतांशास्त्रविरुद्धेर्थेसंभवति तानेवाधिकृत्यत्रिविधाभवतिश्रद्धा यजंतेसात्त्विकादेवानित्याद्युत्त
रानुपपत्तेश्च अतोनात्रशास्त्रातिलंघिनोगृह्यंते अपितुक्लेशबुद्ध्या आलस्याद्वाशास्त्रार्थज्ञानेप्रयत्नमकृत्वाकेवलमाचारपरंपरावशेनश्रद्धया
क्वचिद्देवताराधनादौप्रवर्तमानागृह्यंते अतोयमर्थः येशास्त्रविधिमुत्सृज्यदुःखबुद्ध्याआलस्याद्वाअनादृत्यकेवलमाचारप्रामाण्येनश्रद्धया
न्विताःसंतोयजंते तेषांतुकानिष्ठाकास्थितिःकआश्रयः तामेवविशेषेणपृच्छति किंसत्त्वं आहोंकिंवारजः अथवातमइति तेषांतादृशींदे

श्रीभगवानुवाच॥त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा॥सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु२

वपूजादिप्रवृत्तिःकिंसत्त्वसंश्रितारजःसंश्रितावातमःसंश्रितावेत्यर्थः। श्रद्धायाःसात्त्विकत्वात् क्लेशबुद्ध्याआलस्येनचशास्त्रानादरस्यचराज
सतामसत्वात्त्रेधासंदेहः यदिसत्त्वभावसंश्रितास्तर्हितेषामपिसात्त्विकत्वाद्यथोक्तात्मज्ञानेऽधिकारःस्यात् अन्यथानेतिप्रश्नतात्पर्यार्थः॥१॥
अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच। त्रिविधेति । अयमर्थः शास्त्रतत्त्वज्ञानतःप्रवर्तमानायांपरमेश्वरपूजाविषयासात्त्विकीएकविधैवश्रद्धा लोकाचार
मात्रेणतुप्रवर्तमानानांदेहिनांयाश्रद्धासातुसात्त्विकीराजसीतामसीवेतित्रिधाभवति । तत्रहेतुः । स्वभावजा स्वभावःपूर्वकर्मसंस्कारःत
स्माज्जातास्वभावजास्वभावमन्यथाकर्तुंसमर्थंहिशास्त्रोक्तंविवेकज्ञानंतत्तुतेषांनास्ति अतःकेवलंस्वभावेनैवभवतीति श्रद्धात्रिविधाभवति

तामिमांत्रिविधांश्रद्धांशृणु। तदुक्तम्। व्यवसायात्मिकाबुद्धिरेकेहकुरुनंदनेत्यादिना ॥२॥ ननुचश्रद्धासात्त्विक्येवसत्त्वकार्यत्वेनत्वयैवभगव
ताउद्धवंप्रतिनिर्दिष्टत्वात्। यथोक्तम्। शमोदमस्तितिक्षेज्यातपःसत्यंदयास्मृतिः। तुष्टिस्त्यागोऽस्पृहाश्रद्धाह्रीर्दयानिर्वृतिर्धृतिःइत्येताःसत्त्व
स्यवृत्तयइति। अतःकथंतस्यास्त्रैविध्यमुच्यते। सत्यम्। तथाऽपिरजस्तमोयुक्तपुरुषाश्रयत्वेनरजस्तमोमिश्रत्वेनसत्त्वस्यत्रैविध्यात् श्रद्धाया
अपि त्रैविध्यंघटतइत्याह । सत्त्वानुरूपेति। सत्त्वानुरूपासत्त्वतारतम्यानुसारिणीसर्वस्यविवेकिनोऽविविकिनोवालोकस्यश्रद्धाभवति त
स्मादयंपुरुषः लौकिकः श्रद्धामयः श्रद्धाविकारः त्रिविधया श्रद्धयाविक्रियतइत्यर्थः। तदेवाह। योयच्छ्रद्धः यादृशीश्रद्धायस्यसएवसः तया

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ॥ श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ ३ ॥
यजंते सात्विका देवान्यक्षरक्षांसि राजसाः ॥ प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये यजंते तामसा जनाः ॥ ४ ॥

श्रद्धयायुक्तः पुरुषःसपुनस्तादृशसत्त्वसंस्कारणेसात्त्विकश्रद्धयायुक्तएवभवति यस्तुरजसउत्कर्षेणराजसश्रद्धायुक्तः सपुनस्तादृशएवभव
ति यस्तुतमसउत्कर्षेणतामसश्रद्धयायुक्तःसपुनस्तादृशएवभवति इतिलोकाचारमात्रेणप्रवर्तमानेष्वेवंसात्त्विकराजसतामसश्रद्धाव्य
वस्था शास्त्रजनितविवेकज्ञानयुक्तानांतुस्वभावविजयेनसात्त्विक्यैकैवश्रद्धेतिप्रकरणार्थः। ३। सात्त्विकादिभेदमेवकार्यभेदेनप्रपंचयति। यजं
तइति। सात्त्विकाजनाःसत्त्वप्रकृतीन्देवानेवयजंते पूजयंति राजसास्तुरजःप्रकृतीन्यक्षान्राक्षसांश्चयजंते एतेभ्योन्येतुविलक्षणास्तामसाज
नास्तामसानेवप्रेतान्भूतगणांश्चयजंतेसत्त्वादिप्रकृतीनांतत्तद्देवतानां तुपूजारुचिभिस्तत्तत्पूजकानांसात्त्विकत्वादिज्ञातव्यमित्यर्थः ॥४॥

राजसतामसेषुपुनर्विशेषांतरमाह। अशास्त्रविहितमितिद्वाभ्याम्।शास्त्रविधिमजानंतोपिकेचित्प्राचीनपुण्यसंस्कारेणोत्तमाःसात्विकाएवभवंति केचित्तुमध्यमाराजसाभवंति अधमास्तुतामसाभवंति येपुनरत्यंतंमंदभाग्याः गतानुगत्यापाखंडसंगेनचतदाचारानुवर्त्तिनः संतः अशास्त्रविहितंघोरंभूतभयंकरंतपस्तप्यंते कुर्वंति तत्रहेतवः दंभाहंकाराभ्यांसंयुक्ताःतथाकामोऽभिलाषःरागःआसक्तिःबलमाग्रहःएतैरन्विताःसंतःतानासुरनिश्चयान्विद्धीत्युत्तरेणान्वयः।५।किंचकर्षयंतइतिशरीरस्थंप्रारंभकत्वेनदेहस्थितंभूतानांपृथिव्यादीनांग्रामंसमूहंकर्षयं

अशास्त्रविहितं घोरं तप्यंते ये तपो जनाः ॥ दंभाहंकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥ ५ ॥
कर्षयंतः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ॥ मांचैवांतःशरीरस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥ ६ ॥
आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ॥ यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ ७ ॥

तःवृथैवोपवासादिभिःकृशंकुर्वंतोऽचेतसोऽविवेकिनः मांचअंतर्यामितयाअंतःशरीरस्थंदेहमध्येस्थितम् मदाज्ञालंघनेनैवकर्षयंतःसंतएव येतपश्चरंति तानसुरनिश्चयानासुरोतिक्रूरोनिश्चयोयेषांतान्विद्धि ॥६॥ आहारादिभेदादपिसात्विकादिभेदंदर्शयितुमाह।आहारस्त्वित्यादित्रयोदशभिः। सर्वस्यापिजनस्ययआहारोन्नादिःसतुयथायथंत्रिविधःप्रियोभवति। तथायज्ञतपोदानानिचत्रिविधाभवंति ।तेषांचवक्ष्यमाणमिमंभेदंशृणु।एतच्चराजसतामसाहारयज्ञादिपरित्यागेनसात्विकाहारयज्ञादिसेवयासत्त्ववृद्धौयत्नःकर्त्तव्यइत्येतदर्थंकथ्यते ॥ ७ ॥

तत्राहारत्रैविध्यमाह । आयुरितित्रिभिः ॥ आयुर्जीवितम् सत्वमुत्साहः बलंशक्तिः आरोग्यंरोगराहित्यम् सुखंचित्तप्रसादः प्रीतिरभिरुचिः आयुरादीनांविवर्द्धनाःविशेषेणवृद्धिकराः तेचरस्यारसवंतः स्निग्धाःस्नेहयुक्ताःस्थिरादेहेसारांशेनचिरकालावस्थायिनःहृद्याहृष्टमात्राएव हृदयंगमाः एवंभूताआहाराभक्ष्यभोज्यादयःसात्विकप्रियाः ।८।तथाकट्विति।अतिशब्दःकट्वादिषुसप्तस्वपिसंबध्यते अतिकटुर्निंबादिः अत्यम्लोऽतिलवणोत्युष्णश्चप्रसिद्धः अतितीक्ष्णोमरीचादिः अतिरूक्षःकंगुकोद्रवादिः अतिविदाहीसर्षपादिः अतिकट्वादयआहाराराजसस्ये

आयुःसत्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः ॥ रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्विकप्रियाः॥ ॥ ८ ॥ कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ॥ आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ॥ ९ ॥ यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् ॥ उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम्॥१०॥ अफलाकांक्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ॥ यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्विकः ॥ ११ ॥

ष्टाःप्रियाःदुःखंतात्कालिकं हृदयसंतापादिःशोकःपश्चाद्भाविदौर्मनस्यं आमयोरोगः एतान्प्रददतिप्रयच्छंतीतितथा ९ तथायातयाममिति।यातोयामःप्रहरोयस्यपक्वस्योदनादेस्तद्यातयामं शैत्यावस्थांप्राप्तमित्यर्थः । गतरसंनिष्पीडितसारं पूतिदुर्गंधं पर्युषितंदिनांतरपक्वं उच्छिष्टम् अन्यभुक्तावशिष्टम् अमेध्यम् अभक्ष्यंकलंजादि एवंभूतंभोजनंभोज्यंतामसस्यप्रियम् १०यज्ञोऽपित्रिविधः तत्रसात्विकंयज्ञमाहअफलाकांक्षिभिरितित्रिभिः। फलाकांक्षारहितैःपुरुषैर्विधिनादृष्टःआवश्यकतयाविहितोयोयज्ञइज्यते अनुष्ठीयते ससात्विकोयज्ञःकथ

मिज्यते यष्टव्यमेवेति।यज्ञानुष्ठानमेवकार्यंनान्यत्फलंसाधनीयमित्येवंमनःसमाधायएकाग्रंकृत्वेत्यर्थः ॥११॥ राजसंयज्ञमाह।अभिसंधाये
ति फलमभिसंधायउद्दिश्ययस्त्विज्यते यज्ञःक्रियते दंभार्थंस्वमहत्त्वख्यापनार्थंतंयज्ञंराजसंविद्धि॥१२॥तामसंयज्ञमाह। विधिहीनमिति।
विधिहीनम् शास्त्रोक्तविधिशून्यम् असृष्टान्नंब्राह्मणादिभ्योनसृष्टंननिष्पादितमन्नंयस्मिंस्तम्।मंत्रहीनंयथोक्तदक्षिणारहितंच श्रद्धाशून्यंयज्ञं
तामसंपरिचक्षते कथयंतिशिष्टाः ॥१३॥ तपसःसात्त्विकादिभेदंदर्शयितुंप्रथमंतावच्छारीरादिभेदेनतस्यत्रैविध्यमाह।देवद्विजेतित्रिभिःप्रा

अभिसंधाय तु फलं दंभार्थमपि चैव यत्॥इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥१२॥ विधिहीनमसृष्टा
न्नं मंत्रहीनमदक्षिणम्।श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते॥१३॥देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम्।ब्रह्म
चर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते १४अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत्।स्वाध्यायाभ्यसनंचैव वाङ्म
यं तप उच्यते१५मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः॥भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते॥१६॥

ज्ञागुरुव्यतिरिक्ताः अन्येपितत्त्वविदःदेवब्राह्मणादिपूजनंशौचादिकंशारीरंशरीरनिर्वर्त्यंतपउच्यते ॥ १४ ॥ वाचिकंतपआह। अनुद्वे
गेति । उद्वेगं भयंनकरोतीत्यनुद्वेगकरंवाक्यम् सत्यंच श्रोतुःप्रियंच हितंचपरिणामेसुखकरम् स्वाध्यायाभ्यसनंवेदाभ्यासश्चवाङ्मयम्
वाचानिर्वर्त्यंतपः ॥ १५ ॥ मानसंतपआह । मनःप्रसादइति । मनसःप्रसादःस्वस्थता सौम्यत्वमक्रूरता मौनंमुनेर्भावःमननमित्यर्थः
आत्मनोमनसोविनिग्रहःविषयेभ्यःप्रत्याहारः भावसंशुद्धिः व्यवहारेमायाराहित्यम् इत्येतन्मानसंतपः ॥ १६ ॥

तदेवंशरीरेवाङ्मनोभिर्निर्वर्त्यंत्रिविधंतपोदर्शितम् । त्रिविधस्यापितपसःसात्विकादिभेदेनत्रैविद्ध्यमाह । श्रद्धयेतित्रिभिः।त्रिविधमपित
पःश्रेष्ठयाश्रद्धयाफलाकांक्षाशून्यैर्युक्तैरेकाग्रचित्तैर्नरैस्तप्तंतत्सात्विकंकथयंति ॥ १७ ॥ राजसंतपआह । सत्कारेति । सत्कारःसाधुकारः
साधुरयमितितापसइत्यादिवाक्पूजा । मानःप्रत्युत्त्थानाभिवादनादिर्दैहिकीपूजाऽर्थलाभादिः । एतदर्थंदंभेनचयत्तपःक्रियते अतएवचलम्
अनियतंअध्रुवंचक्षणिकम् यदेवंभूतंतपःतदिहराजसंप्रोक्तम् ॥ १८ ॥ तामसंतपआह । मूढेति । मूढग्राहेणाविवेककृतेनदुराग्रहेणात्मनः

श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः ॥ अफलाकांक्षिभिर्युक्तैः सात्विकं परिचक्षते ॥ १७ ॥ सत्का
रमान पूजार्थं तपो दंभेन चैव यत् ॥ क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥ १८ ॥ मूढग्राहेणा
त्मनो यत्पीडया क्रियते तपः ॥ परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥ १९ ॥ दातव्यमिति
यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ॥ देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥

पीडयायत्तपःक्रियते परस्योत्सादनार्थंवाऽन्यस्यविनाशार्थम् आभिचाररूपम् तत्तामसमुदाहृतम् कथितम् ॥ १९॥ पूर्वप्रतिज्ञातमेवदा
नस्यत्रैविध्यमाह । दातव्यमिति । दातव्यमित्येवंनिश्चयेनयद्दानंदीयते अनुपकारिणेप्रत्युपकारासमर्थाय देशेकुरुक्षेत्रादौ कालेग्रहणादौ
पात्रेचेतिदेशकालादिसाहचर्यात्सप्तमीप्रयुक्ता पात्रभूताय तपःश्रुतादिसंपन्नायब्राह्मणायेत्यर्थः । यद्वा पात्रइतिचतुर्थ्येवैषापात्रइतितृजंतं
रक्षकायेत्यर्थः । सहिसर्वस्मादापद्गणाद्दातारंपातीति यदेवंभूतंदानंतत्सात्त्विकम् ॥ २० ॥

राजसंदानमाह। यत्त्विति। कालांतरेऽयंमांप्रत्युपकारंकरिष्यतीत्येवमर्थम् फलंवास्वर्गादिकमुद्दिश्ययत्पुनर्दानंदीयते परिक्लिष्टंचित्तक्लेश युक्तंयथाभवत्येवंभूतम् तद्दानंराजसमुदाहृतंकथितम्॥२१॥तामसंदानमाह।अदेशेति। अदेशेअशुचिस्थाने अकालेअशौचसमये अपात्रे भ्योविटनटनर्तकादिभ्योयद्दानंदीयते देशकालपात्रसंपत्तावपि असत्कृतंपादप्रक्षालनादिसत्कारशून्यम् अवज्ञातंतिरस्कारयुक्तम् एवंभूतं दानंतामससमुदाहृतम्॥ २२ ॥ ननुचैवंविचार्यमाणेसर्वमपियज्ञतपोदानादिराजसतामसप्रायमेवेतिव्यर्थोयज्ञादिप्रयासइत्याशंक्यतथावि धस्यापिसात्विकत्वापादानप्रकारंदर्शयितुमाह। ॐमिति।ॐतत्सदित्येवंत्रिविधोब्रह्मणः परमात्मनोनिर्देशोनामव्यपदेशःस्मृतःशिष्टैःत

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः॥ दीयते च परिक्लिष्टं तद्राजसमुदाहृतम्॥ २१ ॥ अदे
शकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते॥ असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम्॥ २२ ॥ ॐतत्स
दिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः॥ ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा॥ २३ ॥

त्रतावदोमितित्रिवृद्ब्रह्मेत्यादिश्रुतिप्रसिद्धेरोमितिब्रह्मणोनामजगत्कारणत्वेनातिप्रसिद्धत्वात् अविदुषांपरोक्षत्वाच्चतच्छब्दोऽपिब्रह्मणो नाम परमार्थसत्त्वसाधुत्वप्रशस्तत्वादिभिःसच्छब्दोब्रह्मणोनाम। सदेवसौम्येदमग्रआसीदित्यादिश्रुतेः।अयंत्रिविधोऽपिनामनिर्देशोविगुण मपिसगुणीकर्तुंसमर्थइत्याशयेनस्तौति तेनत्रिविधेनब्रह्मणोनिर्देशेनब्राह्मणाश्चवेदाश्चयज्ञाश्चपूर्वंसृष्ट्यादौविहिता विधात्रानिर्मिताः सगु णीकृतावा।यद्वा।यस्यायंत्रिविधोनिर्देशस्तेनपरमात्मनाब्राह्मणादयःपवित्रतमाःसृष्टाः तस्मात्तस्यायंत्रिविधोनिर्देशोऽतिप्रशस्तइत्यर्थः२३

इदानींप्रत्येकमोंकारादीनांप्रशास्त्यंदर्शयिष्यन्नोंकारस्यतदेवाह।तस्मादिति।यस्मादेवंब्रह्मणोनिर्देशस्तस्मादोमित्युदाहृत्यउच्चार्यकृताबे
द्वादिनांयज्ञाद्याःशास्त्रोक्ताःक्रियाः सततंसर्वदाअंगवैकल्येऽपिप्रकर्षेणवर्त्तंते सगुणाभवंतीत्यर्थः ॥२४॥किंच द्वितीयंनामप्रस्तौति । तदि
ति।उदाहृत्येतिपूर्वस्यानुषंगः तदित्युदाहृत्यशुद्धचित्तैर्मोक्षकांक्षिभिःपुरुषैःफलाभिसंधिमकृत्वायज्ञाद्याःक्रियाःक्रियंते अतश्चित्तशोधन
द्वारेणफलसंकल्पत्याजनेनमुमुक्षुत्वसंपादकत्वात्तच्छब्दानिर्देशःप्रशस्तइत्यर्थः।२५।सच्छब्दस्यप्राशस्त्यमाह।सद्भावइतिद्वाभ्याम्।सद्भा

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ॥ प्रवर्तंते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥ २४ ॥
तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञतपः क्रियाः ॥ दानक्रियाश्च विविधाः क्रियंते मोक्षकांक्षिभिः ॥ २५ ॥
सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते ॥ प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥ २६ ॥
यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ॥ कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥ २७ ॥

वेअस्तित्वे देवदत्तस्यपुत्रादिकमस्तीत्यस्मिन्नर्थे साधुभावेचसाधुत्वे देवदत्तस्यपुत्रादिश्रेष्ठमित्यस्मिन्नर्थेसदित्येतत्पदंप्रयुज्यते प्रशस्ते
मांगलिकेविवाहादिकर्मणिचसदिदंकर्मेतिसच्छब्दोयुज्यतेप्रयुज्यतेसंगच्छतइतिवा ॥ २६ ॥किंच।यज्ञइति।यज्ञादिषुयास्थितिस्तात्पर्येणा
वस्थानंतदपिसदित्युच्यते।यस्यचेदंनामत्रयंसएवपरमात्माअर्थःफलंयस्यतत्तदर्थंकर्म पूजोपहारगृहांगणपरिमार्जनोपलेपरंगमांगलिकादि
क्रिया ततिसद्धयेयदन्यत्कर्मक्रियते उद्यानशालिक्षेत्रधनार्जनादिविषयम् तत्कर्मतदर्थीयम् तच्चातिव्यवहितमपिसदित्येवाभिधीयते यस्मा

देवमतिप्रशस्तमेतन्नामत्रयंतस्मादेतत्सर्वकर्मसाद्गुण्यार्थंकीर्त्तयेदितितात्पर्यार्थः । अत्रचार्थवादानुपपत्त्याविधिः कल्प्यतेविधेयंस्तूयतेव
स्त्विवतिन्यायात् । अपरेतु प्रवर्त्ततेविधानोक्ताःक्रियंतेमोक्षकांक्षिभिरित्यादिवर्त्तमानोपदेशःसमिधोयजतीत्यादिवद्विधितयापरिणमनीयइ
त्याहुःतत्तुसद्भावेसाधुभावेचेत्यादिषुप्राप्तार्थत्वान्नसंगच्छतइतिपूर्वोक्तक्रमेणविधिकल्पनैवज्यायसी॥२७॥इदानींसर्वकर्मसुश्रद्धयैवप्रवृत्त्य
र्थमश्रद्धाकृतंसर्वंनिंदति।अश्रद्धयेति।अश्रद्धयाहुतंहवनंदत्तंदानंतप्तंनिर्वर्त्तितंतपःयच्चान्यदपिकृतंकर्मतत्सर्वंअसदित्युच्यते।यतस्तत्प्रेत्य
लोकांतरेनफलतिविगुणत्वान्नोइहनचास्मिंल्लोकेफलतिअयशस्करत्वात् ॥ २८ ॥ रजस्तमोमयींत्यक्त्वाश्रद्धांसत्त्वमयींश्रितः । तत्त्वज्ञा

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ॥ असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥ २८ ॥
इति श्रीमद्भगव० श्रद्धात्रययोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ अर्जुन उवाच ॥ संन्यासस्य
महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ॥ त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्केशिनिषूदन ॥ १ ॥

नेऽधिकारीस्यादितिसप्तदशेऽस्थितम्॥१॥इतिसुबोधिन्यांटीकायांसप्तदशोऽध्यायः ॥१७॥ न्यासत्यागविभागेनसर्वगीतार्थसंग्रहम्।स्पष्टम
ष्टादशेप्राहपरमार्थविनिर्णये॥१॥अत्रचसर्वकर्माणिमनसासंन्यस्यास्तेसुखंवशी॥संन्यासयोगयुक्तात्मेत्यादिषुकर्मसंन्यासउपदिष्टःतथात्य
क्त्वाकर्मफलासंगंनित्यतृप्तोनिराश्रयः॥सर्वकर्मफलत्यागंततःकुरुयतात्मवानित्यादिषुचफलमात्रत्यागेनकर्मानुष्ठानमुपदिष्टम् । नचपर
स्परांविरुद्धंसर्वज्ञःपरमकारुणिकोभगवानुपदिशेत् । अतःकर्मसंन्यासस्यतदनुष्ठानस्यचाविरोधप्रकारंबुभुत्सुरर्जुनउवाच । संन्यासस्येति।

भोहृषीकेश सर्वेंद्रियनियामक हेकेशिनिषूदन केशिनाम्नोहिमहतोहयाकृतेर्दैत्यस्ययुद्धेमुखंव्यादायभक्षयितुमागच्छतोऽत्यंतंव्यात्तेमुखे वामबाहुंप्रवेश्यतत्क्षणमेववविवृद्धेनतेनैवबाहुनाकर्कटिकाफलवत्तंविदार्यनिषूदितवान् अतएवहेमहाबाहोइतिसंबोधनम् संन्यासस्यत्यागस्यचतत्त्वंपृथक्विवेकेनवेदितुमिच्छामि ॥१॥ तत्रोत्तरंश्रीभगवानुवाच।काम्यानामिति।पुत्रकामोयजेतस्वर्गकामोयजेतेत्येवमादिकामोपबंधेनविहितानांकाम्यानांकर्मणांन्यासंपरित्यागंसंन्यासंकवयोविदुः सम्यक्फलैःसहसर्वकर्मणामपिन्यासंसंन्यासंपंडिताविदुः जानंतीत्यर्थः।सर्वेषांकाम्यानांनित्यनैमित्तिकानांचकर्मणांफलमात्रत्यागंप्राहुस्त्यागंविचक्षणानिपुणाः नतुस्वरूपतःकर्मत्यागम्। ननुनित्यनैमित्तिकानांफलाश्रवणादविद्यमानस्यफलस्यकथंत्यागः स्यात् नहिवंध्यायाःपुत्रत्यागःसंभवति।उच्यते यद्यपिस्वर्गकामःपशुकामइत्यादि

श्रीभगवानुवाच ॥ काम्यानांकर्मणांन्यासंसंन्यासंकवयोविदुः ॥ सर्वकर्मफलत्यागंप्राहुस्त्यागंविचक्षणाः ॥२॥

वदहरहःसंध्यामुपासीत यावज्जीवमग्निहोत्रंजुहोतीत्यादिषुफलविशेषोनश्रूयते। तथाप्यपुरुषार्थेव्यापारेप्रेक्षावंतंप्रवर्तयितुमशक्नुवन्विधिर्विश्वजितायजेतेत्यादिष्विवसामान्यतःकिमपिफलमाक्षिपत्येव। नचातीवगुरुमतःश्रद्धयास्वसिद्धिरेवंविधेःप्रयोजनमितिमंतव्यम्।पुरुषप्रवृत्त्यनुपपत्तेर्दुष्परिहरत्वात्।श्रूयतेचनित्यादिष्वपिफलम्सर्वएतेपुण्यलोकाभवंतीति।कर्मणापितृलोकइति धर्मेणपापमपनुदतीत्येवमादिषु। तस्माद्युक्तमुक्तम् सर्वकर्मफलत्यागंप्राहुस्त्यागंविचक्षणाइति।ननुफलत्यागेनपुनरपिनिष्फलेषुकर्मस्वप्रवृत्तिरेवस्यात्तन्न सर्वेषामपिकर्मणांसंयोगपृथक्त्वेनविविदिषार्थतयाविनियोगात्। तथाचश्रुतिः तमेतमात्मानंवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषंति यज्ञेनदानेनतप

सानाशकेनेति। अतः प्रतिपदोक्तं सर्वं फलं बंधकत्वेन त्यक्त्वा विविदिषार्थं सर्वकर्मानुष्ठानं घटत एव। विविदिषा च नित्यानित्यवस्तुविवेकेन निवृ
त्तदेहाद्यभिमानतया बुद्धेः प्रत्यक्प्रवणता तावत्पर्यंतं च सत्त्वशुद्ध्यर्थं ज्ञानाविरुद्धं यथोचितमावश्यकं कर्म कुर्वतस्तत्फलत्याग एव कर्मत्यागो ना
म न स्वरूपेण। तथा च श्रुतिः। कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समा इति। ततः परं तु सर्वकर्मनिवृत्तिः स्वत एव भवति तदुक्तं नैष्कर्म्यसिद्धौ प्रत्य
क्प्रवणता बुद्धेः कर्माण्युत्पाद्य शुद्धितः॥ कृतार्थान्यस्तमायांति प्रावृडंते घना इवेति। उक्तं च। भगवता। यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः
आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यत इति। वसिष्ठेन चोक्तम्। न कर्माणि त्यजेद्योगी कर्मभिस्त्यज्यते ह्यसौ कर्मणो मूलभूतस्य संकल्पस्यैव नाश
त इति॥ ज्ञाननिष्ठाविक्षेपकत्वमालक्ष्य त्यजेद्वा। तदुक्तं भागवते। तावत्कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता॥ मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जाय

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः॥ यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यमिति चापरे॥ ३॥

ते॥ ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा मद्भक्तो वानपेक्षकः॥ सलिंगानाश्रमांस्त्यक्त्वा चरेदविधिगोचर इत्यादि। अलमतिप्रसंगेन प्रकृतमनुसरामः॥२॥ अविदुषः
फलत्यागमात्रमेव त्यागशब्दार्थो न कर्मत्याग इत्येतदेव मतांतरनिरासेन दृढीकर्तुं मतभेदं दर्शयति। त्याज्यमिति। दोषवद्धिंसादिदोषवत्त्वेन बं
धकमिति हेतोः सर्वमपि कर्म त्याज्यमित्येके सांख्याः प्राहुर्मनीषिण इत्यस्यायं भावः न हिंस्यात्सर्वभूतानीति निषेधः पुरुषस्यानर्थहेतुर्हिंसेत्या
ह। अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यादि प्राकरणिको विधिस्तु हिंसायाः क्रतूपकारकत्वमाह। अतो भिन्नविषयत्वेन सामान्यविशेषन्यायागोचरत्वा
द्द्रव्यसाध्येषु सर्वेष्वपि कर्मसु हिंसादेः संभवात्सर्वमपि कर्म त्याज्यमेवेति। तदुक्तम्। दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः। अस्यार्थः

उपायोज्योतिष्टोमादिःसोऽपिदृष्टोपायवत् गुरुपाठादनुश्रूयतइत्यनुश्रवोवेदस्तद्बोधितः तत्राविशुद्धिर्हिंसातयाक्षयोविनाशः अग्निहोत्र ज्योतिष्टोमादिजन्यस्वर्गेषुतारतम्यंचवर्त्तते परोत्कर्षस्तुसर्वान्दुःखीकरोति। अपरेतुमीमांसकाः यज्ञादिकंकर्मनत्याज्यमितिप्राहुः। अयं भावः।क्रत्वर्थापिसतीयंहिंसापुरुषेणैवकर्तव्यासाचान्योद्देशेनापिकृतापुरुषस्यप्रत्यवायहेतुरेव।तथाहिविधिर्विधेयस्यतदुद्देशेनानुष्ठानंविध त्तेतादर्थ्यलक्षणत्वाच्छेषत्वस्य। नत्वेवंनिषेधोनिषेध्यस्यतादर्थ्यमपेक्षते प्राप्तिमात्रोपेक्षितत्वात् अन्यथाज्ञानप्रमादादिकृतेदोषाभावप्रसं गात् तदेवंसमानविषयत्वेनसामान्यशास्त्रस्यविशेषेणबाधान्नास्तिदोषवत्त्वमतोनित्यंयज्ञादिकर्मनत्याज्यमिति॥३॥एवंमतभेदमुपन्यस्य

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ॥ त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥ ४ ॥
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ॥ यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ ५ ॥
एतान्यपि तु कर्माणि संगं त्यक्त्वा फलानि च ॥ कर्त्तव्यानिति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ६ ॥

स्वमतंकथयितुमाह। निश्चयमिति।तत्रैवंविप्रतिपन्नेत्यागेनिश्चयंमेवचनाच्छृणु त्यागस्यलोकप्रसिद्धत्वात्किमत्रश्रोतव्यमितिमावमंस्थाइ त्याह।हेपुरुषव्याघ्रपुरुषश्रेष्ठ।त्यागोऽयंदुर्बोधः हियस्मादयंकर्मत्यागस्तत्त्वविद्भिस्तामसादिभेदेनत्रिविधःसम्यग्विवेकेनप्रकीर्त्तितःत्रैविध्यं च नियतस्यतुसंन्यासःकर्मणइत्यादिनावक्ष्यति॥४॥प्रथमंतावन्निश्चयमाह।यज्ञदानेतिद्वाभ्याम्।मनीषिणांविवेकिनांपावनानिचित्तशुद्धिक राणि॥५॥येनप्रकारेणकृतान्येतानिपावनानिभवंतितंप्रकारंदर्शयन्नाह।एतानीति। यानियज्ञादिकर्माणिमयापावनानीत्युक्तम् एतान्येवक

र्तव्यानि । कथं संगंकर्तृत्वाभिनिवेशंत्यक्त्वाकेवलमीश्वराराधनतयाकर्तव्यानिफलानिचत्यक्त्वाकर्तव्यानीतिचनिश्चितंमेमतम् अतए
वोत्तमम्॥६॥ प्रतिज्ञातंत्यागस्यत्रैविध्यमिदानींदर्शयति।नियतस्येतित्रिभिः।काम्यस्यकर्मणोबंधकत्वात्संन्यासोयुक्तः।नियतस्यतुनित्य
स्यपुनःकर्मणःसंन्यासस्त्यागोनोपपद्यतेसत्त्वशुद्धिद्वारामोक्षहेतुत्वात् । अतस्तस्यपरित्यागः उपादेयेऽपित्याज्यमित्येवंलक्षणान्मोहादेव
भवेत् सचमोहस्यतामसत्वात्तामसःपरिकीर्तितः ॥७॥ राजसंत्यागमाह दुःखमिति यःकर्त्तात्मबोधंविनाकेवलंदुःखमित्येवंज्ञात्वाशरीरा

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ॥ मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ ७ ॥
दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् ॥ सकृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥८॥
कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन॥संगं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्विको मतः ॥९॥
न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशलेनानुषज्जते ॥ त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥ १० ॥

यासभयान्नित्यंकर्मत्यजेदितियत्तादृशस्त्यागोराजसः दुःखस्यराजसत्वात् । अतस्तंराजसंत्यागंकृत्वा राजसःपुरुषस्त्यागस्यफलंज्ञाननि
ष्ठालक्षणंनैवलभतइत्यर्थः॥८॥सात्विकंत्यागमाह कार्यमिति कार्यमित्येवंबुद्ध्यानियतमवश्यकर्त्तव्यतयाविहितंकर्म संगंफलंचत्यक्त्वा
क्रियतइतियत्सतादृशस्त्यागः सात्विकोमतः ॥ ९ ॥ एवंभूतसात्विकत्यागपरिनिष्ठितस्यलक्षणमाह नद्वेष्टीति सत्त्वसमाविष्टः सत्वेनसं
व्याप्तः सात्विकत्यागी अकुशलंदुःखावहंशिशिरेप्रातःस्नानादिकंकर्मनद्वेष्टि कुशलेचसुखकरेकर्मणिनिदाघेमाध्याह्नस्नानादौनानुषज्जते

प्रीतिंनकरोति तत्रहेतुः मेधावीस्थिरबुद्धिः यत्रपरपरिभवादिमहदपिदुःखंसह्यते स्वर्गादिसुखंचत्यज्यते तत्रकियदेतत्तात्कालिकंसुखंदुःखं चेत्येवमनुसंधानवानित्यर्थः।अतएवछिन्नसंशयोमिथ्याज्ञानंदैहिकंसुखदुःखयोरुपादित्सापरिजिहीर्षालक्षणंयस्यसः।१०।नन्वेवंभूतात्कर्म फलत्यागाद्वरंसर्वकर्मत्यागस्तथासतिकर्मविक्षेपाभावेनज्ञाननिष्ठासुखंसंपद्यतेतत्राह।नेति । देहभृतादेहात्माभिमानवता निःशेषेणसर्वाणि कर्माणित्यक्तुंनहिशक्यम्।तदुक्तं। नहिकश्चित्क्षणमपिजातुतिष्ठत्यकर्मकृदित्यादिना।तस्माद्यस्तुकर्माणिकुर्वन्नेवकर्मफलत्यागीसएवमुख्य त्यागीत्यभिधीयते ॥ ११ एवंभूतस्यकर्मफलत्यागस्यफलमाह। अनिष्टमिति अनिष्टंनारकित्वम् इष्टंदेवत्वम् मिश्रंमनुष्यत्वम् एवंत्रिवि

नहि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ॥ यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥ ११ ॥
अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ॥ भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ॥१२॥
पंचैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ॥ सांख्ये कृतांते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥ १३ ॥

धंपापस्यपुण्यस्यचोभयमिश्रस्यकर्मणोयत्फलंप्रसिद्धंतत्सर्वमत्यागीनाम् सकामानामेवप्रेत्यपरत्रभवति तेषांत्रिविधकर्मसंभवत्वात् नतुसं न्यासिनांक्वचिदपिभवति संन्यासिशब्देनात्रफलत्यागसाम्यात्प्रकृताःकर्मफलत्यागिनोऽपिगृह्यंते।अनाश्रितःकर्मफलंकार्यंकर्मकरोतियः। ससंन्यासीचयोगीचेत्येवमादौकर्मफलत्यागिषुसंन्यासिशब्दप्रयोगदर्शनात् । तेषांसात्विकानांपापासंभवात् । ईश्वरार्पणेनचपुण्यफलस्य त्यक्तत्वात्।त्रिविधमपिकर्मफलंनभवतीत्यर्थः ॥१२॥ननुकर्मकुर्वतःकर्मफलंकथंनभवेदित्याशंक्यसंगत्यागिनोनिरहंकारस्यसतःकर्मफले

नलेपोनास्तीत्युपपादयितुमाह। पंचैतानीतिपंचाभिः । सर्वकर्मणांसिद्धयेनिष्पत्तयेइमानिवक्ष्यमाणानिपंचकारणानिमेवचनान्निबोधजानी
हि । आत्मनःकर्तृत्वाभिमाननिवृत्त्यर्थमवश्यमेतानिज्ञातव्यानीत्येवंतेषांस्तुत्यर्थमाह। सांख्यइति। सम्यक्ख्यायतेज्ञायतेपरमात्मानेनेति
सांख्यंतत्त्वज्ञानंतस्मिन् कृतंकर्मतस्यांतःसमाप्तिरस्मिन्निति कृतांतस्तस्मिन्वेदांतसिद्धांतइत्यर्थः। यद्वा संख्यायंतेगण्यंतेतत्त्वान्यस्मिन्नि
तिसांख्यंकृतःअंतोनिर्णयोयस्मिन्निति कृतांतंसांख्यशास्त्रमेवतस्मिन्प्रोक्तानिअतःसम्यङ्निबोधेत्यर्थः ॥१३॥ तान्येवाह अधिष्ठानमितिअ
धिष्ठानंशरीरंकर्त्ता चिज्जडग्रंथिरहंकारः पृथग्विधमनेकप्रकारंकरणंचक्षुःश्रोत्रादिविविधाःकार्यतःस्वरूपतश्चपृथग्भूताश्चेष्टाःप्राणापानादी

अधिष्ठानं तथा कर्त्ता करणं च पृथग्विधम् ॥ विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पंचमम् ॥ १४ ॥
शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः ॥ न्याय्यं वा विपरीतं वा पंचैते तस्य हेतवः ॥ १५ ॥
तत्रैवं सति कर्त्तारमात्मानं केवलं तु यः ॥ पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥ १६ ॥

नांव्यापाराःअत्रचैतेष्वेवपंचमदैवंचकारकंचक्षुराद्यनुग्राहकमादित्यादिसर्वप्रेरकोंऽतर्यामिवा॥१४॥एतेषामेवसर्वकर्महेतुत्वमाह।शरीरेति।
यथोक्तैःपंचभिःप्रारभ्यमाणंकर्मत्रिष्वेवांतर्भाव्यम् शरीरवाङ्मनोभिरित्युक्तम्। शारीरंवाचिकंमानसंचात्रिविधंकर्मेतिप्रसिद्धेःशरीरादिभिर्य
द्यत्कर्मधर्म्यंवाधर्म्यंवाकरोतिनरस्तस्यसर्वस्यकर्मणएतेपंचहेतवः ॥ १५ ॥ ततः किमतआहतत्रेतितत्रसर्वस्मिन्कर्मणिएतेपंचहेतवइत्येवं
सतिकेवलं निरुपाधिकमसंगमात्मानंतुयःकर्त्तारंपश्यंति शास्त्राचार्योपदेशत्यागेनासंस्कृतबुद्धित्वाद्दुर्मतिरसौसम्यक्नपश्यति ॥ १६ ॥

कस्तर्हिसुमतिः यस्यकर्मलेपोनास्तीत्युक्तमित्यपेक्षायामाह।यस्येति।अहमितिकृतोऽहंकर्तेत्येवंभूतोभावोऽभिप्रायोयस्यनास्ति। यद्वा अ
हंकृतोऽहंकारस्यभावःकर्तृत्वाभिनिवेशोयस्यनास्ति शरीरादीनामेवकर्मकर्तृत्वालोचनादित्यर्थः। अतएवयस्यबुद्धिर्नलिप्यते इष्टानिष्ट
बुद्ध्याकर्मसुनसज्जते सएवंभूतोदेहादिव्यतिरिक्तात्मदर्शीइमाँल्लोकान्त्सर्वानपिप्राणिनोलोकदृष्ट्याहत्वापिविविक्ततयास्वदृष्ट्यानहंति
नचतत्फलैर्निबद्ध्यतेबंधनंनप्राप्नोति किंपुनःसत्वशुद्धिद्वारापरोक्षज्ञानोत्पत्तिहेतुभिःकर्मभिस्तस्यबंधशंकेत्यर्थः।तदुक्तम् ब्रह्मण्याधायक
र्माणिसंगंत्यक्त्वाकरोतियः। लिप्यतेनसपापेनेति ॥ १७ ॥ हत्वापिनहंतिननिबद्ध्यतइत्येतदेवोपपादयितुंकर्मचोदनायाःकर्माश्रयस्यच

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ॥ हत्वापि स इमाँल्लोकान्न हंति न निबध्यते॥ १७ ॥
ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ॥ करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ १८ ॥

कर्मफलादीनांचत्रिगुणात्मकत्वान्निर्गुणस्यात्मनस्तत्संबंधोनास्तीत्यभिप्रायेणकर्मचोदनांकर्माश्रयंचाह। ज्ञानमिति। ज्ञानमिष्टसाधनमे
तदितिबोधः ज्ञेयमिष्टसाधनंकर्म परिज्ञाताएवंभूतज्ञानाश्रयः एवंत्रिविधाकर्मचोदना चोद्यतेप्रवर्त्यतेऽनयेतिचोदना ज्ञानादित्रितयं
कर्मप्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः। यद्वा चोदनेतिविधिरुच्यते।तदुक्तंभट्टैः चोदनाचोपदेशश्चविधिश्चैकार्थवाचिनइति।ततश्चायमर्थः उक्तलक्षणंत्रिगु
णात्मकंज्ञानादित्रयमवलंब्यकर्मविधिःप्रवर्ततइति। तदुक्तम् त्रैगुण्यविषयावेदाइति।तथाचकरणंसाधकतमम् कर्मचकर्तुरीप्सिततमम् क
र्ताक्रियांनिर्वर्तकः कर्मसंगृह्यतेऽस्मिन्निनितिकर्मसंग्रहः करणादित्रिविधंकारकंक्रियाश्रयइत्यर्थः। संप्रदानादिकारकत्रयंतुपरंपरयाक्रियानि

र्वर्तकमेवकेवलंनतुसाक्षात्क्रियाया आश्रयः अतःकरणादित्रितयमेवक्रियाश्रयइत्युक्तम् ॥१८॥ ततःकिमतआह । ज्ञानमिति । गुणाःसम्य
क्कार्यभेदेनख्यायंतेप्रतिपाद्यंतेऽस्मिन्निति गुणसंख्यानंसांख्यशास्त्रं तस्मिन् ज्ञानंचकर्मचकर्ताच प्रत्येकंसत्वादिगुणभेदेनत्रिधैवोच्यते
तान्यपिज्ञानादीनिवक्ष्यमाणानियथावच्छृणु त्रिधैवेत्येवकारोगुणत्रयोपाधिव्यतिरेकेणात्मनःस्वतःकर्तृत्वादिप्रतिषेधार्थः । चतुर्दशेऽध्याये
तत्रसत्त्वंनिर्मलत्वादित्यादिनागुणानांबंधकत्वप्रकारोनिरूपितः । सप्तदशेऽध्याये यजंतेसात्विकादेवानित्यादिनागुणकृतात्रिविधस्वभाव
निरूपणेनरजस्तमःस्वभावंपरित्यज्यंसात्विकाहारादिसेवयासात्विकस्वभावःसंपादनीयइत्युक्तम् । इहतु क्रियाकारकफलादीनामात्मसंबं

ज्ञानं कर्म च कर्त्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ॥ प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥ १९ ॥
सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ॥ अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्विकम् ॥ २० ॥
पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान् ॥ वेत्तिसर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥ २१ ॥

धोनास्तीतिदर्शयितुंसर्वेषांत्रिगुणात्मकत्वमुच्यतइतिविशेषोज्ञातव्यः ॥ १९ ॥ तत्रज्ञानस्यसात्विकादित्रैविध्यमाह । सर्वभूतेष्विति । त्रि
भिःसर्वेषुभूतेषुब्रह्मादिस्थावरांतेषुविभक्तेषु परस्परंव्यावृत्तेषुअविभक्तमनुस्यूतमेकमव्ययंनिर्विकारंभावंपरमात्मतत्त्वंयेनज्ञानेनेक्षते आ
लोचयति तज्ज्ञानंसात्विकंविद्धि ॥ २० ॥ राजसंज्ञानमाह । पृथक्त्वेनेति पृथक्त्वेनतुयज्ज्ञानम् इत्यस्यैवविवरणं सर्वेषुभूतेषुदेहेषुना
नाभावान्वस्तुतएवानेकान् क्षेत्रज्ञान् पृथग्विधान् सुखीत्यादिरूपेणविलक्षणान्येनज्ञानेनवेत्तितज्ज्ञानंराजसंविद्धि ॥ २१ ॥

तामसंज्ञानमाह।यत्त्विति एकस्मिन्कार्येदेहे प्रतिमादौवा कृत्स्नवत्परिपूर्णवत्सक्तमेतावानेवात्माईश्वरोवेत्यभिनिवेशयुक्तम्। अहेतुकंनिरु पपत्तिकम् अतत्त्वार्थवत् परमार्थावलंबनशून्यम् अतएवाल्पंतुच्छम् अल्पविषयत्वादल्पफलत्वाच्च यदेवंभूतंज्ञानंतत्तामससमुदाहृतम् ॥२२॥इदानींत्रिविधंकर्माह।नियतमितित्रिभिः।नियतंनित्यतयाविहितम् संगरहितमभिनिवेशशून्यम् अरागद्वेषतःपुत्रादिप्रीत्यावाशत्रु द्वेषेणवा यत्कृतंनभवति फलंप्राप्तुमिच्छतीतिफलप्रेप्सुस्तद्विलक्षणेननिष्कामेणकर्त्रायत्कृतंकर्मतत्सात्विकमुच्यते॥२३॥राजसंकर्माह।य

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहैतुकम् ॥ अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामससमुदाहृतम् ॥ २२ ॥
नियतं संगरहितमरागद्वेषतः कृतम् ॥ अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्विकमुच्यते ॥ २३ ॥
यत्तु कामेप्सुना कर्म साहंकारेण वा पुनः ॥ क्रियते बहुलायासं तद्राजससमुदाहृतम् ॥ २४ ॥
अनुबंधं क्षयं हिंसामनवेक्ष्य च पौरुषम् ॥ मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥ २५ ॥

त्त्विति।यत्तुकर्म कामेप्सुनाफलंप्राप्तुमिच्छता साहंकारेणवा। मत्समःकोऽन्यःश्रोत्रियोऽस्तीत्येवंनिरूढाहंकारयुक्तेनचक्रियते यच्चपुनर्बहुला यासमतिक्लेशयुक्तम् तत्कर्मराजससमुदाहृतम्॥२४॥तामसंकर्माह अनुबंधमिति अनुबध्यतेइत्यनुबंधः पश्चाद्भाविशुभाशुभम् क्षयंवित्तव्य यम् हिंसांपरपीडांच पौरुषंस्वसामर्थ्यंवा अनवेक्ष्यअपर्यालोच्य केवलंमोहादेवयत्कर्मारभ्यतेतत्तामसमुच्यते ॥ २५ ॥

कर्त्तारंत्रिविधमाह। मुक्तसंगइतित्रिभिः। मुक्तसंगस्त्यक्ताभिनिवेशः अनहंवादी गर्वोक्तिरहितः धृतिर्धैर्यम् उत्साहउद्यमः ताभ्यांसमन्वितो युक्तः आरब्धस्यकर्मणः सिद्धावसिद्धौचनिर्विकारोहर्षविशादशून्यः एवंभूतःकर्तासात्विकउच्यते॥ २६॥ राजसंकर्तारमाह। रागीति। रागीपुत्रादिप्रीतिमान्कर्मफलप्रेप्सुःकर्मफलकामी लुब्धःपरस्वाभिलाषी हिंसात्मकोमारकस्वभावः अशुचिर्विहितशौचशून्यः लाभालाभयोर्हर्षशोकाभ्यामन्वितःकर्त्ताराजसः॥ २७॥ तामसंकर्त्तारमाह। अयुक्तइति। अयुक्तोऽनवहितः प्राकृतोविवेकशून्यःस्तब्धोऽनम्रःशठःशक्तिगूहनकारी

मुक्तसंगोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ॥ सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्विक उच्यते ॥ २६ ॥
रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ॥ हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥
अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः ॥ विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥ २८ ॥
बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु ॥ प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनंजय ॥ २९ ॥
प्रवृत्तिं च निवृत्तिंच कार्याकार्ये भयाभये ॥ बंधं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३० ॥

नैष्कृतिकःपरावमानी अलसोऽनुद्यमशीलः विषादीशोकशीलः यदद्यवाश्वोवाकार्यंतन्मासेनापिनसंपादयतियःसदीर्घसूत्री एवंभूतःकर्त्तातामसः कर्तृत्रैविध्येनैवज्ञातुरपित्रैविध्यमुक्तम् कर्मत्रैविध्येनचज्ञेयस्यापित्रैविध्यमुक्तंवेदितव्यम् बुद्धेस्त्रैविध्येनकरणस्याप्युक्तंभविष्यति॥ २८॥ इदानींबुद्धेर्धृतेश्चापित्रैविध्यंप्रतिजानीते। बुद्धेरिति। स्पष्टार्थः। २९॥ तत्रबुद्धेस्त्रैविध्यमाह। प्रवृत्तिंचेति। त्रिभिः। प्रवृत्तिंचधर्मेनिवृत्तिंचा

धर्मे यस्मिन्देशेकालेचयत्कार्यमकार्यंच भयाभयेकार्याकार्यानिमित्तावर्थानर्थौ कथंबंधःकथंमो[illegible]इतियाबुद्धिरंतःकरणंवेत्ति सासात्वि
की ययापुमान्वेत्तीतिवक्तव्येकरणेकर्तृत्वोपचारःकाष्ठानिपचंतीतिवत्॥३०॥ राजसींबुद्धिमाह ययेति अयथावत्संदेहास्पदत्वेनेत्यर्थःस्प
ष्टमन्यत्॥३१॥तामसींबुद्धिमाह।अधर्ममिति । विपरीतग्राहिणीबुद्धिस्तामसीत्यर्थःबुद्धिरंतःकरणंपूर्वोक्तम् ज्ञानंतुतद्वृत्तिःधृतिरपितद्वृत्ति
रेव । यद्वा अंतःकरणस्यधर्मिणोबुद्धिरप्यध्यवसायलक्षणावृत्तिरेव इच्छाद्वेषादीनांतद्वृत्तीनांबहुत्वेऽपिधर्माधर्मभयाभयसाधनत्वेनप्राधा

यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ॥ अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥ ३१ ॥ अधर्मं धर्म
मिति या मन्यते तमसावृता ॥ सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥३२॥ धृत्या यया धारयते मनः
प्राणेंद्रियक्रियाः ॥ योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्विकी ॥३३॥ यया तु धर्मं कामार्थान्धृत्या धा
रयतेऽर्जुन ॥ प्रसंगेन फलाकांक्षी धृतिः सापार्थ राजसी ॥ ३४ ॥ यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ॥

न्यादेतासांत्रैविध्यमुक्तम् उपलक्षणंचैतदन्यासाम् ॥३२॥ इदानींधृतेस्त्रैविध्यमाह।धृत्येतित्रिभिः।योगेनचित्तैकाग्र्येणहेतुनाऽव्यभिचारिण्या।
विषयांतरमधारयंत्याययाधृत्यामनसःप्राणस्येंद्रियाणांचक्रियाधारयतेनियच्छति साधृतिः सात्विकी ॥३३॥ राजसींधृतिमाह।ययात्वि
ति । ययातुधृत्याधर्मार्थकामान्प्राधान्येनधारयते नविमुंचति तत्प्रसंगेनफलाकांक्षीचभवति साराजसीधृतिः ॥३४॥ तामसींधृतिमाह ।

ययेति । दुष्टाअविवेकबहुलामेधायस्यसः दुर्मेधाः पुरुषः यया धृत्यास्वप्नादीन्नविमुंचति पुनःपुनरावर्त्तयति स्वप्नोऽत्रनिद्रासाधृतिस्ताम
सी ॥ ३५ ॥ सुखस्यत्रैविध्यंप्रतिजानीते अर्धेन । सुखमिति । स्पष्टार्थः तत्रसात्विकंसुखमाह । अभ्यासादितिसार्द्धेन । यत्रयस्मिन्सुखे
अभ्यासादतिपरिचयाद्रमते नतुविषयसुखइवसहसारतिंप्राप्नोति यस्मिन्नरममाणश्चदुःखस्यांतमवसानंनितरांगच्छति प्राप्नोति ॥ ३६ ॥
कीदृशंतत् यत्तदिति। यत्तत्किमपि। अग्रेप्रथमंविषमिवमनःसंयमाधीनत्वाद्दुःखावहमिवभवति परिणामेत्वमृतसदृशम् आत्मविषयाबुद्धिरा

न विमुंचति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ॥ ३५ ॥ सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ॥ अभ्यासा
द्रमते यत्र दुःखांतं च निगच्छति ॥ ३६ ॥ यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ॥ तत्सुखंसात्विकं प्रो
क्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥ ३७ ॥ विषयेंद्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ॥ परिणामे विषमिव तत्सुखं रा
जसं स्मृतम् ॥ ३८ ॥ यदग्रे चानुबंधे च सुखं मोहनमात्मनः ॥ निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामससमुदाहृतम् ॥ ३९

त्मबुद्धिस्तस्याःप्रसादेनरजस्तमोमलत्यागेनस्वच्छतयावस्थानंततोजातंयत्सुखंतत्सात्विकंप्रोक्तं योगिभिः ॥ ३७ ॥ राजसंसुखमाह। विषयें
द्रियेति। विषयाणामिंद्रियाणांचसंयोगाद्यत्तत्प्रसिद्धंस्त्रीसंगादिसुखम् अमृतमुपमायस्यतादृशंभवत्यग्रेप्रथमम्। परिणामेतुविषतुल्यम् इहामु
त्रचदुःखहेतुत्वात् तत्सुखंराजसंस्मृतम् ॥ ३८ ॥ तामसंसुखमाह। यदिति। अग्रेप्रथमक्षणे अनुबंधेचपश्चादपि यत्सुखमात्मनोमोहकरम् तदे
वाह निद्राचालस्यंचप्रमादश्चकर्त्तव्यार्थावधानराहित्येनमनोराज्यमेतेभ्यउत्तिष्ठतियत्सुखंतत्तामससमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

अनुक्रमपिसंगृह्णन्प्रकरणार्थमुपसंहरति । नतदस्तीति । एभिःप्रकृतिसंभवैःसत्वादिभिर्गुणैर्मुक्तंहीनंसत्वंप्राणिजातमन्यद्वायत्स्यात्तत्पृथि
व्यांमनुष्यलोकादिषुदिविदेवेषुचक्कापिनास्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥ ननुचयद्येवंसर्वमपिक्रियाकारकफलादिकंप्राणिजातंचत्रिगुणात्मकमेव
कथंतर्हिअस्यमोक्षइत्यपेक्षायाम् स्वस्वाधिकारविहितैःकर्मभिःपरमेश्वराराधनात्तत्प्रसादलब्धज्ञानेनेत्येवंसर्वगीतार्थसारंसंगृह्यप्रदर्शयितुं
प्रकरणांतरमारभतेब्राह्मणेत्यादियावदध्यायसमाप्ति । हेपरंतपशत्रुतापन । ब्राह्मणानांक्षत्रियाणांविशांचशूद्राणांचकर्माणिप्रविभक्तानि
प्रकर्षेणविभागतोविहितानि शूद्राणांस्वभावात्पृथक्करणंद्विजत्वाभावेनवैलक्षण्यात् । विभागोपलक्षणमाह । स्वभावः सात्त्विकादिः प्रभव

नतदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ॥ सत्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ॥ ४० ॥
ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप ॥ कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ ४१ ॥
शमो दमस्तपः शौचं क्षांतिरार्जवमेव च ॥ ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्मस्वभावजम् ॥ ४२ ॥

तिप्रादुर्भवतियेभ्यस्तैर्गुणैरुपलक्षणभूतैः । यद्वा स्वभावः पूर्वजन्मसंस्कारस्तस्मात्प्रादुर्भूतैरित्यर्थः तत्रसत्वप्रधानाब्राह्मणाः सत्वोपसर्ज
नरजःप्रधानाःक्षत्रियाः तमउपसर्जनरजःप्रधानावैश्याःरजउपसर्जनतमःप्रधानाःशूद्राः ॥ ४१ ॥ तत्रब्राह्मणस्यस्वाभाविकानिकर्माण्याह।
शमइति । शमश्चित्तोपरमः दमोबाह्येंद्रियोपरमः तपःपूर्वोक्तंशारीरादि शौचंबाह्याभ्यंतरम् क्षांतिःक्षमा आर्जवमवक्रता ज्ञानंशास्त्रीयम्
विज्ञानमनुभवः आस्तिक्यमस्तिपरलोकइतिनिश्चयः एतच्छमादिब्राह्मणस्यस्वभावाज्जातंकर्म ॥ ४२ ॥

क्षत्रियस्यस्वाभाविकानिकर्मण्याह। शौर्यमिति। शौर्यंपराक्रमःतेजःप्रागल्भ्यम् धृतिर्धैर्यम् दाक्ष्यंकौशलम् युद्धेचाप्यपलायनम् पराङ्मुख
तादानमौदार्यम् ईश्वरभावोनियमनशक्तिःएतत्क्षत्रियस्यस्वभावजंकर्म॥४३॥वैश्यशूद्रयोःकर्माह। कृषीति। कृषिःकर्षणम् गारक्षतीतिगो
रक्षस्तस्यभावोगोरक्ष्यम् पाशुपाल्यमित्यर्थः वाणिज्यंक्रयविक्रयादि एतद्वैश्यस्यस्वभावजंकर्म त्रैवर्णिकपरिचर्यात्मकंशूद्रस्यापिस्वभा
वजंकर्म ॥ ४४ ॥ एवंभूतस्यब्राह्मणादिकर्मणोज्ञानहेतुत्वमाह। स्वेस्वइति। स्वस्वाधिकारविहितेकर्मणिअभिरतः परिनिष्ठितोनरःसंसिद्धिं

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ॥ दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्मस्वभावजम् ॥ ४३ ॥
कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ॥ परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापिस्वभावजम् ॥ ४४ ॥
स्वेस्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ॥ स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विंदति तच्छृणु ॥ ४५ ॥
यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ॥ स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विंदति मानवः ॥ ४६ ॥
श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ॥ स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ ४७ ॥

ज्ञानयोग्यतांलभते कर्मणांज्ञानप्राप्तिप्रकारमाह। स्वकर्मेतिसार्द्धेन। स्वकर्मपरिनिष्ठितोयथायेनप्रकारेणतत्त्वज्ञानंलभते तंप्रकारंशृणु
॥ ४५ ॥ तमेवाह। यतइति। यतोऽन्तर्यामिणःपरमेश्वराद्भूतानांप्राणिनांप्रवृत्तिश्चेष्टाभवति येनात्मनासर्वमिदंविश्वंततंव्याप्तंतमीश्वरंस्वक
र्मणाभ्यर्च्यपूजयित्वासिद्धिंलभतेमनुष्यः ॥ ४६ ॥ स्वकर्मणेतिविशेषणस्यफलमाह। श्रेयानिति। विगुणोऽपिस्वधर्मःसम्यगनुष्ठितादपिपर

धर्माच्छ्रेष्ठः नचबंधुवधादियुक्ताद्युद्धादेः स्वधर्माद्भिक्षाटनादिपरधर्मः श्रेष्ठइतिमन्तव्यम् यतःस्वभावेनपूर्वोक्तेननियतंनियमेनोक्तंकर्मकुर्वन्किल्बिषंनाप्नोति ॥४७॥ यदिपुनःसांख्यदृष्ट्यास्वधर्मेहिंसालक्षणंदोषंमत्वापरधर्मंश्रेष्ठंमन्यसे तर्हि सदोषत्वंपरधर्मेऽपितुल्यमित्याशयेनाह।सहजमिति। सहजंस्वभावविहितंकर्मसदोषमपिनत्यजेत् हियस्मात् सर्वेऽप्यारंभादृष्टादृष्टार्थानिसर्वाण्यपिकर्माणिदोषेणकेनचिदावृतान्याप्ताएव यथासहजेनधूमेनाग्निरावृतस्तद्वत् अतोयथाग्नेर्धूमरूपंदोषमपाकृत्यप्रतापएवतमःशीतादिनिवृत्तयेसेव्यतेतथाकर्मणोऽपिदोषांशंविहायगुणांशएवसत्त्वशुद्धयेसेव्यतइत्यर्थः॥४८॥ननुकथंकर्मणिक्रियमाणेदोषांशप्रहाणेनगुणांशएवसंपत्स्यतइत्यपेक्षायामाह। अस

सहजं कर्म कौंतेय सदोषमपि न त्यजेत् ॥ सर्वारंभा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥ ४८ ॥
असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः॥नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति॥ ४९ ॥

क्तेति।असक्तासंगशून्याबुद्धिर्यस्य जितात्मानिरहंकारः विगतास्पृहाफलविषयेच्छायस्मात्सएवंभूतेन । सत्यागः सात्विकोमतइत्येवंपूर्वोक्तेनकर्मासक्तितत्फलयोस्त्यागलक्षणेनसंन्यासेननैष्कर्म्यसिद्धिंसर्वकर्मनिवृत्तिलक्षणांसत्वशुद्धिमधिगच्छति । यद्यपिसंगफलयोस्त्यागेनकर्मानुष्ठानमपिनैष्कर्म्यमेव । कर्तृत्वाभिनिवेशाभावात् । तदुक्तम् नैवकिंचित्करोमीतियुक्तोमन्येततत्त्वविदित्यादिश्लोकचतुष्टयेनतथाप्यनेनोक्तलक्षणेनसंन्यासेनपरमांनैष्कर्म्यसिद्धिम् सर्वकर्माणिमनसासंन्यस्यास्तेसुखंवशीत्येवंलक्षणांपारमहंस्यचर्यांप्राप्नोति ॥ ४९ ॥

एवंभूतस्य परमहंसस्यज्ञाननिष्ठयाब्रह्मभावप्रकारमाह। सिद्धिंप्राप्तइतिषड्भिः। नैष्कर्म्यंसिद्धिंप्राप्तः सन्यथायेनप्रकारेणब्रह्मप्राप्नोतितथातं प्रकारंसंक्षेपेणैवमेवचनान्निबोध ॥ ५० ॥ तदेवाह । बुद्ध्येति । उक्तेनप्रकारेणविशुद्धयापूर्वोक्तयासात्विकबुद्ध्यायुक्तः धृत्यासात्विक्या आत्मानं कार्यकारणसंघातंतामेवबुद्धिंनियम्यनिश्चलांकृत्वाशब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वातद्विषयौरागद्वेषौचव्युदस्य बुद्ध्याविशुद्धयायुक्तइ त्यादीनां ब्रह्मभूयायकल्पतइतितृतीयेनान्वयः ॥ ५१ ॥ किंच विविक्तेति । विविक्तसेवीशुद्धदेशावस्थायी लघ्वाशी मितभोजी एतैरुपायै

सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे ॥ समासेनैव कौंतेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥ ५० ॥ बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च ॥ शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥ ५१ ॥ विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः ॥ ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥ ५२ ॥ अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ॥ विमुच्य निर्ममः शांतो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५३ ॥

र्यतवाक्कायमानसः संयतवाग्देहचित्तोभूत्वानित्यंसर्वदाध्यानेनयोयोगोब्रह्मसंस्पर्शस्तत्परः सन् । ध्यानाविच्छेदार्थंपुनःपुनर्दृढंवैराग्यंसम्यगु पाश्रितोभूत्वा ॥ ५२ ॥ किंच अहंकारमिति । ततश्चविरक्तोऽहमित्याद्यहं कारम् बलंदुराग्रहम् दर्पंयोगबलादुन्मार्गप्रवृत्तिलक्षणम् प्रारब्ध वशात्प्राप्यमाणेष्वपिविषयेषुकामंक्रोधंपरिग्रहंचविमुच्यविशेषेणत्यक्त्वा बलादापन्नेषुनिर्ममः सन् शांतःपरमुपशांतिंप्राप्तोब्रह्मभूयायत्र ह्माहमितिनैश्चल्येनावस्थानायकल्पतेयोग्योभवति ॥ ५३ ॥

ब्रह्माहमित्येवनैश्चल्येनावस्थानस्यफलमाह । ब्रह्मभूतइति। ब्रह्मभूतोब्रह्मण्यवस्थितः प्रसन्नचित्तो नष्टं नशोचति नचाप्राप्तंकांक्षति देहाद्य भिमानाभावात् अतएवसर्वेष्वपिभूतेषुसमःसन् रागद्वेषादिकृतविक्षेपाभावात् । सर्वभूतेषुमद्भावनालक्षणांपरांमद्भक्तिंलभते ॥ ५४ ॥ तत श्चभक्त्यामामिति।तयाचपरयाभक्त्यातत्त्वतोमामभिजानाति।कथंभूतम् । यावान्सर्वव्यापीयश्चास्मिसच्चिदानंदघनस्तथाभूतम्।ततश्चमा मेवंतत्त्वतोज्ञात्वातदनंतरंतस्यज्ञानस्याप्युपरमेसति मांविशते परमानंदरूपोभवतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥ स्वकर्मभिः परमेश्वराराधनादुक्तंमो

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति ॥ समःसर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ ५४ ॥ भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ॥ ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनंतरम् ॥ ५५ ॥ सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः ॥ मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ ५६ ॥ चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः ॥ बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥ ५७ ॥

क्षप्रकारमुपसंहरति । सर्वकर्माणीति।सर्वकर्माणिनित्यनैमित्तिकानिचकर्माणिपूर्वोक्तक्रमेणसर्वदाकुर्वाणः सन् मद्व्यपाश्रयः अहमेवव्यपा श्रयआश्रयणीयोनतुस्वर्गादिफलंयस्यसः ममप्रसादाच्छाश्वतमनादि अव्ययंनित्यंसर्वोत्कृष्टंपदंप्राप्नोति ॥५६॥ यस्मादेवंतस्मात् चेतसे ति सर्वकर्माणिचेतसामयिसंन्यस्यसमर्प्य।मत्परःअहमेवपरःप्राप्यःपुरुषार्थोयस्यसःव्यवसायात्मिकयाबुद्ध्यायोगमाश्रित्यसततंकर्मानुष्ठा न कालेऽपिब्रह्मार्पणंब्रह्महविरितिन्यायेनमय्येवचित्तंयस्यसः तथाभूतोभव ॥ ५७ ॥

ततोयद्भविष्यतितच्छृणु। मच्चित्तइति। मच्चित्तःसन्मत्प्रसादात्सर्वाण्यपिदुर्गाणिदुस्तराणिसांसारिकाणिदुःखानितरिष्यसि।विपक्षेदोषमा
ह।अथचेद्यदि।पुनस्त्वमहंकाराज्ज्ञातृत्वाभिमानान्मदुक्तमेतन्नश्रोष्यसि तर्हिविनंक्ष्यसि पुरुषार्थाद्भ्रश्यसि ॥५८॥ कामंविनक्ष्यामि नतुबं
धुभिर्युद्धंकरिष्यामीतिचेत्तत्राहयदिति मदुक्तमनादृत्यकेवलमहंकारमवलंब्ययुद्धंनकरिष्यामीतित्वंयन्मन्यसेअध्यवस्यसिएषतेऽव्यवसायो
मिथ्यैव अस्वतंत्रत्वात्तव।तदेवाह प्रकृतिस्त्वांरजोगुणरूपेणपरिणतासतीनियोक्ष्यति युद्धेप्रवर्त्तयिष्यत्येव॥५९॥किंच स्वभावेति।स्वभा

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ॥ अथ चेत्त्वमहंकारान्न श्रोष्यसि विनंक्ष्यसि ॥ ५८ ॥
यदहंकारमाश्रित्यनयोत्स्य इति मन्यसे॥मिथ्यैषव्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥५९॥
स्वभावजेन कौंतेय निबद्धः स्वेन कर्मणा॥कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥६०॥
ईश्वरः सर्वभूतानांहृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ॥ भ्रामयन्सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया ॥ ६१ ॥

वःक्षत्रियत्वेहेतुः पूर्वकर्मसंस्कारस्तस्माज्जातेनस्वकीयेनकर्मणाशौर्यादिनापूर्वोक्तेनानिबद्धोयंत्रितस्त्वंमोहाद्यत्कर्मयुद्धलक्षणंकर्तुंनेच्छसि
अवशोऽपितत्कर्मकरिष्यस्येव ॥ ६० ॥ तदेवंश्लोकद्वयेनसांख्यादिमतेनप्रकृतिपारतंत्र्यंस्वभावपारतंत्र्यंकर्मपारतंत्र्यंचोक्तम्।इदानींस्वमत
माह। ईश्वरइतिद्वाभ्याम्।सर्वभूतानांहृदयमध्येईश्वरोंऽतर्यामीतिष्ठति किंकुर्वन् सर्वाणिभूतानिमाययानिजशक्त्याभ्रामयन्ततत्कर्मसुप्रवर्त्त
यन् यथादारुयंत्रमारूढानिकृत्रिमाणिभूतानिसूत्रधारोलोकेभ्रामयति तद्वत्।यद्वा।यंत्राणिशरीराणि आरूढानिभूतानिदेहाभिमानिनोजीवा

न्भ्रामयन्नित्यर्थः। तथाच श्वेताश्वतराणाम्मन्त्रः एकोदेवः सर्वभूतेषुगूढः सर्वव्यापीसर्वभूतान्तरात्मा। कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षीचेताकेव
लोनिर्गुणश्चेति ॥ अंतर्यामिब्राह्मणंच यआत्मनितिष्ठन्नात्मानमंतरोयमयतियमात्मानवेद यस्यात्माशरीरम् एषतेऽतर्याम्यमृतइत्यादि
॥६१॥ तमिति। यस्मादेवंसर्वेजीवाः परमेश्वरपरतंत्रास्तस्मादहंकारंपरित्यज्य सर्वभावेनसर्वात्मनातमीश्वरमेवशरणं गच्छ ततस्तस्यैवप्र
सादात्परमासुपशांतिंस्थानंचपारमेश्वरंशाश्वतंनित्यंप्राप्स्यसि॥६२॥ सर्वगीतार्थमुपसंहरन्नाह। इतीति। इतिअनेनप्रकारेणतेतुभ्यंसर्वज्ञेनपर
मकारुणिकेनमया ज्ञानमाख्यातमुपदिष्टम्। कथंभूतम्। गुह्याद्गोप्याद्रहस्यमंत्रयोगादिज्ञानादपिगुह्यतरम्। एतन्मयोपदिष्टंगीताशास्त्रमशेष

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ॥ तत्प्रसादात्परां शांतिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ ६२ ॥
इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ॥ विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥
सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ॥ इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ६४ ॥

तोविमृश्यपर्यालोच्यपश्चाद्यथेच्छसितथाकुरु एतस्मिन्पर्यालोचितेसतितवमोहोनिवर्तिष्यतइतिभावः ॥६३॥ अतिगंभीरंगीताशास्त्रम
शेषतः पर्यालोचयितुमशक्नुवतः कृपयास्वयमेवतस्यसारंसंगृह्यकथयति। सर्वगुह्यतममितित्रिभिः । सर्वेभ्योऽपिगुह्येभ्योगुह्यतमंमेवचः तत्र
तत्रोक्तमपिभूयः पुनरपिवक्ष्यमाणंशृणु । पुनःपुनःकथनेहेतुमाह । दृढमत्यंतंमेममत्वमिष्टः प्रियोऽसीतिमत्वा ततएवहेतोस्तेहितंवक्ष्यामि।
यद्वा त्वंममेष्टोऽसि मयावक्ष्यमाणंचदृढंसर्वप्रमाणोपेतमितिनिश्चित्यततस्तेवक्ष्यामीत्यर्थः । दृढमतिरितिकेचित्पठंति ॥ ६४ ॥

तदेवाह। मन्मनाइति। मन्मनाभव मच्चित्तोभव ममैवभक्तोभव मद्यजनशीलोभव मामेवनमस्कुरु एवंवर्त्तमानस्त्वंमत्प्रसादाल्लब्धज्ञानेनमा
मेवैष्यसि प्राप्स्यसि अत्रचसंशयंमाकार्षीः त्वंहिमेप्रियोऽसि अतःसत्यंयथाभवत्येवंतुभ्यमहंप्रतिजाने प्रतिज्ञाकरोमि॥६५॥ ततोऽपिगुह्यत
ममाह सर्वेति मद्भक्त्यैवसर्वंभविष्यतीतिदृढविश्वासेनविधिकैंकर्यंत्यक्त्वामदेकशरणोभव एवंवर्त्तमानःकर्मत्यागनिमित्तंपापंस्यादितिमाशु
चःशोकंमाकार्षीःयतस्त्वांमदेकशरणंसर्वपापेभ्योऽहंमोचयिष्यामि॥६६॥ एवंगीतार्थतत्त्वमुपदिश्यतत्संप्रदायप्रवर्त्तनेनियममाह। इदमिति

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु॥ मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे॥ ६५॥
सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज॥ अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः॥ ६६॥
इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन॥ नचाशुश्रूषवे वाच्यं नच मां यो ऽभ्यसूयति॥ ६७॥ य इदं
परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति॥ भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः॥ ६८॥ नच तस्मान्म
नुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः॥ भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि॥ ६९॥

इदंगीतार्थतत्त्वंतेत्वयाऽतपस्कायस्वधर्मानुष्ठानहीनायनवाच्यम्। नचाभक्तायगुरौईश्वरेचभक्तिशून्याय कदाचिदपिनवाच्यंनचाशुश्रुषवेप
रिचर्यामकुर्वतेनवाच्यंमांपरमेश्वरंयोऽभ्यसूयतिमनुष्यदृष्ट्यादोषारोपेणनिन्दतितस्मैनवाच्यम्॥ ६७॥ एतैर्दोषैर्विरहितेभ्योगीताशास्त्रो
पदेष्टुःफलमाह। यइति। मद्भक्तेष्वभिधास्यतितिमद्भक्तेभ्योयोवक्ष्यतिसमयिपरांभक्तिंकरोतिततोनिःसंशयःसन्मामेवप्राप्नोतीत्यर्थः। ६८। किंच
नचेति तस्मान्मद्भक्तेभ्योगीताशास्त्रव्याख्यातुः सकाशादन्योमनुष्येषुमध्येकश्चिदपिममप्रियकृत्तमोऽत्यंतंपरितोषकर्त्तानास्ति नचका

लान्तरेभविताभविष्यति ममापितस्मादन्यः प्रियतरोऽधुनाभुवितावन्नास्ति नचकालांतरेऽपिभविष्यतीत्यर्थः ॥ ६९॥ पठतःफलमाह ।
अध्येष्यतइति।आवयोःकृष्णार्जुनयोःइमंधर्म्यंधर्मादनपेतंसंवादंयोऽध्येष्यतेजपरूपेणपठिष्यति तेनपुंसासर्वयज्ञेभ्यःश्रेष्ठेनज्ञानयज्ञेनाहमि
ष्टःस्यांभवेयमितिमतिः यद्प्यसौगीतार्थमबुद्ध्यमानएवकेवलंजपति तथापिममतच्छृण्वतोमामेवासौप्रकाशयतीति बुद्धिर्भवति यथालो
केयदृच्छयाऽपिकश्चित्कदाचित्कस्यचिन्नामगृह्णाति तदासौमामेवायमाह्वयतीतिमत्वातत्पार्श्वमागच्छति यथाहमपितस्यसन्निहितोभ

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ॥ ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥ ७० ॥
श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः ॥ सोऽपि मुक्तः शुभाँल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ॥ ७१॥
कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा ॥ कच्चिदज्ञानसम्मोहः प्रनष्टस्ते धनंजय ॥ ७२ ॥

वेयंअतएवअजामिलक्षत्रबंधुप्रमुखानांकथंचिन्नामोच्चारणमात्रेणप्रसन्नोऽस्मि तथैवास्यापिप्रसन्नोभवेयमित्यर्थः ७०अन्यस्यजपतोयोऽन्यः
कश्चिच्छृणोतितस्यापिफलमाह।श्रद्धावानिति।योनरःश्रद्धायुक्तःकेवलंशृणुयादपिश्रद्धावानपि कश्चित्किमर्थमुच्चैर्जपतिअबद्धंजपतीतिवा
दोषदृष्टिंकरोति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह अनसूयश्च असूयारहितोयःशृणुयात् सोऽपिसर्वैःपापैर्मुक्तः सन् अश्वमेधादिपुण्यकृताँल्लोकान्प्राप्नुयात्
७१सम्यग्बोधानुत्पत्तौपुनरुपदेक्ष्यामीत्याशयेनाह।कच्चिदिति।कच्चिदितिप्रश्नार्थःअज्ञानसंमोहःतत्त्वज्ञानकृतोविपर्ययःस्पष्टमन्यत् ७२॥

कृतार्थः सन्नर्जुन उवाच । नष्टइति । आत्मविषयोमोहोनष्टः यतोऽयमहमस्मीतिस्वरूपानुसंधानरूपास्मृतिस्त्वत्प्रसादान्मयालब्धा अतः स्थितोऽस्मि युद्धायोत्थितोऽस्मि गतोधर्मविषयःसंदेहोयस्यसोऽहंतवाज्ञांकरिष्यइति ॥ ७३ ॥ तदेवंधृतराष्ट्रंप्रति श्रीकृष्णार्जुनसंवादं कथयित्वा प्रस्तुतांकथामनुसंधानःसंजयउवाच । इतीति रोमहर्षणंरोमांचकरंसंवादमश्रौषंश्रुतवानहं स्पष्टमन्यत् ॥ ७४ ॥ आत्मनस्त

अर्जुन उवाच ॥ नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत ॥ स्थितोऽस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनं तव ॥७३॥ संजय उवाच ॥ इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ॥ संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षण म् ॥ ७४ ॥ व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्गुह्यमहं परम् ॥ योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयम् ॥ ॥ ७५॥ राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् ॥ केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥ ७६ ॥ तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः ॥ विस्मयो मे महान् राजन् हृष्यामि च पुनः पुनः ॥ ७७ ॥

च्छ्रवणेसंभावनामाह । व्यासप्रसादादिति । भगवताव्यासेनदिव्यंचक्षुःश्रोत्रादिमह्यंदत्तम् अतोव्यासस्यप्रसादादेतदहंश्रुतवानस्मि किंतदतआह परंयोगम् परत्वमाविष्करोति योगेश्वराच्छ्रीकृष्णात्स्वयमेवसाक्षात्कथयतः श्रुतवानिति ॥ ७५ ॥ किंच राजन्निति हृष्यामिरोमांचितो भवामि हर्षंप्राप्नोमीतिवास्पष्टमन्यत् ॥ ७६ ॥ किंच तच्चेति विश्वरूपं निर्दिशति स्पष्टमन्यत् ॥ ७७ ॥

अतस्त्वंपुत्राणांराज्यादिशंकांपरित्यजेत्याशयेनाह।यत्रेति। यत्रयेषांपांडवानांपक्षेयोगेश्वरः श्रीकृष्णोवर्तते यत्रचपार्थोगांडीवधनुर्धरः त
त्रैवश्रीराज्यलक्ष्मीः तत्रैवविजयः तत्रैवचभूतिरुत्तरोत्तराभिवृद्धिश्च तत्रैवनीतिः नयोऽपि ध्रुवानिश्चितेतिसर्वत्रसंबध्यते इतिममर्मातिर्निश्च
यः अतइदानीमपितावत्सपुत्रस्त्वं श्रीकृष्णंशरणमुपेत्यपांडवान्प्रसाद्यसर्वस्वंचतेभ्योनिवेद्यपुत्रप्राणरक्षणंकुर्वितिभावः ॥ ७८ ॥ भगवद्भ
क्तियुक्तस्यतत्प्रसादात्मबोधतः। सुखंबंधविमुक्तिःस्यादितिगीतार्थसंग्रहः॥१॥तथाहि।पुरुषःसपरःपार्थभक्त्यालभ्यस्त्वनन्यया॥ भक्त्या
त्वनन्ययाशक्यअहमेवंविधोऽर्जुनेत्यादौभगवद्भक्तेर्मोक्षंप्रतिसाधकतमत्वश्रवणात् तदेकांतभक्तिरेवतत्प्रसादोत्थज्ञानावांतरव्यापारमा

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ॥ तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम॥७८॥इति श्रीमद्भगव
द्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे मोक्षसंन्यासयोगो नामाऽष्टादशोऽध्यायः१८॥

त्रयुक्तामोक्षहेतुरितितेस्फुटंप्रतीयते ज्ञानस्यभक्त्यवांतरव्यापारत्वमेवयुक्तम्॥तेषांसततयुक्तानांभजतांप्रीतिपूर्वकम्॥ ददामिबुद्धियोगंतं
येनमामुपयांतिते।मद्भक्तएतद्विज्ञायमद्भावायोपपद्यतइत्यादिवचनात् तत्त्वज्ञानमेवभक्तिरित्युक्तम्।समःसर्वेषुभूतेषुमद्भक्तिंलभतेपराम्।
भक्त्यामामभिजानातियावान्यश्चास्मितत्त्वतइत्यादौभेदेननिर्देशात् नचैवंसतितमेवविदित्वातिमृत्युमेति नान्यःपंथाविद्यतेऽयनायेत्या
दिश्रुतिविरोधःशंकनीयःभक्त्यवांतरव्यापारत्वाज्ज्ञानस्य नहिकाष्ठैःपचतीत्युक्तेज्वालानामसाधनत्वमुक्तंभवति किंच।यस्यदेवपराभक्ति

र्यथादेवेतथागुरौ। तस्यैतेकथिताह्यर्थाःप्रकाशंतेमहात्मनाम्। देहांतेदेवःपरंब्रह्मतारकंव्याचष्टे यमेवैषवृणुतेतेनलभ्यइत्यादि श्रुतिस्मृतिपुराणवचनान्येवंसतिसमंजसानि भवंति तस्माद्भक्तिरेवमोक्षहेतुरिति सिद्धम्। तेनैवदत्तयामत्यातद्गीताविवृतिःकृता । सएवपरमानंदस्तयाप्रीणातुमाधवः ॥१॥ परमानंदपादाब्जरजःश्रीधारिणाधुना ॥ श्रीधरस्वामियतिनाकृतागीतासुबोधिनी ॥२॥ स्वप्रागल्भ्यबलाद्विलोड्य भगवद्गीतांतदंतर्गतंतत्त्वंप्रेप्सुरुपैतिकिंगुरुकृपापीयूषदृष्टिंविना ॥ अंबुस्वांजलिनानिरस्यजलधेरादित्सुरंतर्मणीनावर्तेषुनर्किंनिमज्जतिजनःसत्कर्णधारंविना ॥ ३ ॥ इतिश्रीमन्महाभारतेशतसाहस्र्यांसंहितायांवैयासिक्यांभीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे योगशास्त्रनिर्णयेसंन्यासादितत्त्वनिर्णयेसुबोधिन्यांटीकायांश्रीधरस्वामिकृतौमोक्षयोगोनामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

इयं सुबोधिनीटीकासमेता 'श्रीमद्भगवद्गीता' मुंबापुर्यां श्रीकृष्णदासात्मज क्षेमराजेन स्वकीये
"श्रीवेङ्कटेश्वराख्य" मुद्रणयंत्रालयेमुद्रिता ॥ शकाब्दाः १८२२, संवत् १९५७.

अच्युताष्टकम् ।

अच्युतंकेशवंरामनारायणंकृष्णदामोदरंवासुदेवंभजे ॥ श्रीधरंमाधवंगोपिकावल्लभंजानकीनायकंरामचंद्रंहरिम् ॥ १ ॥ अच्युतंकेशवं सत्यभामाधवंमाधवंश्रीधरंराधिकाराधनम् ॥ इंदिरामंदिरंचेतसासुंदरंदेवकीनंदनंनंदजंसंदधे ॥ २ ॥ विष्णवेजिष्णवेशंखिनेचक्रिणेरुक्मिणीरागिणेजानकीजानये ॥ बल्लवीवल्लभायाजितायात्मनेकंसविध्वंसिनेवंशिनेतेनमः ॥३॥ कृष्णगोविंदहेरामनारायण श्रीपतेवासुदेवार्चित श्रीनिधे ॥ अच्युतानंतहेमाधवाधोक्षजद्वारकानायकद्रौपदीरक्षक ॥ ४ ॥ राक्षसक्षोभितःसीतयाशोभितोदंडकारण्यभुक्पुण्यताकारणम् ॥ लक्ष्मणेनान्वितोवानरैःसेवितोऽगस्तिनापूजितोराघवःपातुमाम् ॥ ५ ॥ धेनुकारिष्टकानिष्टकृद्द्वेषिणांकेशिहाकंसहृद्वंशिकावादकः ॥ पूतनाशोषकोसूरजाखेलनोबालगोपालकः पातुमांसर्वदा ॥ ६ ॥ वैद्युतद्योतकासंस्फुरद्वाससाप्राव‍ृडंभोदवत्प्रोल्लसद्विग्रहम् ॥ वैजयंतीप्रभाशोभितोरःस्थलं लोहितांघ्रिद्वयंवारिजाक्षंभजे ॥ ७॥ कुंचितैःकुंतलैर्भ्राजमानाननंरत्नमौलिंलसत्कुंडलंगंडयोः ॥ हारकेयूरिणंकंकणप्रोज्ज्वलंकिंकिणीमंजुलंश्यामलंभावये ॥ ८ ॥ अच्युतस्याष्टकंयः पठेदिष्टदंप्रेमतः प्रत्यहंपूरुषःसस्पृहम् ॥ सर्वतःसुंदरंकर्तृविश्वंभरस्तस्यवश्योहरिर्जायतेसत्वरम् ॥ ९ ॥ इत्यच्युताष्टकस्तोत्रं संपूर्णम् ॥

॥ इति श्रीधरकृतटीकासहिता श्रीमद्भगवद्गीता संपूर्णा ॥

